

KUTATÁSI JELENTÉSEK

95

Pakot Levente

NEMEK ÉS NEMZEDÉKEK

**Demográfiai reprodukció
a 19–20. századi Székelyföldön**

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

95.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Igazgató:

Spéder Zsolt

© *Pakot Levente*

Olvasószerkesztő:

Őri Péter

Technikai szerkesztő:

Várnainé Anek Ágnes

KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
Budapest
Buday László u. 1–3.
1024

nki@demografia.hu
www.demografia.hu

ISSN 0236–736–X
ISBN 978–963–9597–27–3

Nemek és nemzedékek

Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön

Pakot Levente

Budapest
2013/2

Tartalom

Bevezetés	7
Célok és a téma behatárolása.....	7
1. A vizsgált egyházközségek	13
1.1. Földrajzi környezet.....	13
1.2. Közösségi privilégiumok.....	17
1.3. A népességszám hosszú távú változása.....	18
1.4. Gazdasági folyamatok	20
1.5. Társadalmi és foglalkozási szerkezet	22
2. Adatok és módszerek.....	27
2.1. Egyházi anyakönyvek: formai és tartalmi jellemzők	27
2.2. A családrekonstitúció módszere	30
2.2.1. A családrekonstitúció módszerét ért kritikák	33
2.2.2. A családrekonstitúció mint eseménytörténeti elemzés.....	34
2.3. Adatbázis-építési stratégia.....	38
2.4. Az elemzésekben használt minta kialakítása.....	40
3. Változás és állandóság: a lokális demográfia összetevői	43
3.1. Bevezetés.....	43
3.2. A népességnövekedés keretei	43
3.3. A természetes és tényleges szaporodás	45
3.4. Korösszetétel és nemi megoszlás	47
3.5. Házassodás és termékenység	51
3.6. Halálozás és halandóság	52
3.7. Összegzés	57
4. Nemzedékről nemzedékre: népességreprodukció családi perspektívában	59
4.1. Bevezetés.....	59
4.2. A második nemzedék	61
4.3. A harmadik nemzedék.....	64
4.4. A testvér-csoportok vizsgálata	65
4.5. Összegzés	66

5. Családi összetétel és az első házasságkötés.....	69
5.1. Bevezetés	69
5.2. Szülők jelenléte, testvércsoport konfigurációk és az első házasságkötés ...	69
5.3. Hipotézisek.....	72
5.4. Adatok	75
5.5. Módszerek	77
5.6. Első házasságkötés: deskriptív elemzések	77
5.7. Első házasságkötés: eseménytörténeti elemzés.....	82
5.8. Összegzés	86
6. Család és reprodukció.....	89
6.1. Bevezetés.....	89
6.2. Gyermekehalandóság és termékenység: kapcsolódási pontok.....	89
6.3. Adatok	92
6.4. Termékenységi trendek és minták.....	93
6.5. A reprodukciós folyamat változása	98
6.6. Születések közötti intervallumok eseménytörténeti elemzése	99
6.7. Összegzés	103
7. Gyermekkori életkilátások: egyéni, családi és közösségi tényezők.....	105
7.1. Bevezetés.....	105
7.2. A csecsemő- és gyermekehalandóság trendjei.....	107
7.3. Adatok	109
7.4. Módszerek és modellek	111
7.5. Csecsemő- és gyermekehalandóság: deskriptív elemzések	117
7.6. Csecsemő- és gyermekehalandóság: eseménytörténeti elemzés.....	121
7.7. Összegzés	126
8. Összefoglalás	129
Felhasznált források.....	133
Irodalom.....	137

Bevezetés

Célok és a téma behatárolása

Jelen dolgozat témája az Udvarhely megyei *Havasalja* kistérség falvaiban a 19. század második és a 20. század első felében lezajlott társadalmi változás. A vizsgálat alapvetően kettős célkitűzésnek próbál megfelelni. Egyfelől annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a kistérség falvainak – kiemelten pedig Szentegyhászfalu és Kápolnásfalu (ma Hargita megye, Románia) – népessége egyéni, családi és közösségi szinten milyen demográfiai válszokat adott az archaikus gazdasági szerkezettel és tökeszegénységgel jellemezhető gazdasági környezet kihívásaira. Másfelől a demográfiai differenciák vizsgálatán keresztül próbálja meg feltárni a falusi családok társadalmi és demográfiai reprodukciójának mozgatórugóit. Összességében a dolgozat azoknak a stratégiáknak a feltárására vállalkozik, amelyek szerint a székelyföldi települések lakói saját életstruktúráik folyamatosságának, megújításának és reprodukciójának biztosítása érdekében cselekedtek, és amelyek szerint a változásokhoz alkalmazkodni igyekeztek.

A téma vizsgálata több szempontból is fontos. Először is, a *Havasalja* kistérség falvaiban a 19. század második és a 20. század első felében lezajlott demográfiai változások megrajzolása az országos- és megyei léptékű feldolgozásokból származó ismereteink gazdagodását és árnyalását ígéri. A szentegyhászfalusi és kápolnásfalusi római katolikus egyházi anyakönyvek adataiból rekonstruált egyéni és családi élettörténetek mikrodemográfiai elemzése lehetővé teszi a demográfiai struktúrák pontosabb leírását, a demográfiai viselkedés ok-okozati összefüggéseinek feltárása révén pedig elősegíti a demográfiai változás mélyebb megértését. Másodsor, a rekonstruált élettörténeti adatok időbeni mélysége és gazdagsága lehetőséget nyújt arra is, hogy a falusi családok működésében a nemek és nemzedékek közötti, illetve nemzedékeken belüli kapcsolatok jellemzőit jobban megismerhessük.

A 19. század második és a 20. század első felében a Székelyföldön is éreztette hatását az a gazdasági és társadalmi átalakulás, amelyet az erdélyi szász írók – Dorner Béla tolmácsolásában – a „Naturalwirtschaftról a modern Geldwirtschaftra” történő átmenetnek neveztek. A korszak közgazdászai a folyamat legfontosabb állomásainak a jobbágyság felszabadításának és az iparszabadság megteremtésének következményeit, a vasúthálózat kiépülését, a modern adórendszer megteremtését, valamint az igények és a fizetési kötelezettségek általános emelkedését tartották. Az átalakulás legfőbb áldozatainak a kisiparos és a kisbirtokos réteget tekintették. Alapvetően egyetértettek abban, hogy az átalakulás váratlanul érte az embereket, sőt egyenesen a „megrázkódtatás erejével hatott a régihez csökönyösen ragaszkodó népre” (Dorner 1910: 26). A történeti feldolgozásoknak köszönhetően ma már árnyaltabb képpel rendelkezünk az erdélyi, és ezen belül a székelyföldi polgárosodás gazdasági és társadalmi

vetületeiről,¹ miközben az átalakulás demográfiai dimenziói továbbra is ismeretlenek.² Miközben a történészeknek és közgazdászoknak sikerült feltárni a gazdaság átalakulásának fentebb említett makroszintű dimenzióit, az egyes mikrorégiók szintjén érvényesülő gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok megértése és feldolgozása részletesebb adatgyűjtést és több elemzést igényel.

A székelyföldi falusi társadalmakról szóló gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatok a 19. század második felére teszik a hagyományos közösségek bomlását, melynek okait a növekvő állami beavatkozásban, a közföldek határszűkülésében és funkcióvesztésében, valamint a háziipari termékek piacainak megszűnésében látják. A gazdasági válságra adott egyértelmű válasz az elemzések szerint az elvándorlás (Egyed 1975, 1981, 2001; Imreh 1999; Szász 1987; Venczel 1942, 1980a, 1980b, 1980c).

Az elvándorlás fontosságára a kortárs közgazdasági tanulmányok hívták fel a figyelmet (Barabás 1904a, 1904b; Kozma 1879). A jelenség részletesebb leírását Venczel József végezte el, aki az elvándorlást a magas agrárnépsűrűséggel, a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázta, és a túlnépesedésre adott általános reakciónak tekintette (Venczel 1942, 1980b, 1980c). Venczel a gazdasági erőforrások és az elvándorlás közötti összefüggéseket nagyrészt makro-regionális léptékben vizsgálta, de a jelenség mélyebb megértése érdekében – az erdélyi falukutatói mozgalom keretében – mikro kutatásokat is végzett. A csíkszéki Dánfalva 19-20. századi anyakönyveinek elemzésével és az egyének és nemzetségek szintjéig lemenő birtokmegoszlási adatok felhasználásával világított rá arra, hogy a nemzedékenként történő birtok-elaprózódás és ezzel párhuzamos elszegényedés hogyan vezetett a későbbi nemzedékek egyes tagjainak foglalkozásváltásához és elvándorlásához (Venczel 1980c). Ugyancsak Dánfalva anyakönyveinek feldolgozása során tárgyalta Venczel a népesedéstörténeti vizsgálatok szempontjából az anyakönyvek forrásértékét. Az adatok nem-nominatív elemzése révén felrajzolta a népmozgalom fontosabb jellemzőit, és rámutatott a vizsgált településen az elmaradott egészségügyi viszonyokat tükröző gyakori halandósági járványok jelenlétére (Venczel 1980b).

Összességében a makroregionális szintű népesedéstörténeti vizsgálatok (Egyed 1997; Bolovan–Bolovan 2003; Nyárády 2003; Varga 1997) az általuk vizsgált léptékben megfigyelhető népesedési tendenciákat rajzolták fel. Mindeközben háttérbe szorult a mikrorégiók vagy

---

¹ Erdély és a Székelyföld gazdasági és társadalmi átalakulására a teljesség igénye nélkül lásd: Egyed 1981; Ábrahám 2004; Szász 1987; Pál 2001, 2003.

² Az utóbbi időben mindazonáltal a történeti demográfiai kutatások megsokszorozódását tapasztalhatjuk. A Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád nevéhez fűződő módszeres adatgyűjtés és feldolgozások (Nyárády 2003; Varga 1998) lehetővé tették a népesedési folyamatok vármegyék és városok szintjén történő megrajzolását. Varga E. Árpádnak kifejezetten a korszak népesedési folyamataival foglalkozó tanulmánya: Varga 1997. Romániai szerzők a korszak népesedéstörténetét a magyarországi statisztikai adatgyűjtések feldolgozásával (Bolovan–Bolovan 2003) és családrekonstrukcióra épülő statisztikai elemzéssel is kutatják (Crăciun 2008).

települések szintjén érvényesülő demográfiai folyamatok feltárása.³ A székelységekre vonatkozó gazdaság-, társadalom- és népességtörténeti feldolgozások elsősorban a korabeli sajtóban is nagy visszhangot kapott elvándorlás témakörét hangsúlyozzák. A Venczel József két világháború között elkezdett történeti statisztikai munkáinak a későbbiek során sem akadt folytatója. A székelység újabb kori népesedési viszonyait alig ismerjük, és a kutatások mai állása szerint nem tudunk sokkal többet a történeti Magyarország népesedési viszonyairól sem.⁴ A Székelyföld vonatkozásában teljes mértékben hiányoznak az olyan mikroközösségi szintű feldolgozások, amelyek kisközösségi, családi és egyéni szinten vizsgálnák a földrajzi, gazdasági, társadalmi környezet kihívásaira adott demográfiai válaszokat.

Jelen vizsgálat szerves részét képezte egy nagyobb népesedéstörténeti kutatásnak, amely a Kárpát-medencei demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli különbségeinek feltárására törekedett.⁵ A kutatás makro- és mikroszinten részben megyei, részben településszintű demográfiai adatok segítségével próbálta a demográfiai viselkedés térszerkezetét megragadni, és regionális és lokális demográfiai rendszerek azonosítására törekedett. A makroelemzés során kiválasztott néhány település anyagkönyvi mikroelemzésével pedig a feltárt különbségek értelmezésére is kísérletet tett. Jelen munkában a fenti kutatás mikrodemográfiai vonulata kapott nagyobb szerepet. A mikrovizsgálati megközelítésmódból fakadóan vállalnunk kell a kutatás behatároltságát. Esettanulmány jellege ellenére azonban az alábbi elemzés bővítheti ismereteinket a széleskörű és általános folyamatokról is, hiszen a vizsgált népességek életkörülményeik, földrajzi, társadalmi és gazdasági jellemzőik tekintetében nem álltak elszigetelten a korabeli erdélyi társadalomban. Hasonló adottságokkal és jellemzőkkel bíró rurális népességek széles körben fellelhetők a korabeli Erdélyben.

A népesedési jelenségek leírása mellett a dolgozat hangsúlyosan a demográfiai viselkedést meghatározó egyéni és családi tényezők vizsgálatára törekszik. Mindezt a családrekonstrukciós módszerrel létrehozott adatok többváltozós statisztikai elemzésével valósítja meg. A természetüknél fogva individuális szintű és hosszmetzeti (longitudinális) adatok többváltozós statisztikai elemzése ugyanakkor a nemzetközi család- és népességtörténeti kutatások új irányvonalának a magyar történeti demográfiában való alkalmazását is jelenti.

---

³ Magyarországi vonatkozásban érdemes kiemelni Őri Péter Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei kutatását, amelyek az országos és megyei/regionális szintű elemzésektől eltérően a demográfiai átmenet különböző változatait településszinten vizsgálta (Őri 2006, 2007).

⁴ A történeti demográfia magyarországi eredményeiről szólva nemrégiben Benda Gyula jegyezte meg, hogy „az eddig elvégzett és publikált munkák alapján csak igen elnagyolt képet adhatunk 18–19. századi viszonyainkról” (Benda 2001: 224). A hegyvidéki parasztnépesség, köztük a székelyek, szlovákok, lengyelek és ruszinok családi és háztartási viszonyairól, házassági szokásairól való információhiányra Faragó Tamás is felhívta a figyelmet (Faragó 2001: 46).

⁵ Az OTKA által támogatott – ma már lezárt – kutatás (K 73237) címe: Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 19-20. századi Magyarországon. A kutatás Őri Péter szakmai irányításával folyt.

A demográfiai viselkedés vizsgálatában a hangsúly a helyben maradtak sajátos magatartásának feltérképezésére irányul, a források ugyanis nem teszik lehetővé az elvándorlók követését. Leslie Page Moch migrációkutatóval egyetértve feltételezhetjük azonban, hogy „az elvándorlás csupán a falusi válsághelyzetre adott lehetséges válaszok egyike lehetett. Az emberek nagyon gyakran kitarítottak otthonaik mellett, és fenntartották a falusi élet kereteit, megváltoztatták kenyérkeresetük módját, és kevesebből éltek, mint korábban” (Moch 1992: 111, idézi Neven 2003: 7).

A családtörténet és népességtörténet diszciplinái között tényleges kapcsolat hosszú időn keresztül nem létezett. A hajdan élt családok élettörténetének összeállításán alapuló családrekonstrukció módszere hallatlan sikert biztosított a történeti demográfia számára, a két diszciplína közötti közeledést azonban nem segítette elő. A történeti demográfusok elsősorban a hagyományos demográfiai témákra – mint például a „természetes termékenység”, a házasságkötési életkor stb. – figyeltek, vagyis ritkán kapcsolódtak a családtörténészek érdeklődéséhez.

A két tudományterület fejlődését áttekintve Michel Oris a jelenlegi helyzetet nemrég a diszciplináris mezők újraalakulásaként és összefonódásaként értékelte (Oris 2003). Nagyon leegyszerűsítve, Michel Oris optimizmusát mindenekelőtt a változással indokolta, amely a társadalomtudományok – elsősorban a demográfia és a szociológia – területén az utóbbi időben az egyéni életút-vizsgálatok elterjedésének tulajdonítható, és amelynek hatása ma már a történeti demográfiai és családtörténeti munkákban is fellelhető.⁶

A két diszciplína közötti közeledés fontosságának alátámasztására érdemes Alfred Perrenoud véleményét idézni: „A demográfiai rendszer fontos változásai, mint például a házassági életkor csökkenése, a születéskorlátozás elterjedése, a csecsemőhalandóság javulása vagy a törvénytelen születések arányának emelkedése nem magyarázhatók kizárólag a demográfiai mechanizmusok egybefonódása és összekapcsolódása révén. Ezek a változások a családok életében, az egyéni viselkedésben, a család erkölcsiségében és szerepeiben végbe ment változásokról, továbbá a házaspárok, valamint a szülők és gyermekek közötti kapcsolatokat szabályozó normák átalakulásáról is tanúskodnak” (Perrenoud 1993b).

A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatokról készített összefoglalásában Benda Gyula az efféle elemzések tervszerű megsokszorozása mellett érvelt, és azt hangsúlyozta, hogy a családrekonstrukcióra épülő monográfiáknak „ki kell lépniük a demográfiai elszigeteltségből, s a falusi, kisvárosi, városi társadalom vizsgálatával kellene kiegészülnie. A családrekonstrukciós módszer eddigi gyakorlata azt feltételezte, hogy a demográfiai magatartást egy társadalmi gyakorlat, pattern határozza meg, amelynek lényege az átlagos feltárása révén közelíthető meg. Ma inkább azt mondjuk, hogy a házasságkötés, a választott termékenység, a családforma, vagyis a demográfiai viselkedésformák egyéni és csoportstratégiák

---

⁶ A demográfia területén az életút-paradigmához köthető szemléletbeli változásról jó összefoglalást nyújt Willekens: 1999.

következményei, s ezek kontextusát kell a történésznek feltárnia. Ebben a szellemben kellene újragondolni a családrekonstrukciós vizsgálatok stratégiáját.” (Benda 2006: 75). Jelen elemzés, az életútvizsgálat nyújtotta lehetőségeket megragadva, ezt az utat próbálja követni.

A következő fejezet a vizsgált földrajzi terület fontosabb jellemzőit ismerteti. Ezt követi az adatok és módszerek bemutatása. A harmadik fejezet a lokális és mikroregionális demográfiai viszonyok bemutatására vállalkozik. A fellelhető népszámlálási adatok felhasználása, valamint az egyházi anyakönyvek nem-nominatív adatainak feldolgozása során a korabeli demográfiai rendszer legfontosabb alkotó elemei bontakoznak ki. A negyedik fejezetben a család kerül a vizsgálat középpontjába. Ez a fejezet tartalmazza a családok demográfiai reprodukciójának elemzését, amelynek során azt vizsgáljuk, hogy a helyben alapított családok demográfiai folytonossága milyen mértékben marad fenn nemzedékeken keresztül. A további fejezetekben az egyéni dimenzió kerül előtérbe. A házasodás, a gyermekvállalás és a gyermekkori életkilátások vizsgálata a demográfiai reprodukció nemek és nemzedékek közötti, illetve nemzedékeken belüli differenciáit mutatja be. A dolgozatot a legfontosabb eredmények összegzése és az általánosabb tanulságok megfogalmazása zárja.

1. A vizsgált egyházközségek

1.1. Földrajzi környezet

Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva egymással szomszédos testvértelepülések.⁷ Erdélyben, Udvarhely vármegye keleti részén, a Hargita-hegység vonulatának délnyugati előterében, mintegy 800 méter tengerszint feletti magasságban az oláhfalvi Láz nevű zord éghajlatú fennsíkon fekszenek. A két falu Székelyudvarhelytől 24–20 km, Csíkszeredától 28–32 km távolságra található. Tipikus hegyvidéki halmaztelepülések. Lakóik többsége római katolikus felekezetű.

Az 1. térkép a két falu és a szomszédos települések földrajzi elhelyezkedését ábrázolja a korabeli Udvarhely és Csík megye székhelyéhez – Székelyudvarhelyhez és Csíkszeredához – illetve a korabeli Erdély fontosabb központjaihoz – Kolozsvárhoz, Brassóhoz, Marosvásárhelyhez, Nagyszebenhez – viszonyítva. A testvértelepülések természeti környezetének fontos eleme a Hargita-hegység lábánál elterülő *vulkáni fennsík és kiterjedt erdőbirtok*. Ezt a jellegzetességet hűen tükrözi a települések – térképen jól látható – kiterjedt területe. A két falu határa az 1900. évi népszámlálás időpontjában együttesen 19 996 kataszteri hold – kb. 34 747 hektár –, vagyis a korabeli Udvarhely megye legnagyobb települései közé tartoztak (Népszámlálás 1900).⁸ A vizsgált falvak térbeli nagyságuk tekintetében szervesen illeszkedtek a megye északi, északnyugati, keleti és délkeleti részén található, a Hargita, Görgény és Persányi hegységek közelében, illetve a szomszédos Csík megyében fekvő nagy kiterjedésű, erdőbirtokokkal rendelkező települések hálózatába. Ugyanakkor viszont éles ellentétben álltak az Udvarhely vármegye középső, déli és délnyugati részén található, a patakfolyók – mint például a Nyikó, a két Homoród, a Gagy – által szabdalta dimbes-dombos vidék kistelepüléseivel. Az Udvarhely megye néprajzi és történeti földrajzi viszonyait taglaló irodalom jól meghatározott földrajzi és néprajzi-történeti jellemzők szerint több jellegzetes kistájat határol körül (Hermann–Elekes 2008). Elekes Tibor és Hermann Gusztáv Mihály földrajzi és történeti-néprajzi jellemzők alapján a Nagy-Küküllő felső folyása mentén, ennek mellékvölgyeiben és a két Homoród forrásvidékén – a Hargita lábánál – megtelepült falvakat – köztük Szentegy-

---

⁷ A két település neve a történeti forrásokban leggyakrabban a Kápolnás-Oláhfalu és Szentegyházas-Oláhfalu formában található. 1899-ben az „Oláhfalu” utónevet elhagyták, és a falvak neve ettől fogva „Kápolnásfalva”, illetve „Szentegyházasfalva”. Jelen dolgozat is ez utóbbi megnevezéseket használja.

⁸ A két testvértelepüléshez ebből a szempontból a 20 505 kataszteri holdra kiterjedő területükkel leginkább a megye északnyugati felében fekvő Alsó- és Felsőszófalva testvértelepülések hasonlítottak. A megye legnagyobb határu településeinek – mint például Oroszhegy, Zetelaka, Lövéte, Homoródalmás, Erdőfüle – területe megközelítette, illetve esetenként meghaladta az általunk vizsgált települések területének együttes kiterjedését.

házasfalut és Kápolnásfalut is – összefoglaló néven a *Havasalja* kistájként jellemezték.⁹ A kistáj sajátosságai között gyakran említik a települések lakóinak római katolikus felekezetét.¹⁰

A Hargita-hegység közelsége az életkörülmények alapvető meghatározója.¹¹ A vidékre a hegyi szubalpesi klíma jellemző: sok a csapadék és tartós a hótakaró, a nyár rövid és hűvös, a tél hideg, hosszú és általában novembertől májusig tart. A századfordulón a Homolka József által készített térkép a gazdasági termőképesség szerint négy agrárzónára osztotta Udvarhely vármegye területét. Az éghajlati, földrajzi és mezőgazdasági adottságokat figyelembe véve Homolka a vizsgált egyházközségeket a mezőgazdasági termelésre legkevésbé alkalmas negyedik zónába sorolta. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás szerint a két testvér-falu területének 46%-át erdő, 9%-át legelő, 34%-át kert és rét borította, és csupán 7%-ot tett ki a szántó-föld aránya.¹² Ez utóbbi még manapság is nagyon csekély.¹³ A kiterjedt erdőségekben és legelőkön a fakitermelés- és feldolgozás, valamint a külterjes állattartás a jellemző mezőgazdasági tevékenység.

A Hargita-hegységből eredő *hegyi patakok*, a Csonka vagy Rákos-Homoród, a Kis-Homoród és a Vargyas patakok a vizsgált településeknek további sajátos vonását nyújtják. Kápolnásfalu területén két patak folyik keresztül: a Kis-Homoród patak és a falu belterületét átszelő Csonka- (vagy Rákos-Homoród) patak. Szentegyházsfalu területét a Kis-Homoród és a Vargyas-patak szeli át. A hegyi patakok ilyenén folyásiránya mesterséges folyamat eredmé-

---

⁹ Bárth János néprajzkutató, áttekintve a 20. század végi néprajzi vizsgálatok által használt Havasalja tájnév földrajzi kiterjedését, a tág értelemben vett havasalji terület mellett foglalt állást: „... Úgy vélem, hogy a Hargita nyugati fennsíkján fekvő Szentegyházsfalutól kezdve a Hargita és a Görgényi-hegység közé ékelődő falvakon át Parajd tájáig húzódó falucsoport alkotja a Havasalja területét. Más szóval: a Zetelakától északra, északnyugatra fekvő Görgény-fennsík, valamint a Zetelakától délre, délkeletre eső Hargita-fennsík szétszórt hegyi tanyái, történelmi falvai és régi „hegy-alatti” települései képezik a Havasalja névvel jelölt néprajzi tájat.” (Bárth 2001: 14).

¹⁰ Elekes Tibor és Hermann Gusztáv megfogalmazásában: „E vidék falvaiban a reformáció legfeljebb ideig-óráig diadalmaskodott; a Székelyudvarhelyen felül fekvő települések – mintegy átmenetként a tarka képet nyújtó Udvarhelyszék és a Hargita túloldalán elterülő katolikus Csík-Gyergyó-Kászton között – szilárd és egységes katolikus tömböt alkotnak.” (Elekes – Hermann 2008: 14).

¹¹ Orbán Balázs 1868-ban a következőképpen mutatja be a tájat: „Nincsen talán bérczes kis hazánkban váratlanul meglepőbb s elragadóan nagyszerűbb látvány, mint az, mely a Czekend tetejéről feltárul. Ott van egy szép fenyves erdővel tarkázott nagy kiterjedésű, színezetben oly páratlanul szép fennsík, az úgynevezett Láz, melynek hullámzatos lapjába a Hargitáról lerohanó két Homoród és Vargyas patakok fenyves szegélyezte völgyületei mélyülnek be: ott van a fennlapály túlfelén a két Oláhfalú, messze a havas közzé felnyúló ház csoportjaival, fénylő ragyogó tornyaival, szétszórt fűrész malmaival, füstölgő pajtaival (havasi tanyaházak); s ott van szemben a háromcsúcsos Hargita rengeteg fenyveseinek átpillantathatlan tömegével, egyikét a legnagyobb havasi képeknek tárván fel.” (Orbán 1868: 69–70).

¹² 1895. évi mezőgazdasági összeírás: 710–716. A két település között e tekintetben léteztek kisebb különbségek. A szántó kiterjedése mindkét településen közel azonos volt, a gazdaságok területének átlagosan 6–8 százalékát képezte. A kertek aránya is közel azonos: 0,9 illetve 0,4 százalék. A rétek aránya Szentegyházsfalván csupán 26,6 százalék, Kápolnásfalván ellenben eléri a 44,3 százalékot. A legelők részesedése Szentegyházsfalván 12 százalék, Kápolnásfalván csupán 4,5 százalék. Az erdő Szentegyházsfalván a gazdaságok 49,6 százalékára terjedt ki, Kápolnásfalván ellenben 40,8 százalékát foglalta magába.

¹³ Feltehetően a természeti-földrajzi körülményeknek tulajdonítható, hogy Románia mezőgazdaságának szocialista átalakulásakor Kápolnásfalván, Szentegyházsfalván és a szomszédos Máréfalván nem alakultak termelőszövetkezetek.

nye. A patakok medrének szakszerű átalakításával a két falu lakói a 18. század folyamán azok vizét eredeti irányukból eltérítették és bevezették a falujukba. A megnövelt vízhozam biztosította az állattartáshoz szükséges vízmennyiséget, ugyanakkor pedig lehetővé tette a fa feldolgozására szolgáló fűrészek, ványolók és lisztelő malmok működtetését.¹⁴

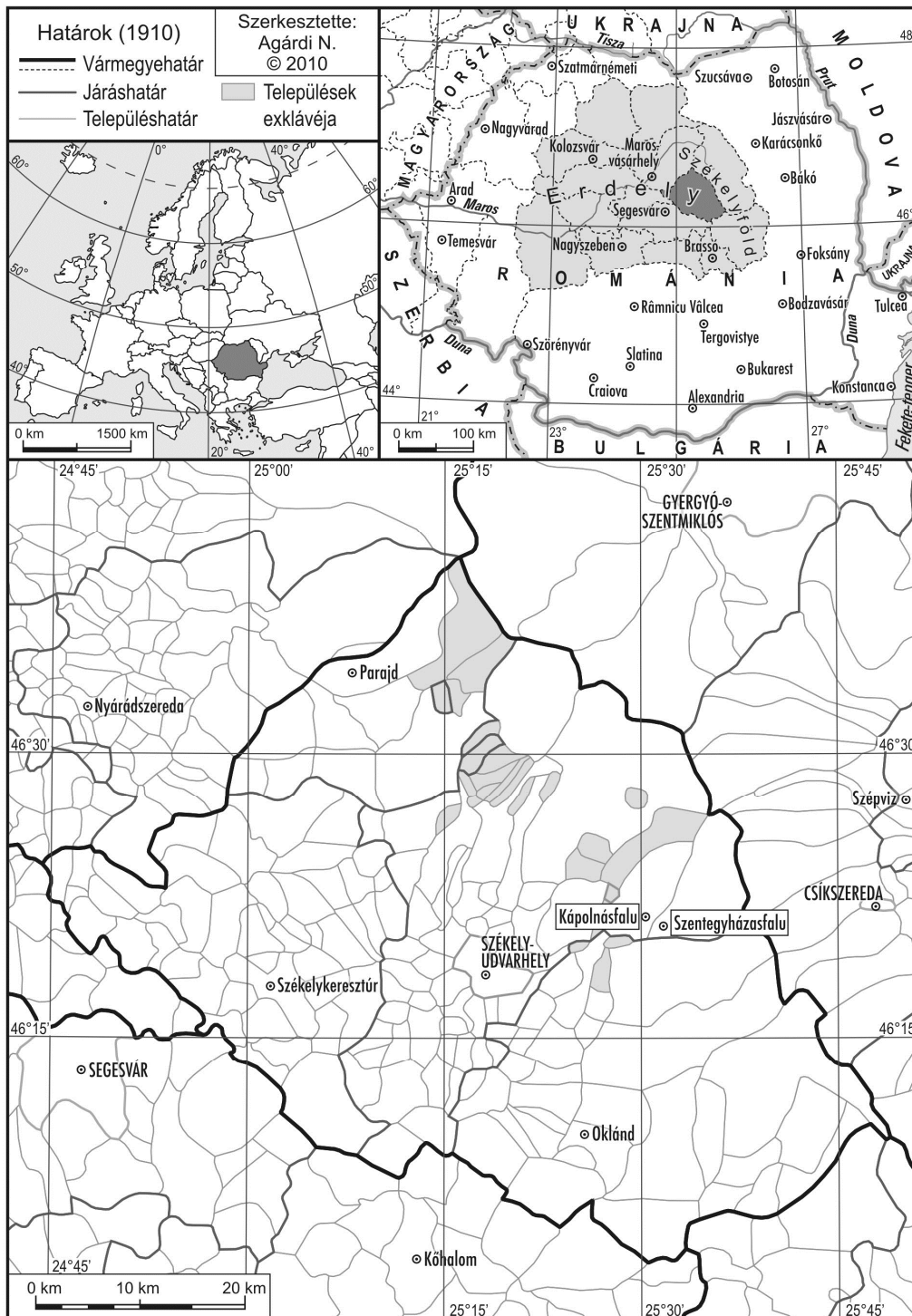
A legkorábbi települések feltehetően a jelenlegi falvak folyásirány szerinti felső felében, a patakokat elzáró gátak környékén keletkezettek, hiszen a telepések így juthattak legkönnyebben ivóvízhez és a fűrészek hajtásához szükséges folyóvízhez. Később mindkét falu a patakok medrét követve terjeszkedett. Esetenként a mesterségesen létrehozott csatornák vizét kis árkokkal vezették el, amelyek később újra a főágba folytak, és ezek mellett további utcák keletkeztek.

Az Udvarhely megyét Csík megyével összekötő *országút* keresztezi a településeket. A legtöbb lakóház az országúttól távolabb, északi irányban helyezkedett el. Ahol az országút keresztezte a falvakat, ott feltehetően vendégfogadók, gazdasági épületek, a víz hajtóerejével működtetett vashámorok kaptak helyet. A legközelebbi városi piactól, Székelyudvarhelytől a településeket kb. 4 órányi szekérút választotta el. A Homoród patakok forrásvidékén fekvő települések lakosai számára a Kis- és Nagy-Homoród patakok völgyében fekvő települések is megközelíthetők voltak. Ezen az útvonalon akár még Brassó városa is könnyen elérhető lehetett. A testvérfalvak lakói helyben készített faáruikkal elsősorban a Székelyudvarhely felé vezető útvonalat használták, innen közelítették meg Dél-Erdély legfontosabb piacait, Segesvárt, Medgyest, Balázsfalvát, Kőhalom és Fogaras városát (Molnár 1974: 320–321).

---

¹⁴ Szombathy Ignác 1874-ben a következőképpen írt a patakok vizének elvezetéséről: „Szentegyházás-Oláhfalú úgy szerzett magának patakot, hogy a nagyerdő aljában lefolyó Vargyas patakot a Halas-ággal nagy gátak segítségével bevezették falujukba és ekként hozták létre a Nagy-Homoród patakot, melynek minden malma (az Oltba szakadásig) 3 véka búzával s ugyanannyi zabbal adózik minden garatról Oláhfalunak. Kápolnás-Oláhfalú lakosai ismét átvezették a homoródi fürdőnél a Sugó, Gerendely és Fenyéd patak egy részét a Kis-Homoródba, s így a Küküllő folyamvidékének vizéből az Olt folyamvidékébe vitték át; ezen munkájuk díjául szintén megadóztatják a Kis-Homoród malmait.” (Szombathy 1874: 35).

1. Térkép: A kutatott régió¹⁵

¹⁵ A térképet Agárdi Norbert, az MTA Földrajztudományi Intézet munkatársa készítette. Segítségét ezúton is köszönöm.

A természeti környezet további fontos jellemzője a vasérclelőhelyek jelenléte. A településektől néhány kilométernyi távolságra, a szomszédos Lövete külterületén a 19. század harmincas éveiben vasérclelőhelyeket fedeztek fel és elindították a vasérc kitermelését. Az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. Az itteni bányászat a korabeli pénzügyi és infrastrukturális viszonyok következtében azonban alapvetően kisléptékű vállalkozás maradt.¹⁶ Szentkeresztbánya bányásztelepülésként hosszú időn keresztül közigazgatásilag Lövétéhez tartozott, jóllehet földrajzi szempontból közelebb feküdt Szentegyházásfaluhoz. A 20. század folyamán a falu és az ipari telep terjeszkedése következtében a két település egyre közelebb került egymáshoz, fokozatosan egybeépült. Szentegyházásfalu és Szentkeresztbánya egyesülésének folyamata feltehetően már a második világháború előtt elkezdődhetett – erre utal legalábbis az a tény, hogy az 1941. évi népszámlálás alkalmával Szentkeresztbányát Szentegyházásfaluvval együtt vették számba és nem Lövétével, ahogyan az korábban megszokott volt – a folyamat beteljesedése azonban a szocialista időszak alatt következett be.

1.2. Közösségi privilégiumok

A két testvérfalu története elsősorban közösségtörténet, az Erdély viszonylatában csaknem egyedülálló, sok vitát generáló és a helyiek konokul őrzött privilégiumai által biztosított közösségi autonómia története.¹⁷ A két falu lakóit a 17–18 század folyamán Erdély fejedelmei, majd a Habsburg-ház uralkodói egész sor kiváltságlevéllel látták el annak érdekében, hogy odakössék őket a lakóhelyükül szolgáló terméketlen és zord vidékhez, biztonságosabbá téve ezáltal az Udvarhelyszéket Csíkszékkel összekötő, erdőségeken át vezető utat. A Báthory Gábor fejedelem által nyújtott kiváltságokat Bethlen Gábor, I. Rákóczi György fejedelmek, I. Lipót, III. Károly és I. Ferenc Habsburg-házi uralkodók is megerősítették. A kiváltságok 1876-ig maradtak érvényben. Az 1870. XLII. t. c. (a köztörvényhatóságok rendezéséről) 88. §-a alapján a két falu „szervezett törvényhatósággá” alakult, ami még mindig összhangban volt régi privilégiumaival. Szentegyházásfalu és Kápolnásfalu mint önálló törvényhatóság csak az 1876. XX. t. c. 1. §-a alapján szűnik meg, amelyet követően két kisközséggé alakul.

A kiváltságoknak köszönhetően a 17. század közepére kialakult gyakorlat szerint Szentegyházásfalu és Kápolnásfalu tág önkormányzati jogokkal rendelkezett. Elöljárókat választhatott külső beavatkozás nélkül, a közösség ügyeit saját elöljárói előtt intézhette, az or-

---

¹⁶ A szentkeresztbányai vasérc kitermelésének és vasgyártás történetére lásd Vajda 1983.

¹⁷ A privilégiumok megszerzésének történetét, a települések fejlődésére gyakorolt hatásuk feltárását Hermann Gusztáv Mihály végezte el (Hermann 1999). A két falu kiváltságainak 17-18. századi történetét Pál-Antal Sándor is feldolgozta (Pál-Antal 2002: 239–244). A modern állami keretekbe való beilleszkedés, a helyi kiváltságok elvesztésének történetét Pál Judit tárta fel részletesen (Pál 2003: 579–581; Pál 2001).

szágyűlésen képviseltette magát küldöttje által. Mentésítve volt a szék rendszeres vagy alkalmi kötelezettségeinek teljesítése alól. Az igazságszolgáltatás terén viszont a széki joghatóság elfogadására kényszerült. A vásártartási kiváltságokon kívül gyakorlatilag ugyanazokkal az önkormányzati jogokkal rendelkezett, mint a szabad mezővárosok (Pál-Antal 2002: 243). Az általunk vizsgált időszak a fenti autonóm struktúrák elvesztésének időszaka.

1.3. A népességszám hosszú távú változása

A két egyházközség népességszáma az 1785/86 és 1941 közötti mintegy másfélszáz esztendő alatt az 1785/86. évi érték kétszeresére emelkedett (1. és 2. ábra).¹⁸ A népességnövekedés nagyon jelentős, üteme azonban rendkívül egyenetlen volt. A népességnövekedési periódusokat évtizedenként visszatérő stagnálási, sőt visszaesési időszakok követték. A népességnövekedést a 19. században folyamatosan emelkedő születésszám biztosította. Az időről-időre visszatérő halandósági válságok ezt a növekedést gyakran megtörték, annak ütemét lelassították, de a növekedési tendencia hosszú távon sem módosult. Jól azonosítható növekedési időszak az 1820-as évek kezdete, az 1830-as évek vége, 1840-es évek eleje, az 1860-as évek és a 19. század utolsó, illetve a 20. század első évtizedei. A népességszám csökkenésének, illetve stagnálásának periódusai közé a 19. század első évtizedei, az 1830-as évek közepe, az 1840-es évek végétől az 1850-es évek második feléig tartó időszak, valamint az 1870-es, az 1880-as évek és az első világháború éveit tartoznak. Az 1830-as évek közepének megtorpanása, de különösképpen az 1870-es és 1880-as évek átmeneti visszaesése a korszak magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságával hozhatók összefüggésbe. A 19. századot mindezek ellenére alapvetően népességnövekedés jellemzi.

A népességnövekedés jellege és üteme is jelentős mértékben azonosak a két egyházközségben. Szentegyházásfalu népességének az 1930-as években történő látványos növekedése mögött az 1941-es népszámlálás időpontjára bekövetkezett községhatár-módosulás állhattott, és nem egy tényleges népességnövekedés. 1941-ben Szentegyházásfalu népessége magába foglalta Szentkeresztbányáét is, a falu lakosainak tényleges száma kb. 500–600 fővel ala-

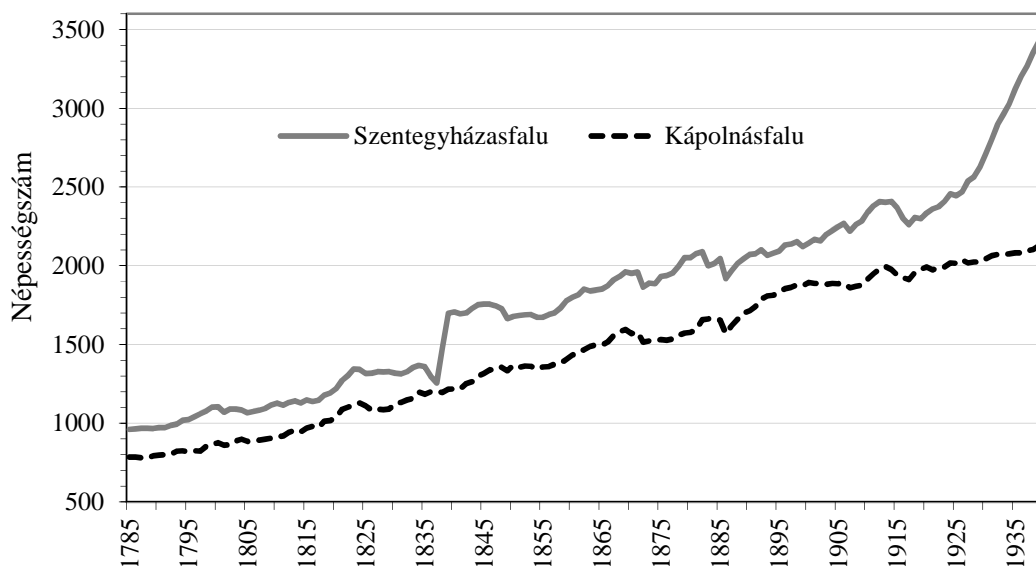
---

¹⁸ Két népszámlálás közötti időszak évenkénti népességszámainak kiszámítása viszonylag egyszerű módszer alapján történt. A t időpontban végrehajtott népszámlálás/népösszeírás népességszámának, illetve az egyházi anyakönyvek születési és halálzási adatainak felhasználásával megbecsültük a népességszám következő népszámláláskor várható értékét. Ez a becslés a vándorlás következtében természetes módon különbözött a népszámlálás által rögzített népességszámtól. A két eredmény közötti különbséget a népszámlálások közötti évek száma szerint egyenlő módon felosztva jutottunk az évenkénti népességszámhoz, vagyis:

$$\begin{aligned}\hat{N}_{t+n} &= N_t + {}_nSZ_t - {}_nH_t \\ N_{t+n} - \hat{N}_{t+n} &= \delta \\ N_{t+1} &= N_t + {}_1SZ_t - {}_1H_t + \delta/n \\ N_{t+2} &= N_{t+1} + {}_1SZ_{t+1} - {}_1H_{t+1} + \delta/n, \text{ stb.}\end{aligned}$$

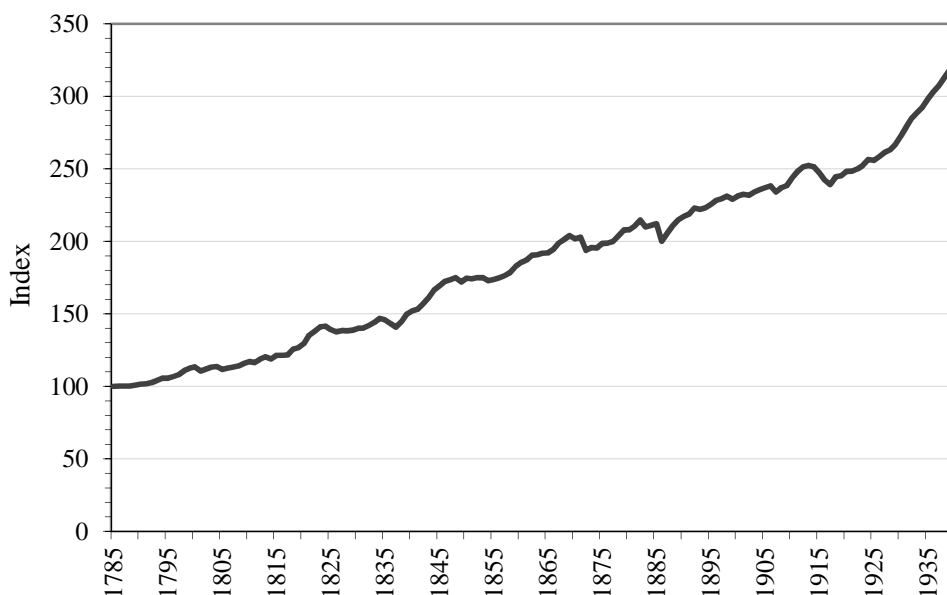
csenyebb volt, ezáltal pedig az 1930-as évek népességnövekedési üteme is mérsékeltebb lehetett.¹⁹

1. ábra: A népességszám hosszú távú változása a két egyházközségben, 1785/86–1941

Forrás: Decretum Parochio Oláhfalvensis 1823; Schematismus 1830; Schematismus 1836; Schematismus 1838; Schematismus 1840; Népszámlálás 1784–87; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869–1910; Varga 1998; Szentegyházasfalu és Kápolnásfalu római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

2. ábra: A népességszám index változása a két egyházközségben, 1785/86–1941

Forrás: lásd az 1. ábrát.

¹⁹ Más olvasatban viszont, ha a falu és az ipartelep fokozatos közeledését feltételezzük a 19. század folyamán, a Szentkeresztbánya népességével megnövelt Szentegyházasfalu népessége az 1850-es évek végétől kb. 200–400 fővel magasabb lehetett, mint amit az 1. és 2. ábra mutat.

A népességnövekedés és a helyi gazdasági folyamatok közötti komplex összefüggések feltárására jelen dolgozat nem vállalkozhat. Különböző hipotézisek azonban elképzelhetők. Azt feltételezzük, hogy a 19. századi népességnövekedés kényszerítő erőként a gazdálkodás fokozatos intenzifikációját eredményezte. A meglévő természeti erőforrások intenzívebb felhasználása, illetve új erőforrások felfedezése és kiaknázása minden bizonnyal fontos tényező lehetett a folyamatosan növekvő népesség eltartásában.

1.4. Gazdasági folyamatok

A 19. században lezajlott gazdasági és társadalmi változások feltérképezésére kevés forrásanyag áll rendelkezésünkre. A folyamatok nagy vonalakban történő megrajzolása leginkább a korabeli történeti, néprajzi és közgazdasági jellegű leírások alapján lehetséges. Ezekre támaszkodva a következő tendenciákat rajzolhatjuk fel. Mindenekelőtt a 19. század folyamán végbement egy gazdasági intenzifikáció, amely a kapáskultúra elterjedésében, az extenzív gazdálkodási formák – marhatenyésztés – kiterjedésében és a közösségi – majd később közbirtokossági – tulajdonú erdők kiélésének fokozódásában érhető tetten.²⁰ A közösségi – majd később közbirtokossági – tulajdonú erdők a megélhetés alapvető forrásaként szolgáltak. A közeli vasércbányászat felfutása a napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. Feltételezésünk szerint a vizsgált időszakban fokozódott a gazdasági tevékenységek diverzifikációja, emelkedett a befektetett munkaerő mennyisége, és egyre jobban felerősödött a népesség piaci függősége.

A népesség számbeli növekedése egyfajta kényszerhelyzetet teremtett. A termelés növelése érdekében a falusi lakosságnak növelnie kellett a mezőgazdasági és háziipari tevékeny-

---

²⁰ A 19. század elejéről és a század második feléből származó leírások jól alátámasztják az intenzívebb mezőgazdasági termelésre való áttérést. Kis János 1808-ban megjelent *Természet Tsudái, országok nevezetességei és nemzetek szokásai* című könyvében így ír Kápolnásfaluról: „Gazdasági állapotjáról csak azt lehet megjegyezni, hogy lakócai csak deszkakereskedésből és szövésből keresik élelmeket. Ugyanis terméketlen földjük lévén, a gabonának semmi neme nem terem meg, kivéve a zabot. Azért mind a gabonát, mind a törökbúzát, mellyel erősen élnek, pénzen veszik: pénzt pedig csak a fának kereskedéséből szereznek. Mert nagy havasaik vagynak, ahonnan a legszebb fenyőfákat bővséggel kapják. Azokból azután fűrészmalmaik segítségével deszkát készítenek, amelyeket nagy számban visznek eladni, különösen Segesvárra, M. Vásárhelyre és Károly-
fehérvárra: azonban nem kevés fáradtságokba jut azon élelmek keresésének módja. A sok fával való bánás, annak hordása, emelése, a sok út annak vitelében nékiek igen terhes. Az öregebb emberek nálok igen elerőtlenednek és megromlanak, sőt kevés jut közülük vénségre. Innen van, hogy a férfiak száma az asszonyokéhoz képest sokkal kisebb” (idézi Lőrincz 1995: 155). Hatvan évvel később Orbán Balázs már a zab mellett az árpa, pityóka és kender termesztéséről és a marhatenyésztéséről is beszámol: „...a havas alatti falunak határa annyira silány, éghajlata annyira zord, hogy ott a legernyedetlenebb szorgalom mellett is csak zab, árpa, pityóka (burgonya) és kender terem meg, de roppant kiterjedésű, s nagyságban sok német hercegséget felülmúló erdőségeikben a marhatenyésztést igen nagy mérvben üzik, fakészítményeikkel, csebrek kádak, hordó-dongák, épületfák és deszkáikkal bejárják az országot, s azzal gabonát cserélve térnek vissza családjaikhoz. Rendszerint egész karavánokban indulnak el, mikor kenőt ritkán látott nyikorgó szekereik hosszú sora igen fülsértő hangversenyt idéz elő.” (Orbán 1868: 74.)

ségekbe fektetett munkamennyiséget. A krumplitermesztés és az állattartás – különösképpen a marhatenyésztés – jelentős mértékben igénybe vehette a nőket és a gyermekeket is. A krumplitermesztés intenzívebb munkaerő-befektetést igényelt, a háziipari munkaként végzett szövés és fonás mellett ezt a munkát is a nők és gyermekek végezheték, akik mindezek mellett részt vehettek egyéb mezői munkákban is. Mivel a szövés-fonás és a házi munkák tipikusan női feladatnak számítottak, mint ahogyan a krumpli termesztéséhez és az állattartáshoz kapcsolódó feladatok jelentős része is, azt feltételezzük, hogy a vizsgált időszakban a női munkaerő jelentős mértékben felértékelődhetett. A férfiak leginkább a nehezebb fizikai munkát igénylő fakitermeléssel, fafeldolgozással és fuvarozással foglalkoztak. Ezek mellett a mezői munkák és az állattartás jelentősebb fizikai erőt igénylő részét vállalták magukra.²¹

A testvértelepülések erdő- és legelőterülete jelentős részben közbirtokossági tulajdonként működött. A magántulajdon minden valószínűség szerint a szántóföldek, kertek és rétek területére terjedt ki. A legelő- és erdőterületek felett nagyrészt a közbirtokosságok gazdálkodtak. Az 1888. júliusában elindított közbirtokossági kataszteri telekkönyv tanúsága szerint a Kápolnásfalu közbirtokossága tulajdonában levő terület 3467 kataszteri hold legelő és erdő volt, amely a teljes legelő- és erdőterület több mint 95%-át jelentette.²²

A közösségi erdőkhöz való hozzáférést a közbirtokosság szabályozta, amely mindegyik törzsökös család részére a telki állomány nagyságával arányos erdőhasználati arányt osztott szét. A közbirtokosság mint a közösségi birtoklás egy formája jelentős szerepet játszott a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tompításában. Venczel József vizsgálatai alapján a közös vagyon jövedelméből való részesedés a két világháború közötti időszakban is a székelyföldi kisbirtokos népesség létalapjának számított (Venczel 1980a: 45).²³

A közbirtokossági erdőkben végzett fakitermelés és feldolgozás háziipari keretek között történt, amely az egymással rokoni kapcsolatban álló családok szoros együttműködését igényelte. A testvérek és közeli rokonok által közösen üzemeltetett, vízi meghajtású fűrészek száma az 1909. évi kataszter szerint elérte a százat (Sándor 1998; Molnár 1974). Barabás Endre 1904-ben a deszka- és lécvágással foglalkozó szentegyházásfalusi és kápolnásfalusi

---

²¹ A kortárs közgazdász Barabás Endre Udvarhely megye havasalji falvainak gazdasági életét a következőképpen jellemezte: „A kisebb birtokú gazdák, kik az állattenyésztéssel nem pótolhatják a föld jövedelmét, mindenhez hozzáfognak, miből pénzt teremthetnek. [...] A nagy többség azonban szekerességgel foglalkozik különösen a Hargita környékén, hol a kisgazdák jóformán télen-nyáron útban vannak. Hordják az épületfát, zsindelyt, a komló- és szőlőkarókat, deszkát a megye azon vidékeire, hol kevés a fa; sőt a szomszédos megyéket is fölkeresik, hol áruikat, főleg gabonaneműekkel cserélik el. [...] Bármerre járunk, úgy a megyében, mint az egész Székelyföldön, mindenütt találkozunk meszet, deszkát, borvizet s más egyebet szállító székelyekkel” (Barabás 1904a: 43).

²² Kápolnásfalu Közbirtokosság kataszteri telekkönyve. Kápolnásfalu Polgármesteri Hivatal irattára.

²³ T. Nagy Imre közgazdász 1902-ben kifejtett véleménye szerint: „az erdők okszerű kihasználása mellett örök időkre fakereskedés lesz a lakosság legelső jövedelmi forrása” (T. Nagy 1902: 36.).

gazdák számát 179-re tette (Barabás 1904a: 39).²⁴ A belső-erdélyi gazdasági fejlődés megnövelte a faárúk iránti keresletet. Az építkezésben és a mezőgazdaságban felhasználható faárut a szentegyhászfalvi és kápolnásfalvi családok férfitagjai szekereken szállították a mezőgazdasági szempontból fejlett és városiasodott dél-erdélyi régiók felé.

1.5. Társadalmi és foglalkozási szerkezet

A népesség társadalmi megoszlását a korabeli népszámlálási adatok alapján vizsgálhattuk. Az adatok értelmezését és összehasonlítását megnehezítette az a tény, hogy a vizsgált időszak alatt végrehajtott népszámlálások egymástól eltérő társadalmi nomenklatúrát alkalmaztak.²⁵ Az 1857. évi népszámlálás során a népesség társadalmi besorolásának fő kritériuma a jövedelemforrás volt. A dualizmus kori népszámlálások azonban eltértek ettől az osztályozási módtól, és fokozatosan áttértek a tevékenységek ágazati szerkezetére és a foglalkozási viszony alapján történő osztályozásra. Ez leginkább az 1900-as és 1910-es, majd később az 1941-es népszámlálás során teljesedett ki.

A korszakban elsőként tehát az 1857. évi népszámlálás adatai nyújtanak információkat a népesség „foglalkozás, kereset és megélhetési forrás” szerinti megoszlására.²⁶ A népszámlálás adatai szerint a két település népességének többségét a földbirtokukból élők képezték. Ez utóbbi csoport a 14 éven felüli foglalkozással bíró – szám szerint 567 – személy 84 százalékát (N=476) jelentette. A foglalkozással bíró népesség további 15 százalékát a napszámosok (N=67) és az ipari segédmunkások (N=17) alkották. A népesség kevesebb, mint 2 százalékát (N=7) alkották a hivatalnokok és az egyházi személyek.

A későbbi népszámlálások adatai – az eltérő osztályozás ellenére – az 1857. évi társadalmi-foglalkozási szerkezet fennmaradását és szilárdságát tükrözik. A vizsgálat folyamán az

---

²⁴ Az 1900. március 16.-i alispáni jelentés a fakereskedés témakörön belül Oroszhegy, Zetelaka, Máréfalva, és Kecset-Kisfalud községekkel együtt említette a két település nevét, mint amelyek fűrész- és faragott áruval, szőlő- és komlókaróval, tűzifával és faszénnel folytatnak kereskedést (Az 1900. évben tartott közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyv. Állami Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Fond 43, Udvarhely megye törvényhatósága, Közgyűlési jegyzőkönyvek, inv. 25/1900, 99).

²⁵ A reformkor és az első világháború közötti népszámlálásokban alkalmazott nomenklatúrák bemutatására és az adatok társadalomszerkezeti elemzésben történő hasznosíthatóságára lásd Kövér 2001: 70–99. A társadalomstatisztika korabeli átalakulásának részletes bemutatását lásd Tóth 1987.

²⁶ Népszámlálás 1857. 352–363.

1869-es²⁷ és 1880-as²⁸ népszámlálások társadalmi szerkezetre és foglalkozásra vonatkozó adatait, valamint a kenyérkereső népesség főfoglalkozási megoszlásának 1900-as, 1910-es és 1941-es adatait használtuk (1. táblázat). 1880-ban a két településen számba vett háztartások eltartóinak (N=900) 89 százalékát (N=800) az őstermelésben dolgozók jelentették. Az iparban foglalkoztatottak az eltartók jóval alacsonyabb hányadát alkották (6 százalék). A napszámósok adták a kenyérkeresők 3 százalékát, az értelmiségi keresettel rendelkezők, a kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatottak viszont együtt alig érték el a 2 százalékot. 1900-ban és 1910-ben a kenyérkereső népesség döntő többsége, mintegy 85 százaléka a mezőgazdaságból élt. Rajtuk kívül az iparban foglalkoztatottak (5%), illetve a napszámósok (1900-ban 7%, 1910-ben 4%) aránya jelentősebb.²⁹ Az így felrajzolt kép nem módosul a két világháború közötti időszak alatt sem. 1941-ben a keresők mintegy 83 százalékát a mezőgazdaságban foglalkoztatottak alkották. Szentkeresztbánya népességének becsatolásával a társadalmi-foglalkozási szerkezet egyik sajátos elemeként megjelenik az itteni bányász népesség is. 1941-ben a korábbi népszámlálásokhoz hasonló arányban vannak jelen az iparban, kereskedelemben és közszolgáltatásban foglalkoztatottak.

A mezőgazdasági népesség azonban korántsem volt egységes. A mezőgazdaságból élők birtokszerkezet és foglalkozási viszony szerinti megoszlásáról az 1910. és 1941. évi népszámlálások kéziratos feldolgozási táblái tájékoztatnak (2. táblázat).³⁰

---

²⁷ Az 1869. évi népszámlálás közleménye részletes adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjában közigazgatási egységet (Oláhfalva kiv. mezőváros) alkotó egyházközségekről. Ezek az adatok azonban csak kellő kritikával hasznosíthatók (Thirring 1983: 19-20). A foglalkozási adatok legfőbb problémáját az okozza, hogy a népszámlálási utasítás nem húz éles választóvonalat a keresők és eltartottak között. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a népszámlálás a 14 éven felüli foglalkozással bíró népesség 16%-át az *éves szolgák*, 48%-át pedig a *személyes szolgálatot teljesítők* csoportjába sorolta. A népszámlálási utasítás szerint ugyanis a birtokosok csoportjába nem tartozó családtagokat, az éves szolgák csoportjába, a házi munkát, belszolgálatot végző családtagokat pedig a személyi szolgálatot teljesítők csoportjába kellett sorolni (Népszámlálás 1869: 13-14). Amennyiben a fent említett két csoport besorolásától eltekintünk, a rajtuk kívül fennmaradó 14 éven felüli népesség 86 százaléka földműveléssel, 4,8 százaléka ipar és kézművességgel, 2,1 százaléka kereskedelemmel foglalkozott, 1,73 százaléka pedig értelmiségi foglalkozással bírt (Népszámlálás 1869: 314-317).

²⁸ Az 1880-as évre vonatkozó foglalkozási információkat a népszámlálási adatok kéziratos formában fennmaradt feldolgozási tábláiból merítettük. Pontosabban azokat a táblákat hasznosítottuk, amelyben a háztartások eltartóinak foglalkozása szerint csoportosították a népességet (1880. évi népszámlálás b.).

²⁹ Népszámlálás 1900a; Népszámlálás 1910a.

³⁰ Jóllehet már az 1900. évi népszámlálás is kitért a mezőgazdasági népesség birtokszerkezet szerinti megoszlásának számbavételére, az ily módon létrehozott feldolgozási táblák társadalom-statisztikai kategóriái csupán nagyobb csoportokban mutatják be a földbirtokos népességet, és éppen a „kisbirtokosokat”, „kisbirtokos napszámósokat” nem részletezik kellő mélységben, amely megnehezíti a későbbi, 1910. és 1941. évi népszámlálások részletesebb adataival való összehasonlítást. Mindazonáltal a későbbiek folyamán az 1900-as adatok ismeretetésére is kitérünk.

1. táblázat: A kenyérkeresők foglalkozási csoportok szerinti megoszlása a két településen, 1880–1941 (%)

Foglalkozás	Szentegyházasfalva				Kápolnásfalva			
	1880	1900	1910	1941	1880	1900	1910	1941
Mezőgazdaság és kertészet	84,27	78,10	82,66	76,01	94,32	93,58	88,04	93,82
Bányászat és kohászat	0,00	0,00	0,00	14,61	0,00	0,00	0,14	0,00
Ipar	6,65	5,72	5,49	3,53	4,94	3,55	5,70	2,82
Kereskedelem és hitel	1,01	1,26	1,83	0,78	0,00	0,14	0,83	0,98
Közlekedés	0,20	0,58	0,19	0,14	0,25	0,41	0,28	0,11
Közszolgálat és szabad fogl.	1,21	1,55	1,16	1,98	0,49	0,14	1,25	1,08
Véderő	0,20	0,00	0,39	0,56	0,00	0,00	0,14	0,00
Napszámosok	6,25	10,66	4,82	0,00	0,00	1,09	1,95	0,00
Házi cselédek	0,00	1,55	1,35	1,55	0,00	0,96	0,42	0,98
Egyéb és ismeretlen fogl.	0,20	0,58	2,12	0,85	0,00	0,14	1,25	0,22
N	496	1032	1038	1417	405	732	719	922

Forrás: 1880. évi népszámlálás c.; 1900. évi népszámlálás b.; 1910. évi népszámlálás b. 1941. évi népszámlálás a.

2. táblázat: A mezőgazdasági kenyérkeresők birtokszerkezet és foglalkozási csoport szerinti megoszlása a két településen, 1910-ben és 1941-ben, (%)

	Szentegyházasfalva		Kápolnásfalva	
	1910	1941	1910	1941
100-200 kat. hold birtokkal	0,00	0,00	0,32	0,00
50-100 kat. hold birtokkal	0,00	0,00	0,32	0,00
20-50 kat. hold birtokkal	17,26	0,93	14,24	0,70
10-20 kat. hold birtokkal	35,93	8,68	31,33	12,66
5-10 kat. hold birtokkal	22,10	20,45	26,27	32,40
1-5 kat. hold birtokkal	13,24	45,85	12,18	40,65
1 kat. hold alatti birtokkal	0,00	4,76	0,16	6,85
Gazdasági tisztviselő, gazdasági cseléd	5,44	1,49	1,90	1,28
Gazdasági munkás (napszámos)	6,03	17,83	13,29	5,46
N	846	1071	632	861

Forrás: 1910. évi népszámlálás c.; 1941. évi népszámlálás b.

A két népszámlálás közötti időszak legfontosabb társadalom- és gazdaságtörténeti folyamata a népességnövekedés és a földbirtokok felaprózódása, a kisbirtokos paraszti réteg felmorzsolódása és lesüllyedése a „törpebirtokos és törpebirtokos/napszámos” rétegbe. A korabeli statisztika „kisbirtokos” kategóriája (10–50 hold közötti birtokkal), amelybe 1910-ben a mezőgazdasági kenyérkeresők közel 50 százaléka tartozott, 1941-re mindkét településen jelentős mértékben veszített súlyából. A 20–50 kataszteri hold közötti birtokkal rendelkezők 1941-re szinte teljes mértékben eltűntek (arányuk 17, illetve 14 százalékról 1 százalék alá süllyedt). A 10–20 hold közötti birtokkal rendelkezők aránya Szentegyházasfalván 36 százalékról 8,7 százalékra, Kápolnásfaluban 31,3 százalékról 12,6 százalékra csökkent. A birtoktesztek zsugorodásával párhuzamosan megduplázódott az 1–10 kataszteri holddal rendelkező

„kisbirtokos napszámosok” aránya. Ez utóbbi kategórián belül megháromszorozódott az 1–5 holddal rendelkezők aránya. 1941-re 4,8 illetve 6,6 százalékra nőtt az 1910-ben még alig létező 1 hold alatti birtokkal rendelkezők részesedése.³¹ A 19. század végén és a 20. század elején a kisbirtokos és törpebirtokos réteg mellett a mezőgazdasági munkások (9%) és a mezőgazdasági cselédek (4%) kategóriái is jelentősek voltak.

---

³¹ A földbirtokok elaprózódása és a birtokosok elszegényedése nem kizárólag a két világháború közötti időszakra tehető. Az 1900. évi népszámlálás foglalkozási statisztikái legalábbis arra engednek következtetni, hogy a folyamat már korábban elkezdődhetett. 1900-ban a „kisbirtokos” kategória aránya Szentegyházásfaluban 79,6 százalék, Kápolnásfaluban 66,7 százalék. Ugyanekkor a „kisbirtokos, kisbirtokos napszámos” kategória 13,6 illetve 20,5 százalék, a fennmaradó 6,5 illetve 12,2 százalék alkotta a mezőgazdasági munkások kategóriáját. 1900. évi népszámlálás b.

2. Adatok és módszerek

Elemzésünk legfontosabb forrásai az 1775 és 1941 közötti időszak szentegyházásfalusi és kápolnásfalusi egyházi anyakönyvek.³² Az anyakönyvi adatok élettörténeti információinak összekapcsolása a francia történeti demográfusok által kidolgozott családrekonstrukciós módszer³³ alapelveit követve, és a számítógépes adatkezelési technikák által nyújtott lehetőségeket kihasználva, az úgynevezett interaktív rekord-összekapcsolási rendszer alkalmazásával valósult meg. Az alábbi fejezet ismerteti az egyházi anyakönyvi adatok fontosabb jellemzőit, majd bemutatja az adatbázis-építés folyamán követett eljárást.

2.1. Egyházi anyakönyvek: formai és tartalmi jellemzők

Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva anyakönyvezésének kezdete a 18. század első felére tehető.³⁴ Az anyakönyvezési gyakorlat megszilárdulása és minőségi javulása azonban egy jóval hosszabb folyamat eredménye. A rendszeres anyakönyvezési gyakorlat az 1770-es évek közepén állandósult, amelyet a következő évtizedekben ennek megszilárdulása követett, és csupán az 1820-as és 1830-as évektől kezdődően figyelhető meg az anyakönyvi információk bővülésére, illetve – Kápolnásfalva egyházi önállósodásával párhuzamosan – a lelkipásztori adminisztráció minőségi javulása. Az 1830-as éveket követően újabb két évtizednek kellett eltelnie az Erdélyi Katolikus Egyházmegye által kibocsátott, nyomtatott fejléccel ellátott, táblázatos formátumú anyakönyvek megjelenéséig.

Az anyakönyvezés kezdetétől Kápolnásfalva leányegyház 1838. évi egyházi önállósulásáig a követett gyakorlatot az együttes anyakönyvezés jellemezte, vagyis az anya- és leányegyházra vonatkozó bejegyzéseket egyetlen könyvben rögzítették. Kápolnásfalva egyházi önállósulásával az együttes anyakönyvezési gyakorlat megszűnt, és helyét átvette a mindkét egyházközségre kiterjedő önálló regisztráció.

---

³² Az 1727-től megőrzött szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi anyakönyvek jelentős része a helyi katolikus plébániák levéltáraiban található, az Állami Levéltár Hargita megyei igazgatósága az 1857-től felvett nyomtatott formátumú anyakönyvek néhány példányát őrzi. Az anyakönyvek fellelhetőségének pontos leírását lásd a dolgozat forrásjegyzékében.

³³ A családrekonstrukciós módszer részletes bemutatását és a vele szemben megfogalmazott kritikák ismertetését a következő alfejezet tartalmazza.

³⁴ A legkorábbi az 1727-ben, András Mihály plébános által elindított keresztelési anyakönyv. Az 1868-tól vezetett *Historia Domus* is ezt az évet jelölte meg az anyakönyvezés kezdetének: „A Szent Egyházas Oláhfalvi megye anyakönyve kezdődik 1727-től, és számlál hat könyvet, melyek a megyei és levél és könyvtárban a parochiális lakban őriztetnek” (*Historia Domus* 1). Az 1882. évi sematizmus tévesen teszi az anyakönyvezés kezdetét az 1760. évre (*Schematismus* 1882: 185).

Az egyházi anyakönyvek alaki és tartalmi jellemzői a fent vázolt fejlődési szakaszoknak megfelelően meglehetősen tarka képet mutatnak. Az első kötet, amely egyben a legrégebb adatokat tartalmazza, méretét tekintve nyolcadrét ív nagyságú, az utána következő anyakönyvek harmadrét ív nagyságúak. Vezetési módszerüket tekintve úgynevezett *vegyes anyakönyvek*, tehát egy kötetben, a kötet különböző részein kezdődik a keresztelesek, az esketések és a halálozások feljegyzése. Kápolnásfalu egyházi önállósulását követően az új egyházközség anyakönyvezése fél ív nagyságú, a keresztelesek, esketések és halálozások bejegyzésére szolgáló, önálló kötetekkel vette kezdetét. A szentegyházásfalusi egyházközségben a vegyes anyakönyvezési gyakorlat 1857-ig fennmaradt. 1857 augusztusában, Haynald Lajos püspöksége idején mindkét egyházközségben megjelentek a nyomtatott fejléccel ellátott táblázatos formátumú, fél ív nagyságú anyakönyvek. Az új anyakönyvek bevezetése az anyakönyvezési gyakorlat szabványosítását, egyben az anyakönyvezés minőségi javulását szolgálta. Ezt követően már mindkét egyházközségben külön kötetbe kerültek a kereszteleési, az esketési és a halálozási bejegyzések. A vizsgált teljes időszakban az anyakönyvek nyelve a latin volt, amelyet csupán rövid időszakra, 1848–1852 között váltott fel a magyar. Szentegyházásfalu egyházközség anyakönyvezése a 19. század második felétől az újonnan alakult Szentkeresztbánya ipartelep népességére is kiterjedt.

A keresztelesek, házasságkötések és halálozások anyakönyvezési formáinak időbeni változásai pontosan nyomon követhetők. A 19. század második és harmadik negyede az anyakönyvezés minőségi javulását hozta. A regisztráció táblázatos formában 1775. novemberétől folyt, amikor Bodor János lelkipásztor vette át az akkor még oláhfalvi egyházközségnek nevezett plébánia vezetését. A halotti bejegyzések tartalmazták a temetés dátumát, a temetési ceremóniát végrehajtó személy nevét, a halott nevét, a szentségeken részesülés tényét, a halott életkorát és lakóhelyét. 1820-tól a temetés dátuma mellé bevezették a halálozás időpontját, 1821-től megnevezték a halál okát, és külön rovatot indítottak a halott vallási és állapotbeli adatainak is. Az 1838. évi egyházi önállósodásig a csecsemő- és gyermekhalottak esetében kizárólag az apa nevét rögzítették, az 1830-as évek végétől, 1840-es évek elejétől azonban az apa mellett az anya nevét is bejegyezték. A felhasználható anyakönyvi adatok további bővülését hozta az 1857-ben bevezetett nyomtatott halotti anyakönyv, amelyben az elhunyt személy településen belüli pontos – házzszámmal jelölt – lakóhelyét is rögzítették.

Mindezek ellenére a 19. századi folyamatos népességnövekedés és a gyermekeket sújtó járványok gyakori pusztítása továbbra is nehézkessé tehatték a halálozások pontos regisztrációját.³⁵ A lelkipásztorok a 19. század második felében már nagyobb pontosságra törekedtek

---

³⁵ A svédországi kutatások megállapítása szerint a csecsemő- és gyermekhalottak hiányos regisztrációját a magas temetési költségek is okozhatták. A szegényebb társadalmi csoportok számára a temetés költségei gyakran túl magasak voltak, részben tehát erre vezethető vissza, hogy a szegényebb csoportok körében a regisztráció hiányosabb volt (Bengtsson–Lundh 1999: 13).

, így az elhunyt személyre vonatkozó keresztelési anyakönyvi bejegyzés *Megjegyzések* rovatába, vagy a keresztelt neve fölé rajzolt kereszt mellett feltüntették a halálozás időpontját is. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy a 19. század második és harmadik negyedében egyre részletesebbé és pontosabbá váló regisztráció növelte a csecsemő- és gyermekhalottakra vonatkozó adatok megbízhatóságát, ugyanakkor azt is fenntartjuk, hogy a helyi körülmények gyakran a pontos és megbízható anyakönyvezés ellenében hatottak.

A 19. század első évtizedeiben a házasságkötési bejegyzések a házasságkötés időpontját, a vőlegény és a menyasszony nevét, a szertartást végző lelkész nevét tartalmazták. Az 1822. évtől kezdve a bejegyzések a menyasszony és vőlegény életkorára és családi állapotára vonatkozó információkkal bővültek. Az 1840-es évektől kezdve alkalmanként, 1857-től pedig rendszeresen rögzítették a házasságot kötő felek lakóhelyét, vallási hovatartozását és szülei nevét. Az 1926-os évtől a menyasszony és vőlegény születési időpontjának bejegyzése felváltotta a korábbi – a házassági életkor bejegyzésén alapuló – gyakorlatot. A korabeli házassági szokásoknak megfelelően a házasságokat az esetek többségében a menyasszony lakóhelyén kötötték. Ennek következtében viszonylag megbízható kép alkotható a helybeli nők házasságkötéseiről, a helybeli férfiak más településeken kötött házasságai azonban ismeretlenek maradnak.

A keresztelési anyakönyvek legfontosabb információi (a keresztelés időpontja, a keresztelt személy neve, a gyermek szüleinek neve, vallásfelekezete és lakóhelye, a keresztszülők neve) már a legkorábbi anyakönyvekben megtalálhatók. 1833. júliusától a keresztelés időpontja mellett a születés időpontját és a szülésnél segédkező bába nevét is feljegyezték. A formai jegyek alapján történő vizsgálat itt is megerősítette korábbi megállapításunkat, amely szerint az 1830-as évek második fele és az 1857. év hozott stabilabb adatszerkezetet és jelentősebb információbővülést. Az 1857. évtől kezdve a nyomtatott formátumú anyakönyv „megjegyzések” rovata és a keresztelt neve melletti rovatok tovább bővültek a megkeresztelt személy szüleinek foglalkozására, a településen belüli pontos lakcímére és az egyén halálozási időpontjára vonatkozó információkkal. Amint azt a fentiekben megjegyeztük, a 19. század második felétől egyre gyakoribbá vált, hogy az elhalálozás tényét a keresztelési anyakönyvbe is bejegyezték. A kereszt jel és a halálozás időpontjának bejegyzése leginkább a csecsemő- és gyermekhalottak esetében fordult elő, míg a „megjegyzések” rovatban tett halálozási információk nagyrészt a felnőttkort megért személyekre vonatkoztak. A 19. század vége felé a halálozás időpontjának a „megjegyzések” rovatba történő bevezetése általános gyakorlattá vált. Ez tovább növelte az adatok összekapcsolásának megbízhatóságát, hiszen az egyes személyek születési és halálozási időpontját nagyobb biztonsággal állapíthattuk meg, és könnyebben azonosíthattuk őket.

2.2. A családrekonstrukció módszere

Azok a történeti vizsgálatok, amelyek a különböző demográfiai jelenségeket az egyének szintjén vizsgálják, maguktól értetődően az individuális rekordok összekapcsolásán alapuló adathalmazt használnak. A történeti vizsgálatokból jól ismert a Louis Henry – francia demográfus – által kidolgozott családrekonstrukció módszere.³⁶ Jelen dolgozat keretében felhasznált adatokat is a családrekonstrukció módszere alapján rendeztük adatbázisba. Részletes bemutatásukat megelőzően érdemes megismerkednünk a családrekonstrukció módszerével, áttekintenünk a Louis Henry által megfogalmazott fontosabb adatelemzési és adatszelekciós szabályokat, valamint a módszerrel szemben az utóbbi időben megfogalmazott kritikák főbb elemeit. Nem utolsósorban pedig érdemes kitérni a családrekonstrukciós adatok felhasználása előtt megnyíló, az alkalmazott statisztika fejlődésével összefüggő új lehetőségekre.

A családrekonstrukció módszere az 1950-es évektől széles körben elterjedt a történeti demográfiai kutatásokban és központi szerepet játszott a történeti demográfia látványos fejlődésében.³⁷ A módszert leginkább a prestatisztikai korszak demográfiai mintáinak megrajzolásához használták, de sikeresen alkalmazták a későbbi aggregált demográfiai adatok kiegészítésére, a mikro léptékű demográfiai jelenségek feltárására is. A munka időigényessége miatt a kutatók kisebb földrajzi egységek demográfiai folyamatainak rekonstrukciójára, általában egy, esetenként néhány település anyakönyvi anyagának feldolgozására vállalkoztak.

A családrekonstrukció a kereszteléseket, házasságkötéseket és temetéseket rögzítő egyházi anyakönyvekre épül.³⁸ Ezek az adott egyházközségben vagy településen élő valamennyi emberről őriznek információkat, hiszen a születést követően az egyént megkeresztelték, ha házasságot kötött, megeskették, majd pedig eltemették. A családrekonstrukció voltaképpen egy adott személy vagy az egyes családtagok különböző életeseeményei közötti kapcsolatok létrehozását jelenti. Minél több olyan esemény között sikerül kapcsolatot létesíteni, amely egy adott családhoz köthető, annál nagyobb a demográfiai elemzés keretében felhasználható információ mennyisége. A rekonstruálható családok aránya változó, hiszen a családok, illetve tagjaik nem feltétlenül maradtak életük teljes időtartama alatt egyetlen település vagy egyetlen egyházközség területén. Általában minél teljesebb egy adott családtörténet,

---

³⁶ A családrekonstrukció modern módszerét Louis Henry és munkatársai fejlesztették ki (Fleury–Henry 1956; Gautier–Henry 1958). Louis Henry-t megelőzően svédországi kutatók (Karl Arvid Edin és Hannes Hyrenius) genealógiai jellegű munkáikban már alkalmazták a módszert. Henry munkájának újdonsága a modern demográfiai számítások elvégzését elősegítő szabályok és statisztikai tesztek összeállításában rejlett. Ezeket a későbbiekben részletesen ismertetjük.

³⁷ A családrekonstrukció módszerének nemzetközi és hazai történetére vonatkozóan magyar nyelven lásd Benda 2006; Óri 1998. A történeti demográfia módszereiről általános áttekintést nyújt Faragó 2003a: 312–318.

³⁸ A családrekonstrukciós módszer kézikönyvei: Fleury–Henry 1985; Henry–Blum 1988. A családrekonstrukció módszerének magyar nyelvű bemutatására lásd Andorka 1988; magyarországi vizsgálatok kritikai bemutatására lásd Benda 2006.

annál több információ áll rendelkezésre. Például egy adott nő szülei időpontjának ismeretében megrajzolható a nő termékenységtörténete, elhalálozása és házasságkötése időpontjának alapján pedig meghatározható a házasságban eltöltött éveinek száma, illetve a halálozási életkora.

A módszer lényege, hogy a házaspárokra és gyermekeikre vonatkozó házasságkötési, keresztelési és halálozási anyakönyvi információkat úgynevezett „családlapokon” összesítik, majd ezeket a demográfiai elemzés keretében hasznosítják. Egy adott család rekonstrukciója akkor teljes, ha a kutató ismeri a családtagok születési és halálozási dátumát, illetve a házaspárok esetében a születésükre, házasságkötésükre és elhalálozásukra vonatkozó adatokat. Ezek az információk egy-egy élettörténetnek csupán a vázát adják, de az anyakönyvek, illetve egyéb források révén kiegészíthetők a foglalkozásra, lakóhelyre, társadalmi státusra, földtulajdonra stb. vonatkozó adatokkal. A demográfiai elemzés azonban önmagában a fent felsorolt három életeseeményen nyugszik, hiszen a születés, a házasságkötés és a halál a férfi vagy női életpálya legfontosabb állomásainak tekinthetők.

A családrekonstrukció adatok jellemzője, hogy úgynevezett „passzív regisztrációs rendszer”-ből (*passive registration system*) származnak (Alter–Mandemakers–Gutmann 2009). Ezekben a rendszerekben csupán az ismert, hogy az egyén az esemény bekövetkezésének időpontjában jelen volt az adott helyen (feljegyzés készült erről), vagyis az esemény bekövetkezésének kockázata alatt állt. Egyes személyek anélkül távoznak, hogy erről bármilyen nyomot hagynának, így kikerülnek a rendszerből (elvesznek a megfigyelő számára), következésképp nem ismeretes, hogy milyen hosszú ideig álltak kockázat alatt a legutóbb regisztrált eseménytől a nem-megfigyelt távozásuk időpontjáig. Az egyházi anyakönyvek ilyen passzív regisztrációs rendszereknek tekinthetők. Tudósítanak arról, hogy a születések, a házasságkötések és a halálozások megtörténtek, de arról nem tájékoztatnak, hogy az egyének mikor hagyták el a települést. Népszámlálások hiányában tehát nem számolhatunk születési és halálozási arányszámokat, hiszen nem ismert, hogy valójában hány ember volt a vizsgált demográfiai esemény bekövetkezése kockázatának kitéve.³⁹ Louis Henry ezt a problémát a családrekonstrukció módszer kidolgozásával kezelte. Olyan szabályokat dolgozott ki, amelyek révén korlátozta az élettörténetek megfigyelésének lezárásaként felhasználható események körét.⁴⁰ Ezek értelmében a részleges élettörténet lezárásaként szolgáló esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel. Például a rekonstruált élettörténetek csak abban az eset-

---

³⁹ A demográfiai arányszám a demográfiai esemény (például a születések) számának és az esemény megtapasztalásának kockázata alatt álló népesség (például a 15–49 év közötti házasságban élő nők) számának hányadosa.

⁴⁰ A családrekonstrukció szabályai megtalálhatók a fentebb már felsorolt klasszikusnak tekintett kézikönyvekben (Fleury–Henry 1985; Henry–Blum 1988), és az angol nyelvű szakirodalomban is (Wrigley 1966: 147–149; Wrigley–Schofield 1973).

ben használhatók fel a korszpecifikus házas termékenységi arányszámok kiszámítására,⁴¹ ha a megfigyelést lezáró életeseemény nem születés. Azok a megfigyelések, amelyeket születések zárnak le, a ténylegesnél magasabb arányszámot eredményeznének: az adott születés növelné a számlálót, de a kockázati idő összességében lerövidülne, hiszen a megfigyelés csupán a születés időpontjáig tartott.

Anthony Wrigley – a családrekonstrukció szabályait angol nyelvterületen népszerűsítő kutató – szerint a népesség demográfiai jellemzőinek kiszámításához szükségünk van annak megállapítására, hogy egy adott család jelen volt-e a vizsgált településen egy bizonyos időszak alatt (Wrigley 1966: 147). Például egy keresztelési anyakönyvi bejegyzés tájékoztathat egy adott csecsemő megszületéséről, de ahhoz, hogy ezt a gyermeket a csecsemő- vagy a gyermekhalandóság kiszámításához szükséges kockázati népességhez sorolhassuk, valamilyen módszer alapján meg kell állapítanunk, hogy ez a kisgyermek egy bizonyos időszak alatt a településen tartózkodott-e.

Wrigley értelmezésében is hangsúlyos szerepet kapott az a szabály, amely szerint az élettörténeteket nem zárhatjuk le az általunk vizsgált eseménnyel. Például tegyük fel, hogy egy adott családlap tartalmazza a feleség születési időpontját, a házasságkötésének időpontját, néhány gyermek születési időpontját, továbbá azoknak a gyermekeknek a halálozási időpontját, akik csecsemőkorban haltak meg, viszont hiányzik a házasság megszűnésének időpontja. Ezek az információk bizonyos számításokra felhasználhatók, másokra viszont nem. Tételezzük fel, hogy a házasságból származó második gyermek négy éves korában meghalt, de a halálát követő újabb keresztelések bizonyítják a család jelenlétét a településen. Ebben az esetben a második gyermegről származó információk felhasználhatók a kisgyermekkor – 0–5 éves kor közötti – halandóság elemzéséhez, hiszen a későbbi információk birtokában feltételezhetjük a család folyamatos jelenlétét a településen. A csecsemő- és gyermekhalandósági arányszám kiszámítása során a négy életév a nevezőhöz, a haláleset pedig a számlálóhoz kerül. Egy olyan esetben viszont, amikor kizárólag a haláleset bizonyítja a gyermek jelenlétét az élete első négy évében, ezek az információk már nem kaphatnak helyet a gyermekhalandóság vizsgálatában, hiszen ily módon túlbecsülnénk a gyermekhalandóság szintjét az adott egyházközségben. Ha nem halt volna meg a gyermek, a jelenléte nem nyert volna igazolást. Ezek az információk akkor sem elfogadhatók, ha a testvérek halálozási adatai rendelkezésünkre állnak, hiszen egy adott testvér halálát választva voltaképpen egy olyan pillanatban záránk le a megfigyelést, amikor egyébként az adott családban a halálozás kockázata magasnak bizonyult.⁴²

---

⁴¹ Korszpecifikus házas termékenységi arányszám: az adott korcsoportba tartozó nők által szült gyermekek számának és az adott korcsoportba tartozó nők számának hányadosa.

⁴² A szakirodalom az ilyen esetekre, vagyis, amikor az élettörténet befejezésének valószínűsége korrelál az általunk mérni kívánt esemény valószínűségével, az „informatív cenzorálás” kifejezést használja (Alter – Mandemakers–Gutmann 2009: 82–83.).

2.2.1. A családrekonstrukció módszerét ért kritikák

A hagyományos családrekonstrukcióval szemben az elmúlt évtizedekben megfogalmazott kritika három pontban foglalható össze: 1) a szigorú szabályok az adatok jelentős mértékű szelekcióját eredményezik; 2) a többváltozós elemzések csak korlátozottan használhatók; 3) nehéz az életesemények szakaszolása.⁴³

Az adatok szelekciója elsősorban azokat a családokat érinti, akik rövid ideig tartózkodtak az adott településen. A családrekonstrukció fent ismertetett szabályai szerint, a rekonstruált családoknak csak egy kisebb része használható az elemzésben, és ma még nincs konszenzus arra nézve, hogy a „rekonstruált kisebbség” mennyiben reprezentálja a településen élt összes családot.⁴⁴ A legtöbb családrekonstrukción alapuló becslés csak abban az esetben elfogadható, ha az úgynevezett „teljes családlapok” információinak feldolgozásán nyugszik, vagyis ha kizárólag azokat a családokat vizsgálják, amelyekben a házaspár együtt maradt a feleség 50. életévének betöltéséig. A magas felnőttkori halandóság miatt azonban nagyon gyakori volt, hogy a „településen maradt” házaspárok házasságai a feleség 50. életévének betöltése előtt felbomlottak, így eleve ki kellett őket zárni az elemzésből. A probléma megoldhatatlan, részben az egyházi anyakönyvek fent említett jellemzői, részben a családrekonstrukció adatgyűjtési módszere miatt.

Myron Gutmann és George Alter az adatszelekció problémájának megoldására a népszámlálási adatok felhasználását javasolják (Gutmann–Alter 1993). Véleményük szerint a klasszikus családrekonstrukció jól összeilleszthető a népszámlálási adatok elemzésével, és a családrekonstrukció irodalma ajánl is néhány ötletet a kétfajta adatállomány összeegyeztetésére. A népszámlálások információkkal szolgálhatnak az egyének és családok legfontosabb társadalmi-gazdasági jellemzőiről, amelyeket a családrekonstrukciós adatokban hiába keresnénk. A népszámlálás jelentősége azonban mindemellett abban rejlik, hogy a kockázati periódus végét jelentő időpontként is felfogható. A kockázati népesség problémája könnyebben kezel-

---

⁴³ A családrekonstrukciós módszerrel szemben megfogalmazott kritikák bemutatása Myron Gutmann és George Alter összefoglalásán alapul (Gutmann–Alter 1993).

⁴⁴ A történeti demográfiai szakirodalomban a szelektivitási hibával kapcsolatos vélemények megoszlanak. David Levine szerint a gyakorlatban ez a fajta szelektivitási hiba alacsony lehet (Levine 1976). Hasonló véleményt fogalmaztak meg Anthony Wrigley és szerzőtársai az Anglia népesedéstörténetéről írott kötetükben (1997). Steven Ruggles azonban erősen kritizálta a Wrigley és szerzőtársainak a családrekonstrukció módszerén alapuló eredményeit, és felhívta a figyelmet a családrekonstrukciós adatok potenciális hibaforrásaira (1999). Ruggles véleménye szerint a családrekonstrukción alapuló becslések még abban az esetben is hibásak lehetnek, ha egyébként a „helyben maradók” valóban reprezentálnák a teljes népességet. Érvelése szerint a házasság előtti elvándorlás valószínűsége éppen a későn házasodók körében lehetett a legmagasabb. Következésképp a késői házasságok egy részét az elvándorlás miatt nem rögzítették (Ruggles 1992). Hasonlóképp, a halálozás előtti elvándorlás kockázata a hosszabb életűek körében lehetett a legmagasabb. Ez utóbbi személyek alulreprezentáltak lehetettek a teljes népességben, amely összességében a várható élettartam alulbecslését eredményezhette. A házassági életkort tekintve Wrigley válaszában (1994) azt állította, hogy a probléma valójában nem volt annyira jelentős, mint ahogyan azt Ruggles feltételezte. A kettejük közötti vita azonban nem jutott nyugvópontra (Ruggles 1999).

hető abban az esetben, ha a családrekonstitúció mellett népszámlálási adatok is rendelkezésre állnak, hiszen két népszámlálás alkalmával jelen levő népesség jó lehetőséget kínál a különböző demográfiai események kockázata alatt álló népesség meghatározására.

A családrekonstitúció további hiányosságát Gutmann és Alter abban látják, hogy a családlapon összesített információk rendkívül nehezzé – szinte lehetetlenné – teszik a többváltozós elemzések használatát. A családrekonstitúcióban használatos demográfiai becslések éppen egyszerűségük és érthetőségük miatt nem életképesek. A termékenység elemzésében a korszpecifikus termékenységi arányszámok kiszámítására, a születések közötti időintervallumok átlagainak, illetve az anya utolsó szüléskori életkorának meghatározására törekednek. A házasság vizsgálatában és a családméret becslésében ugyancsak az átlagok kiszámítása dominál. Két szubpopuláció összehasonlításában ezek az átlagok vagy arányszámok egyetlen táblázat különböző soraiban vagy oszlopaiban szerepelnek. Az összehasonlítás lehetősége nagyon leszűkül, amikor egy időben több összehasonlítást kell elvégezni, a számítások sok időt vesznek igénybe, és az eredmények gyakran nem férnek el egy táblázaton belül. A többváltozós összehasonlítások nagyon nehezen megvalósíthatók. Ezt követően azonban nyitott marad a statisztikai szignifikancia kérdése is, hiszen a családrekonstitúció kánonja nem tartalmazza ezt a lehetőséget. Példának okáért előfordulhat, hogy az anyák utolsó szüléskori életkora magasabb az egyik női születési kohorszban, mint a későbbiben, de azt már általában nem lehet megállapítani, hogy ezek a különbségek a véletlennek köszönhetőek-e vagy sem.

A családrekonstitúció harmadik és egyben utolsó korlátja, hogy az adatokat nehéz az élet-események egymást követő szakaszaira – szekvenciáira – bontani. A klasszikus családrekonstitúcióban az események egymásutánosságát és szakaszolását nem veszik figyelembe. Például nagyon nehezen vizsgálható az a kérdés, hogy a szülők halála vagy továbbélése milyen módon befolyásolja gyermekeik házasságkötését, vagyis azok a férfiak és nők, akiknek a szülei már meghaltak, későbbben házasodnak-e azoknál a férfiaknál és nőknél, akiknek szülei még életben vannak. A termékenység vizsgálatában például a pótlási effektus kérdése is ide sorolható, nevezetesen: nagyobb-e a valószínűsége egy újabb gyermek születésének abban az esetben, ha egy korábban született gyermek meghalt? Ezekben az esetekben tehát az események egymásutánosságán és szakaszolásán van a hangsúly, és épp az ilyen típusú kérdések vizsgálata nehézkes a családrekonstitúció klasszikus módszerével.

2.2.2. *A családrekonstitúció mint eseménytörténeti elemzés*

Az alkalmazott statisztika utóbbi években tapasztalt fejlődése ugyanakkor megnyitotta az utat a családrekonstitúciós adatok eredményesebb felhasználása előtt. A lehetőségek bővülését azoknak a statisztikai technikáknak az elterjedése hozta, amelyeket összefoglaló néven eseménytörténeti elemzésnek (*event history analysis*) nevezünk, és amelyek lehetővé teszik a halandósági tábla információinak és a regressziós elemzésnek az összeegyeztetését.

Ez a módszer azokra a statisztikai technikákra alkalmazott általános kifejezés, amelyek az egyén élettörténetének változásait leíró adatokat elemzik. A módszer a halandósági tábla egyfajta kiterjesztésének is tekinthető, amelynek keretében lehetővé válik a többváltozós regresszióelemzés alkalmazása.

Az életút-elemzés gyökereit a mérnöki kutatásokban kereshetjük, amelyek arra keresték a választ, hogy mennyi idő telik el egy adott strukturális elem – mondjuk egy híd tartórúdjára – meghibásodásáig. A módszert a demográfiában először a halandóság elemzésére használták. Napjaink kutatásaiban a módszert kiterjesztették a demográfiai folyamatok majdnem mindegyikének elemzésére, beleértve a nupcialitást és a termékenységet is.

Az eseménytörténeti elemzés keretében elsősorban arra a kérdésre keresik a választ, hogy az egyének egy adott élethelyzetből mikor és milyen gyakorisággal lépnek át egy következő élethelyzetbe, például az iskolapadból a munka világába, a szüleikkel való együttélésből más együttélési formákba, a nőtlen/hajadon állapotból a házassági állapotba, a gyermektelen státusból a szülői státusba. Fontos kutatási kérdés továbbá az is, hogy az egyéni életút korábbi szakaszának életeseményei milyen befolyással vannak a későbbi életkorban bekövetkező változásokra.

Az eseménytörténeti elemzés az élettörténeteket különböző státusok/állapotok közötti *átmenetek*⁴⁵ sorozatainak tekinti (Alter–Gutmann 1999). A státusok/állapotok vonatkozhatnak családi állapotra, munkaerő-piaci helyzetre, háztartási és családi jellemzőkre stb. Nagyon sok jellemzőt lehet használni az élettörténet leírásakor, és mindenik élettörténet az átmenetek egyedi sorozatát tartalmazza. Egy adott státusban/állapotban eltöltött idő egy *időtartam-szakaszt*⁴⁶ eredményez. Minden egyes élettörténet voltaképpen időtartam szakaszok sorozatából áll, amelyek az élettörténetek különböző jellemzőinek egymást átfedő és keresztező változásait írják le. Az eseménytörténetek sokféle módon leírhatók: azoknak az embereknek a számaként, akik egy adott időpillanatban betöltik a státusokat/állapotokat; a státusokban átlagosan eltöltött időtartamként; a státusok közötti átmenetek bekövetkezési arányszámaként,⁴⁷ illetve az átmenetek között eltelt időtartam eloszlásaként.

Az eseménytörténeti adatok két csoportba sorolhatók: *események* és *jellemzők*.⁴⁸ Az események azokat az időpontokat jelölik, amikor az egyik státusból a következő státusba történő *átmenet* bekövetkezik. A családrekonstrukciós adatok esetében a születés, a halál és a házasságkötés az élet fontos átmeneteiről – belépés az életbe, majd kilépés onnan, nőtlen/hajadon állapotból átlépés a házassági állapotba – tudósítanak. A családi kontextus

---

⁴⁵ Az „átmenet” lényeges szakirodalmi fogalom. Angol megfelelője: „transition”.

⁴⁶ Az „időtartam-szakasz” angol szakirodalmi megfelelője a „spell”.

⁴⁷ Az átmenetek bekövetkezési arányszáma az esemény bekövetkezésének kockázatát mutatja. Angol szakirodalmi megfelelője a „hazard rate” kifejezés, amely az eseménytörténeti elemzések leggyakoribb függő változója.

⁴⁸ Az „események” és „jellemzők” kifejezések angol megfelelői: „events” és „declarations”.

figyelembe vétele azonban az átmenetek jóval szélesebb skálájának használatát teszi lehetővé, mint például az özvegyiséggel, árvasággal, a gyermekek számával kifejezhető állapotváltozások, stb. A jellemzők az adott pillanatra érvényes egyéni sajátosságok vagy életkörülmények leírását adják, szemben az eseménnyel, amely a jellemzők megváltozásának időpontját tartalmazza. A jellemzők nem tájékoztatnak arról, hogy az egyének mikor léptek át egy adott státusba/állapotba, de nagyon fontosak lehetnek egy sajátos átmenet kockázati idejének meghatározásában. A népszámlálások egyéni íveinek információi – amennyiben fellelhetők – az egyéni jellemzők sajátos formáit jelentik, hiszen többek között informálnak a népesség adott pillanatra vonatkozó családi állapotáról

Az eseménytörténeti elemzésben az idő fontos szerepet játszik, hiszen az eseménytörténetek maguk időben zajló folyamatokról tájékoztatnak. Az eseménytörténeti elemzés gyakran feltételezi, hogy az átmenetek időben bekövetkezése nem véletlenszerűen vagy homogén módon történik, hanem az átmenetek bekövetkezési valószínűsége szisztematikus módon változik, vagyis az átmenetek időzítése és sorrendje fontossággal bír. Az elemzés során az idő több módon is konceptualizálható. Az eseménytörténeti elemzés néha a naptári időt használja, de sokkal elfogadottabb az időnek egyéni életévekben történő mérése. A vizsgált időtartam kezdete általában a megelőző esemény időpontja. A termékenység elemzésében például, ahol a vizsgált esemény (születés) többször megismétlődik, a kockázati periódust nagyon gyakran a megelőző születés időpontjától számítják.

Az eseménytörténeti információk feldolgozási folyamatában alapvető problémát jelent annak megállapítása, hogy az egyes személyek mikor és milyen hosszú időn keresztül voltak egy bizonyos esemény bekövetkezése kockázatának kitéve. A felhasznált források gyakran időben és térben is korlátozottak, aminek következtében a kutató általában nem rendelkezik teljes körű információval minden egyes életútra vonatkozóan. Például egy interjú rögzíthet egy teljes élettörténetet, de nem tudósíthat azokról az eseményekről, amelyek az interjút követték. Az eseménytörténeti vizsgálatokban alapvető probléma, hogy a mintában szereplő személyek közül néhányan a vizsgálat befejezésének időpontjáig nem tapasztalják meg a vizsgált eseményt. A statisztikusok ezeket cenzorált megfigyeléseknek nevezik, és különbséget tesznek balról és jobbról cenzorált megfigyelés között. Balról cenzorált az a megfigyelés, amelyben már az adott egyén megfigyelésének kezdetén sem ismerjük, hogy a vizsgált esemény bekövetkezett-e. Ebben az esetben az adott élettörténetet kizárjuk a mintából. Az eseménytörténeti elemzésben sokkal elterjedtebb a jobbról cenzorált típusú megfigyelés, vagyis amikor jól ismert a megfigyelt személy státusa, de a vizsgált átmenet (vagyis az átmenetet jelző esemény) a megfigyelés lezárásakor még nem következett be. A szakirodalom a jobbról cenzorált megfigyelések megtartását és hasznosítását javasolja, azzal a feltétellel, hogy a cenzorálás időpontja független a vizsgált esemény bekövetkezésének időpontjától. A családrekonstrukciós adatok esetében a halálessel végződő megfigyelés jobbról cenzoráltnak tekinthető, hiszen nem tudható, hogy a megfigyelt személy életben maradása esetén a vizsgált esemény bekövetkezett-e volna vagy sem.

A családrekonstrukciós elemzések olyan élettörténeteket írnak le, amelyeket a retrospektív vagy panel vizsgálatokkal és a folyamatos megfigyelésen alapuló elemzésekkel szemben kapcsolt adatok sorozatának is tekinthetünk. Az adatok természetüknél fogva longitudinálisak, vagyis hosszmetriek.

Az elemzés megvalósítása úgynevezett személy – időtartamszakasz adatszerkezet létrehozását igényli. A keresztmetszeti adatok elrendezésével ellentétben a hosszmetri adatok táblázatos formájában mindenik időtartamszakasz külön sorba kerül. Valójában tehát egy adott személy élettörténetében a megfigyelési időszak alatt bekövetkező változások időtartamszakaszok szerint kerülnek rendezésre. Mindez azt eredményezi, hogy a keresztmetszeti adatokkal ellentétben – ahol egy adott személyre vonatkozó információk egyetlen sorban vannak rögzítve – a hosszmetri adatok esetében az egy adott személyre vonatkozó információk több sort is elfoglalhatnak. Például a házasságkötés-családalapítás hosszmetri vizsgálatában vegyünk egy 1838-ban született és 1858-ban házasságot kötött „A” nevű nőt. A 15 éves kort tekintve a házasságkötési kockázat kezdetének, az alapinformációk a táblázat egyetlen sorában a következőképpen mutatnak:

A 1853 1858 0 5

ahol A – az adott személy, 1853 – a kockázati időszak kezdete (a 15. életév betöltése), 1858 – a kockázati időszak vége (az esemény bekövetkezésének időpontja), 0 – az adott személy státusa nőtlen/hajadon, 5 – az időtartam szakasz hossza (egyéni életévben kifejezve).

Ez a sor csupán egy időtartam-szakaszt és egy függő változót tartalmaz. Kiegészíthető azonban magyarázó változókkal, mint például a nem és a felekezeti hovatartozás:

A 1853 1858 0 5 Nő Római katolikus

Használhatunk továbbá időben módosuló magyarázó változókat is, mint például „A” szüleinek továbbélési státusa. Tételezzük fel, hogy a kockázati időszak kezdetén, 1853-ban „A”-nak mindkét szülője életben van, 1855-ben azonban meghal az édesapja, majd 1857-ben az édesanyja is. Ezek a változások a következő adatszerkezeti formát igénylik:

A	1853	1855	0	2	Nő	Római katolikus	0 (mindketten életben vannak)
A	1855	1857	0	2	Nő	Római katolikus	1 (csak az anyja van életben)
A	1857	1858	1	1	Nő	Római katolikus	2 (egyik szülő sincs életben)

A táblázat negyedik oszlopában a függő változó értékének a harmadik időtartamszakaszban történő módosulása jelzi a vizsgált esemény bekövetkeztét.

Az eseménytörténeti elemzés függő változója a vizsgált esemény bekövetkezési kockázata. Az eseménytörténeti elemzés a vizsgált esemény bekövetkezésének időpontja helyett az azt megelőző időtartam-szakaszra fókuszál, és azt vizsgálja, hogy ebben az időtartamban egy vagy több jól meghatározott magyarázó változó miként befolyásolja az esemény bekövetkezésének kockázatát.

2.3. Adatbázis-építési stratégia

A vizsgált egyházközségekre vonatkozó adatállomány családrekonstrukciós adatbázisnak tekinthető, azzal az eltéréssel, hogy az élettörténeti információk összesítése nem papíralapú családlapokon történt, hanem a számítógép nyújtotta adatkezelési lehetőségeket kihasználva, egy úgynevezett interaktív rekord-összekapcsolási rendszer keretében valósult meg. Az egyházi anyakönyvi eseményeket számítógépen rögzítettük, majd az egyéni események rekordjainak összekapcsolásából egyéni élettörténeteket hoztunk létre. Az összekapcsolás alapeleme a család helyett az egyén volt, és ez tette lehetővé a szülő–gyermek, illetve testvér–testvér típusú kapcsolatok létrehozását. A különböző demográfiai jelenségek vizsgálatában ilyen módon lehetőség nyílt a családi jellemzők felhasználására.

A 3. táblázat tartalmazza mindazokat az anyakönyvi információkat, amelyek a számítógépes adatállomány alapját képezték. A keresztelések, esketések és halálozások bejegyzései mellett az adatállomány magába foglalja a bérnákosításokat is.

A rekordok összekapcsolása a Myron P. Gutmann (1977) és David S. Reher és szerzőtársai (2001) által leírt úgynevezett fél-automatikus módon történt. A számítógép az adatok rendezésében – raktározásában, sorozatba rendezésében, szűrésében – segített, a rekordok összekapcsolásának komplex módszere viszont alapvetően az emberi tényezőkön alapult. A számítógép használatával sikerült lerövidíteni a családrekonstrukció legtöbb időt felemésztő részét: az újrendezést és a másolást. Az adatkezelés lehetővé tette az információk könnyű reprodukcióját, javítását, rendszerezését és válogatását. A rekordok összekapcsolása azonban manuális módon történt.

A fél-automatikus családrekonstrukció során az egy adott időben bekövetkező keresztelési, bérnákosítási, házasságkötési vagy halálozási eseményt nem egy másik eseményhez, hanem egy információ *file*-hoz kapcsoltuk. Az információ *file* egy olyan munkalap, amely az egyénhez vagy a családhoz köthető életeseményeket tartalmazza. Az egyéni adatlap az adott személy első anyakönyvi megjelenésével jött létre. Ideális esetben ez a keresztelés időpontját jelentette, de előfordulhatott, hogy ez a bérnákosítás, a házasságkötés vagy a halálozás időpontjának felelt meg. A családi munkalap a házasságkötés eseményével jött létre, de alapeleme minden esetben a házasságot alkotó két személy volt. Ehhez a családhoz kapcsolódtak a megszületett gyermekek. A családrekonstrukció tehát kizárólag a helyben kötött házassággal létrejött családokra terjedt ki.

Először az adatok kódolását, tisztítását és rendezését végeztük el.⁴⁹ Ezt követte a rekordok összekapcsolása, amely tulajdonképpen az egyéni adatlapok információinak frissítését, bővítését és kiegészítését jelentette. Az összekapcsolás időrendi sorrendben haladva, csa-

---

⁴⁹ Ennek keretében került sor a 19. század folyamán különböző módon írt, de azonosnak tekinthető család- és személynevek egységesítésére.

lédnévcsoportok szerint haladva valósult meg. A rekordok összekapcsolási folyamata eredményesnek tekinthető. Az 1838 és 1940 közötti házasságok (N=3762) 97 százalékáról (N=3652) családlapot nyitottunk. A vonatkozó időszak keresztelési bejegyzéseinek (N=18 573) 84 százalékát (N=15 588) sikerült a létrehozott családlapokhoz kapcsolnunk.⁵⁰ A vizsgált időszak alatt bekövetkezett 14 891 haláleset 90 százalékát (N=13 433) sikerült személyi adatlapoz és családhoz kapcsolnunk.

3. táblázat: A számítógépes adatbázis egyházi anyakönyvi információi

KERESZTELÉS	BÉRMÁLÁS/CONFIRMATIO
<p><i>Általános információk</i> A keresztelés időpontja A gyermek halála (igen/nem; időpont) Törvényes/törvénytelen Többes születés Lakóhely Felekezet A keresztelt személy neve</p> <p><i>Megnevezett személyek</i> A keresztelt személy neve Apja neve Anyja neve</p>	<p><i>Általános információk</i> A bérmálás időpontja A bérmálás helyszíne A bérmált személy életkora A bérmált személy neve</p> <p><i>Megnevezett személyek</i> A bérmált neve A bérmált apja neve A bérmált anyja neve</p>
HÁZASSÁGKÖTÉS	HALÁLOZÁS
<p><i>Általános információk</i> A házasságkötés időpontja A házasságkötés helyszíne A vőlegény származási helye A menyasszony származási helye A vőlegény életkora A menyasszony életkora A vőlegény családi állapota A menyasszony családi állapota A vőlegény szüleinek foglalkozása A menyasszony szüleinek foglalkozása A vőlegény felekezeti hovatartozása A menyasszony felekezeti hovatartozása</p> <p><i>Megnevezett személyek</i> A vőlegény neve A menyasszony neve A vőlegény apja neve A vőlegény anyja neve A menyasszony apja neve A menyasszony anyja neve</p>	<p><i>Általános információk</i> A halálozás időpontja A temetés időpontja A temetés helyszíne A halál oka A meghalt személy életkora A meghalt személy családi állapota A meghalt személy felekezeti hovatartozása A meghalt személy lakóhelye (település, házszám) A meghalt személy neve</p> <p><i>Megnevezett személyek</i> A meghalt személy neve A meghalt személy apjának neve A meghalt személy anyjának neve A meghalt személy házastársának neve</p>

A családrekonstrukció szabályait követve igyekeztünk növelni a demográfiai elemzésekbe bevonható családlapok számát. Népszámlálás vagy ahhoz hasonló jellegű forrás sajnos

⁵⁰ A fennmaradó 2985 keresztelés 41 százaléka (N=1230) házasságon kívüli kapcsolat eredménye. A házasságon kívüli kapcsolatból gyermeket szülő nők azonosítása nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a keresztelési anyakönyvi bejegyzés gyakran csak az anya nevét tartalmazza.

nem állt rendelkezésünkre, így tehát az anyakönyvi adatok fokozottabb felhasználása mellett döntöttünk. Ennek keretében tovább bővítettük az adatbázist az 1941–1980 közötti halotti anyakönyvek és az 1853–1947 közötti bérnyilvántartási névjegyzékek adataival.⁵¹ Az 1940-ben még életben levő házaspárok egy részének élettörténeteit házasságuk felbomlásának későbbi időpontjával sikerült kiegészítenünk. A bérnyilvántartási adatok felhasználása révén pedig azonosítottuk azokat a családokat, akik a bérnyilvántartások időpontjában biztosan jelen voltak a településeken.

Az ily módon létrehozott, nagyjából mintegy három nemzedéknyi időt átfogó adatbázis teljes élettörténetek és életszakasz történetek sokaságát tartalmazza. A vizsgált időszak alatt élt egyének és családok élettörténete nagyon gyakran a kiindulópontnak tekintett 1838-as év előtt kezdődött, vagy a vizsgálat befejezéséig használt 1940. év végét követően is folytatódott.

Az alábbiakban mindig ebből az adatbázisból indulunk ki, és az elemzésnek megfelelően szűkítjük a felhasználható egyéni és családi élettörténetek körét. Kiindulópontunk minden esetben a helyben kötött házassággal létrejött családok vizsgálata, amelyek tagjai feltehetően a településen éltek az adott időszakban.

2.4. Az elemzésekben használt minta kialakítása

A családrekonstrukció módszerének bemutatásakor hangsúlyoztuk, hogy a demográfiai arányszámok kiszámításakor különös figyelmet kell fordítani a kockázatnak kitett mintabeli népesség kiválasztására. Az alábbiakban bemutatott elemzések során a Louis Henry által megfogalmazott szabályokat követtük, vagyis egy adott család megfigyelésének lezárásául olyan eseményt választottunk, amely nem volt azonos a vizsgált eseménnyel.

Az alábbiakban sorra kerülő elemzésekben kizárólag az 1838 és 1940 között a két egyházközségben kötött első házasságok (N=2526, az adott időszak összes házasságkötéseinek 67 százaléka) képezik az alapsokaságot.⁵² Mindenik házaspár esetében megpróbáltuk a férj és feleség születésére vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket azonosítani. A családrekonstrukció tehát sok esetben visszanyúl az 1838. évet megelőző periódusra.

A családrekonstrukció szabályai szerint a helyben kötött házasságokat a családok további sorsa szerint két csoportba sorolhatjuk (Henry–Blum 1988: 69). Nyitott családnak nevezük azokat, amelyekben az adott család felbomlásának – vagyis legalább az egyik házastárs halálának – időpontja ismeretlen. Zárt családoknak nevezük azokat, amelyekben a há-

---

⁵¹ Az 1853., 1858., 1869., 1873., 1886., 1900., 1902., 1907., 1916., 1938. és 1947. évi szentegyházfalusi és kápolnáfalusi egyházközségi bérnyilvántartási névjegyzékek adatait használtuk.

⁵² Jelen dolgozatban nem hasznosítjuk a szomszédos Szentkeresztbánya leányegyházközség népességére vonatkozó adatokat. A vizsgált időszakban mintegy 116 szentkeresztbányai illetőségű első házasságkötésre került sor.

zasság megszűnésének időpontja, vagyis legalább az egyik házastárs halálának időpontja ismert. A családrekonstrukció módszerén alapuló becslések leginkább ez utóbbi – helyben maradó – családok adatainak elemzésén alapulnak.

A családrekonstrukció hatáskörének egyik vizsgálati lehetősége a lezárt családlapoknak az összes házassági időponttal rendelkező családlaphoz viszonyított aránya. Henry és Blum tíz észak-kelet-franciaországi települést említenek, ahol a lezárt – úgynevezett MF típusú – családlapok aránya elérte a 62 százalékot (Henry–Blum 1988: 69). Jelen esetben a lezárt családlapok (N=2229) aránya 88 százalék.

A 4. táblázat a rekonstruált családok legfontosabb jellemzőit összegzi. A táblázatban felsorolt jellemzők áttekintést nyújtanak az elemzésekben felhasznált adatokról, és mintegy számszerűsítve mutatják be az anyakönyvi információk felhasználásának eredményeit. A szentegyházásfalusi lezárt családlapok alacsonyabb aránya jól tükrözi a települések népességének eltérő mobilitását. Látható, hogy az 1940 utáni időszak adatainak felhasználása mintegy 26 százalékkal emelte az elemzésekben felhasználható családok arányát.

4. táblázat: A rekonstruált családlapok osztályozása

Házasságkötés helye	Családlapok száma	Lezárt családlapok	A házasság megszűnésének időpontja a lezárt családlapok körében	
			1940 előtt	1940 után
Szentegyházásfalu	1389	1199 (86%)	895 (75%)	304 (25%)
Kápolnásfalu	1137	1030 (91%)	755 (73%)	275 (27%)
Együtt	2526	2229 (88%)	1650 (74%)	579 (26%)

Az adatok felhasználásában a következő logikát követtük. A demográfiai elemzések során kizárólag a lezárt családlapokat használtuk. Az elemzett időszak: 1838. január 1. – 1940. december 31. Amennyiben egy adott család története 1940. december 31-ig nem ért véget – vagyis a házasság felbomlása a jelzett időpont után történt – a család megfigyelését az 1940. év végén lezártuk, és az addig történt eseményeket használtuk fel az elemzés során. Például az 1925. év végén alapított és az 1940. év végén fennálló házasság esetében a család történetének első 15 évét vontuk be az elemzésbe.

3. Változás és állandóság: a lokális demográfia összetevői

3.1. Bevezetés

Az alábbi fejezet a korszak hivatalos statisztikáin keresztül, valamint az egyházi anyakönyvek nem-nominatív adatainak feldolgozása révén mutatja be a lokális demográfiai folyamatokat. A népességnövekedés, a természetes és tényleges szaporodás alakulása mellett a fejezet tárgyalja a korszerkezet és a demográfiai jelenségek – házasodás, termékenység, halandóság és elvándorlás – lokális szintű változásait is. Az eredmények a korai házasodás, a magas termékenység és a magas gyermekhalandóság által jellemezhető archaikus demográfiai rendszer fennmaradását mutatják. A 19. század második felének epidemiológiai válsága még egyértelműen ezt a premodern demográfiai rendszert idézte, de a halandósági viszonyok hosszú távú, fokozatos javulása a 20. században már egy új népesedési rezsim jeleként értelmezhető.

3.2. A népességnövekedés keretei

A demográfiai tendenciák megrajzolását a népességszám vizsgálatával kezdjük. Az 5. táblázat Szentgyeházás- és Kápolnásfalú, az Udvarhely megyei járások, Székelyudvarhely város, valamint Erdély népességszámának alakulását mutatja be az 1850 és 1941 közötti időszakban.⁵³ A táblázat első része az időszak alatt végrehajtott népszámlálások abszolút népességszámait, a második rész a népességnövekedés százalékos értékeit tartalmazza. Ez utóbbi esetben az 1850. évi értékek képezik az alapmutatót, amelyhez az évtizedenkénti népességnövekedés/fogyás értékeit viszonyítottuk.

---

⁵³ Az 1941. évi népszámlálás vonatkozó mikro- és makroregionális adatainak összeállítása nehézségekbe ütközött. Az 1941. évi népszámlálás Szentgyeházásfalura vonatkozó adatai Szentkeresztbánya telep adatait is tartalmazták, következésképp az 1930–1941 közötti népességnövekedés értékei némiképp felülbecsültek.

5. táblázat: A két egyházközség népességszámának változása mikro- és makro-regionális kontextusban, 1850–1941

	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1930	1941
Abszolút számok									
Szentegyház- és Kápolnásfalu	2999	3050	3512	3623	3744	3993	4161	4652	5646
Homoródi járás	21269	22874	24809	24221	25260	26312	27342	26649	29349
Parajdi járás	9698	10183	12258	12474	13083	14525	15466	15250	16283
Keresztúri járás	28538	29126	32525	31944	32566	33858	34136	33318	---
Udvarhelyi járás	26149	27546	30700	30933	32809	35422	36840	37962	---
Székelyudvarhely város	4102	5087	5173	5948	6414	7733	9928	8518	11929
Udvarhely megye	89756	94816	105465	105520	110132	117850	123712	121697	---
Erdély	1900000	---	2152805	2084048	2251216	2456838	2658159	2892085	---
Alapmutató 1850=100									
Szentegyház- és Kápolnásfalu	100	102	117	121	125	133	139	155	188
Homoródi járás	100	108	117	114	119	124	129	125	138
Parajdi járás	100	105	126	129	135	150	159	157	168
Keresztúri járás	100	102	114	112	114	119	120	117	---
Udvarhelyi járás	100	105	117	118	125	135	141	145	---
Székelyudvarhely város	100	124	126	145	156	189	242	208	291
Udvarhely megye	100	106	118	118	123	131	138	136	---
Erdély	100	---	113	110	118	129	140	152	---

Forrás: Népszámlálás 1869–1910; Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Szász 1987: 1565; Varga E. 1998.

Megjegyzés: Székelyudvarhely város népességszáma tartalmazza a városhoz 1898-ban csatolt Szombatfalva népességszámát. Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²). Szentegyház- és Kápolnásfalu adatai összesítve szerepelnek a táblázatban.

Szentegyházfalván és Kápolnásfalván az 1850–1941 közötti periódus egészét tekintve 88 százalékos népességnövekedés tapasztalható, amely évenkénti 0,9 százalékos átlagos népességnövekedési ütemnek felel meg.⁵⁴ Ez az érték a két települést is magába foglaló udvarhelyi járás és a megye északkeleti részén fekvő parajdi járás népességnövekedéséhez állt a legközelebb, ugyanakkor a megyei és az erdélyi népességnövekedés értékét is megközelítette. A megye népessége 1910-ig hasonló ütemben növekedett, ezt követően viszont a növekedés jelentősen lelassult. A sajátos népességdinamika a járások közötti különbségekből adódott. A megye északnyugati és északkeleti – parajdi és székelyudvarhelyi – járásainak falvaiban a népességnövekedés évtizedenkénti értéke meghaladták a 10 százalékot. A hegyvidéki, kiterjedt erdő- és legelőbirtokkal rendelkező falvak (Oroszhegy, Zetelaka, Korond) esetében a településektől távolabb tartozéktelepülés jellegű tanyavilágok jöttek létre. A jelentős mértékű

⁵⁴ A települések szerint részletezett népességnövekedési ütem közel azonos: 1850 és 1930 között Kápolnásfalu népessége 52 százalékkal, míg Szentegyházfalva népessége 58 százalékkal növekedett. 1941-re Kápolnásfalu esetében 60 százalékos, Szentegyházfalva esetében 110 százalékos népességnövekedéssel számolhatunk. Közelebb lehetünk ebben az esetben a valósághoz, ha Szentegyházfalva esetében is 60 százalékos népességnövekedéssel számolunk. Ez utóbbi esetben az évenkénti növekedés üteme 0,7 százalék.

népességnövekedés háttérében részben tehát a jellegzetes hegyi tanyahálózat kialakulása állt, amit a kérdés szakértője, Bárh János a 19. század második felére, az 1850 és 1880 közötti időszakra tesz (Bárh 2001: 107, 154–155). A terjeszkedésük határait korábban elérő havasalji falvak – többek között Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva – népességnövekedése ugyan elmaradt az előbbi falvakétól, de a homoródi és székelykeresztúri járások falvaival összehasonlítva még így is jelentősnek mondható. Az 1850-ben még a megye legnépesebb térségének számító székelykeresztúri és homoródi járás falvait 1910-ig mérsékelt népességnövekedés jellemezte, majd a két világháború alatti időszakban a népességfogyás lesz a meghatározó tendencia. A megye egyetlen városát – Székelyudvarhelyt – mintegy 200 százalékos népességnövekedés jellemezte.

Udvarhely vármegye parajdi és székelyudvarhelyi járásainak falvai az északról és északnyugatról szomszédos Csík, illetve Maros-Torda vármegyék falvaival képeztek szorosabb egységet. A vizsgált települések egyértelműen Csík megye felcsíki, gyergyószentmiklósi és szépvízi járásainak falvaihoz hasonlítanak. A székelykeresztúri és homoródi járások falvai ellenben a velük szomszédos Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Háromszék megyék falusi népességeihez hasonultak.

A népességnövekedés mikroregionális mintái kijelölték a vizsgált települések helyét a tágabb földrajzi kontextusban. Demográfiai sajátosságaik időbeli szilárdságát a lokális és mikroregionális léptékű elemzés tárhatja fel. Feltehetjük a kérdést, hogy milyen demográfiai mechanizmusok álltak a havasalji népességfejlődés sajátosságai mögött. Milyen szerepe volt a termékenység, a halandóság, a nupcialitás és a vándorlás közvetett és közvetlen hatásainak? Első lépésként a természetes és a tényleges szaporodás értékeinek összehasonlítására kerül sor.

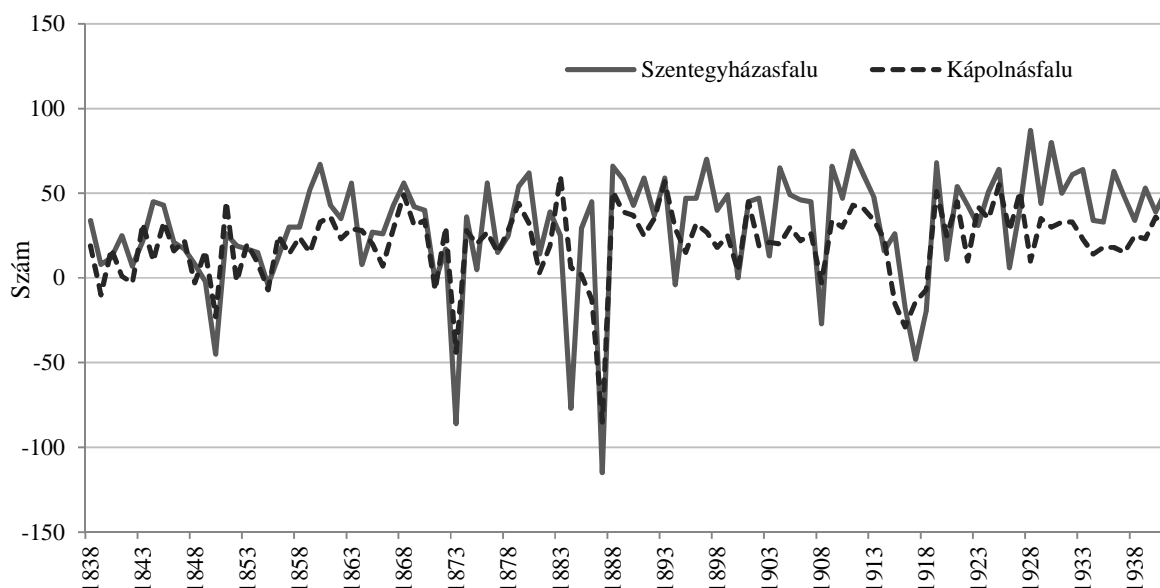
3.3. A természetes és tényleges szaporodás

A természetes szaporodás értékei a vizsgált 93 év többségében pozitívak. (3. ábra). Szentegyházásfalván 11, Kápolnásfalván pedig 15 esztendőben fordult elő, hogy a halálozások száma meghaladta a születéseket. A negatívum többnyire a halandóság válságos emelkedésére vezethető vissza: 1855-ben, 1871-ben, 1884-ben, 1887-ben, 1908-ban és az első világháború alatti években a fiatalok körében emelkedett látványosan a halálozások száma, míg 1850-ben és 1873-ban a felnőttekről mondható el ugyanez.

A két egyházközség népességfejlődése nagy vonalakban megegyezett egymással. A születések száma tartósan meghaladta a halálozásokét a 19. század hatvanas és kilencvenes éveiben, illetve a 20. század első és negyedik évtizedében. A század hatvanas éveinek növekvő természetes szaporulata a megemelkedett születésszám és a kedvező halandósági viszonyok együttes hatásából következett. A születésszámok emelkedése mögött a szomszédos Szentkeresztbánya ipartelep gazdasági fellendülését és a fiatal bányász- és napszámos családok megtelepedését sejthetjük. A 19. század utolsó és a 20. század első és negyedik évtizede

ugyanakkor a halandósági viszonyok egyértelmű javulását jelzik. Alacsony természetes szaporodás és a halandósági válságok sűrűsödése jellemezte az 1840-es évek végét, 1850-es évek elejét, a század hetvenes és nyolcvanas éveit, majd az első világháború alatti éveket. Súlyosságukat tekintve a nyolcvanas évek válságos évei egyértelműen a korszak mélypontjának tekinthetők. Az 1884. és 1887. évi halandósági válságok a megelőző évek természetes szaporodásának jelentős részét felemésztették. A nyolcvanas évek kedvezőtlen halandósági viszonyai eltérő módon érvényesültek a két szomszédos településen. Szentegyházasfalván az 1884. és 1887. évek rendkívül kimagasló halandósági hullámot eredményeztek. Kápolnásfalván ezzel szemben elnyújtottabb, az 1884–1885–1886 évekre kiterjedő, kevésbé súlyos, de egyértelműen kedvezőtlen halandósággal számolhatunk, amely végül az 1887. évi látványos krízisben érte el a tetőpontját.

3. ábra: Természetes szaporodás a két egyházközségben, 1850–1941

A vizsgált települések népességnövekedése a természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg közötti különbségből adódott. A természetes- és tényleges szaporodás, valamint a vándorlási egyenleg évtizedek szerint becsült értékei az elvándorlás fontosságára hívják fel a figyelmet (6. táblázat).

6. táblázat: A természetes- és tényleges szaporodás, és a vándorlási egyenleg becsült értékei a két egyházközségben, 1850–1941

Periódus	Születések száma	Halálozások száma	Természetes szaporodás		Tényleges szaporodás		Vándorlási egyenleg	
			N	éves átlag	N	éves átlag	N	éves átlag
1850–1856	978	870	108	15	51	7	-57	-8
1857–1869	2119	1266	853	66	462	36	-391	-30
1870–1880	2092	1663	429	43	111	11	-318	-32
1881–1890	2145	1899	246	25	121	12	-125	-13
1891–1900	2014	1343	671	67	249	25	-422	-42
1901–1910	1980	1340	640	64	168	17	-472	-47
1910–1919	1708	1296	412	41	114	11	-298	-30
1920–1929	2064	1296	768	77	377	38	-391	-39
1930–1941	2271	1363	908	76	994	90	86	8
1850–1941	17371	12336	5035	55	2647	29	-2388	-26

Forrás: Népszámlálás 1850; Népszámlálás 1857; Népszámlálás 1869–1910; Varga E. 1998.; Szentegyházsfalu és Kápolnásfalu római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

A különböző népszámlálások alkalmával rögzített népességszámok értékei jelentősen alatta maradtak a természetes szaporodás alapján becsült népességszámnak. A teljes periódus alatti tényleges szaporodás a természetes szaporodás csupán felét jelentette. A szaporodás másik fele – ebben az olvasatban – elveszett az elvándorlás következtében. Az elvándorlás intenzitása azonban évtizedenként jelentős mértékben ingadozott. A vándorlási deficit szempontjából a 19. század utolsó, és a 20. század évtizedei emelkedtek ki.

3.4. Korösszetétel és nemi megoszlás

A népességszerkezet vizsgálata a demográfiai kutatás fontos eleme, amely lehetővé teszi a vizsgált népesség „behatárolását”, és kiindulópontjául szolgálhat a mélyebb elemzésnek. Az önálló entitásként meghatározott Szentegyház- és Kápolnásfalu népességének nemek szerinti megoszlásáról és korösszetételéről a tízévenként végrehajtott népszámlálások tájékoztatnak. Keresztmetszeti felvételekről lévén szó, a népszámlálások nem- és korszerkezeti adatai pillanatnyi állapotot rögzítettek. Az 1869 és 1941 közötti időszakból fennmaradt hat időmetszet mindazonáltal lehetőséget kínál a népességszerkezet jellemzőinek időbeli összehasonlítására és a változás tendenciáinak megrajzolására.

A 4. ábra az 1869 és 1941 közötti időszak keresztmetszeti korfáit ábrázolja. Az 1869. évi korfa az egyenlő szárú háromszög formájához hasonlít. A korfa alapja széles, a legfiatalabb korcsoporttól az idősebbek felé haladva az egymást követő korcsoportok aránya egyenletesen csökken. Ez a fiatal és átmenet előtti népességek sajátossága. A magas születési és magas halálozási arányok egyszerre biztosítják az alapok szélességét és a korfa törzsének folyamatos keskenyedését. A népesség legnagyobb csoportját a 0–14 év közötti gyermekek alkotják. E csoporton belül a legfiatalabbak, vagyis a 0–4 év közötti kisgyermekek vannak több-

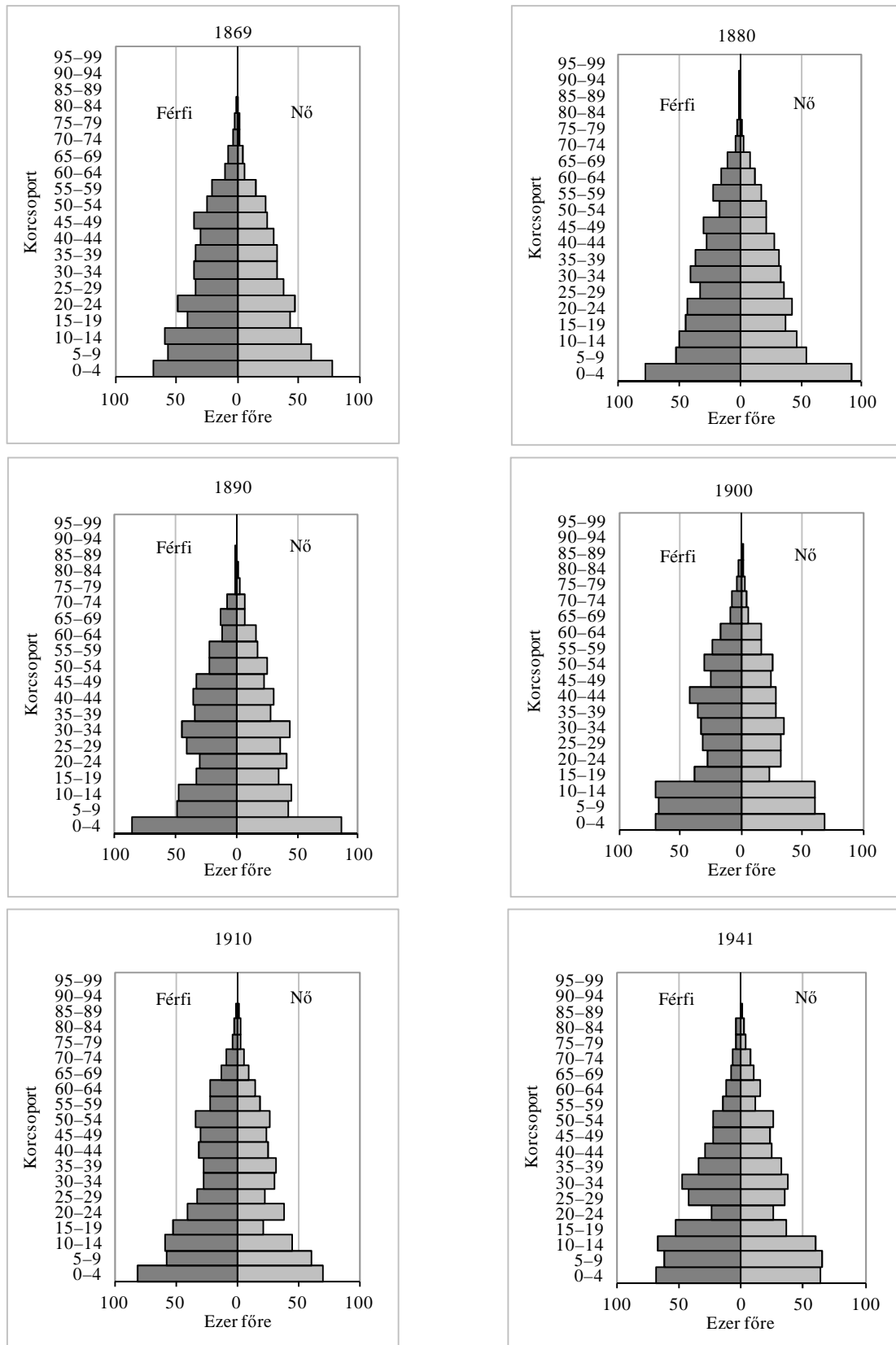
ségben. Az életkor emelkedésével egyenletesen csökkenő arányszámok nem utalnak kiemelkedő halandósági válságra. A korfa kiegyensúlyozottsága jól tükrözi az 1860-as éveknek a népesség egészére általánosítható kedvező halandósági viszonyait. A korfa törzsének kisebb bemélyedése csupán a 15–19 év közöttiek korcsoportjában tapasztalható, amely jelenség nagyjából a fiatalok időszakos távollétére – a fiúk katonai szolgálatára és a lányok városi szolgálatvállalására – vezethető vissza. A fiatalok elvándorlásának ideiglenes jellegét bizonyítja a 20–24 évesek emelkedő aránya. A házasságkötési életkor közeledtével a korábban távol levő fiatalok visszatérhettek a településre.

Az 1941. évi korfa legtöbb elemében a népességszerkezet állandóságát mutatja. A korfa alapja továbbra is széles, ami a születési arányok változatlanságát tükrözi. A gyermekeknek a népesség egészében elfoglalt aránya csupán enyhe mértékben módosult. Az egymást követő születési kohorszok arányaiban 1869-ben tapasztalt egyenletes csökkenés azonban 1941-re már eltűnt. Helyette a korfa törzsének elkeskenyedését, az aktív életszakaszt elért fiatalok arányának csökkenését látjuk. A korfa törzsének bemélyedése hangsúlyosan a 20–24 év közötti férfiak és a 15–24 éves nők körében érvényesült. Itt is elsősorban a fiúk katonai szolgálatára és a lányok szolgálatvállalására gyanakodhatunk. Egy esetleges halandósági hatásnak egyértelműen tükröződnie kellene a férfiak korösszetételében is. A nyitó és záró évi korfák csúcsainak összehasonlítása sem mutat lényeges változást. Az idősek aránya mindkét évben közel azonos. A 60 év feletti nők aránya azonban emelkedést mutat, ami alapján a felnőtt női halandóság fokozatos javulása feltételezhető. A 60 év feletti férfiak arányában nem látható változás, ebben az első világháború komoly férfiáldozata is szerepet játszhatott.

A köztes évek pillanatfelvételei a fentiekhez hasonlóan a népességszerkezet hosszú távú stabilitását tükrözik. Felszínre hozzák ugyanakkor azokat a látványos módosulásokat is, amelyek a halandósági viszonyok változásával párhuzamosan a 0–14 év közötti gyermekek korösszetételében végbementek. Az 1880., 1890. és 1900. évi korfákon a 0–14 éves gyermekek korcsoportos arányai látványosan módosultak. A század nyolcadik és kilencedik évtizedének végén az 5–14 éves korú gyermekek aránya rendkívül alacsony, különösen az 1900. évi korfa hasonló korú népességével való összehasonlításban. Joggal feltételezhető, hogy a fenti módosulások az 1870-es és 1880-as évek romló, illetve az 1890-es évek javuló gyermekhalandósági viszonyait tükrözik. A fiatal felnőttek arányának csökkenése az 1890-es és 1900-as évek korfáin is egyértelmű.

4. ábra: A népesség korszerkezete a két egyházközségben, 1869–1941

Forrás: Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás a; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás a.; 1910. évi népszámlálás d.; 1941. évi népszámlálás c.

A népegy szerkezet elemzése tovább mélyíthető összevont korcsoportok (0–14; 15–54; 55 éven felüliek) összehasonlítása révén. Ez utóbbi vizsgálatból a peremterületekre jellemző fiatal népesség képe rajzolódik ki. Az 1869 és 1941 közötti időszak alatt a 0–14 éves korú népesség aránya 37–39 százalék között ingadozott, míg az aktív korú népesség aránya 55 százalékról 50 százalékra csökkent. A változás leginkább az időskorú népesség arányának fokozatos emelkedésében érhető tetten. A vizsgált időszakban az idősek össznépegyben elfoglalt aránya 7,2 százalékról 12,7 százalékra emelkedett.

A népesség nemek szerinti megoszlása jelentős férfitolletről tanúskodik (7. táblázat). Míg 1869-ben 100 nőre 104 férfi jutott, addig a 20. század első évtizedének végére a mutató elérte a 117-es értéket. A jelentős férfitollet kialakulása a 19. század második felében végbement lassú folyamat eredménye. A tendencia a 19. század utolsó két évtizedében és a 20. század első évtizedében vált igazán hangsúlyossá. A nemi arányok nagyobb korcsoportok szerinti részletezése azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban a legfiatalabb népesség körében is túlsúlyba kerültek a férfiak.

7. táblázat: A népesség nemek szerinti megoszlása (100 nőre jutó férfiak száma) a két egyházközségben, 1850–1941

Korcsoport	1869	1880	1890	1900	1910	1941
0–14 év	97,3	94,4	105,5	110,2	111,7	102,9
15–54 év	104,2	108,9	106,5	112,9	121,2	112,3
>55 év	156,0	129,6	120,1	122,3	118,5	92,86
Összes korcsoport	104,5	105,0	107,5	112,8	117,2	106,5

Forrás: Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás a.; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás a.; 1910. évi népszámlálás a.; 1941. évi népszámlálás c.

A férfiak nőknél magasabb arányú jelenlétét a két település sajátos gazdasági helyzete magyarázhatja, és jobbára a vándorlásban érvényesülő nemi differenciák eredményének tekinthető. A fafeldolgozáson és állattenyésztésen alapuló családi gazdálkodások a fiatal férfiak munkaerejét kevésbé nélkülözhatték, mint a női munkaerőt. A közeli szentkeresztbányai ipartelep is elsősorban a férfi munkaerőt hasznosította. Ez a fajta gazdasági szerkezet a férfiak elvándorlása ellenében hatott, a serdülőkort megért lányok számára viszont nem kínált munkalehetőséget. A fiatal lányok a szászöldi városokban és a fővárosban találtak munkát. A szászöldi polgárcsaládknál vállalt cselédmunka életútjuk meghatározó szakaszát töltötte ki. Az ily módon szerzett jövedelem hozzájárulhatott az otthonmaradt család gazdasági helyzetének stabilizálásához, de legalábbis a lányok házasságkötési hozományának előteremtését szolgálta.

A fentiek alapján feltételezhető tehát, hogy a korábban vizsgált negatív vándorlási egyenleg kialakulásához jelentős súllyal járultak hozzá a népszámlálások időpontjában távollevő fiatalokú fiúk és lányok. Joggal feltételezhetjük, hogy többségük esetében ideiglenes elvándorlásról lehetett szó. Ebben az olvasatban a végleges elvándorlás mértéke alacsonyabb lehetett annál, amit a vándorlási egyenleg korábban vizsgált mértéke alapján feltételeznénk.

3.5. Házassodás és termékenység

A házassodás és termékenység jellemzőinek vizsgálatakor az ún. Princeton-indexeket – az általános és házas termékenységi, illetve nupcialitási arányszámot – használjuk (8. táblázat).⁵⁵ Az 1869–1941 közötti népszámlálási évekre számított általános termékenységi arányszám (I_f)⁵⁶ rendre meghaladta a 0,600-as értéket, és közel 20 százalékkal felülmúlta az Udvarhely megyére és Erdély egészére vonatkozó átlagokat. A házas termékenységi arányszám (I_g)⁵⁷ a termékenység relatíve magas szinten való stabilizálódását jelzi a vizsgált időszak teljes egészére, és nem utal a házasságon belüli születéskorlátozásra.

8. táblázat: Termékenység és nupcialitás a két egyházközségben, Udvarhely megyében és Erdélyben, 1869–1941

Év	Szentegyházás- és Kápolnásfalva			Udvarhely megye			Erdély		
	I_f	I_g	I_m	I_f	I_g	I_m	I_f	I_g	I_m
1869	0,604			0,410					
1880	0,614	0,730	0,776	0,443	0,530	0,749	0,403	0,516	0,723
1890	0,609	0,679	0,833	0,481	0,548	0,781	0,429	0,517	0,761
1900	0,613	0,691	0,815	0,463	0,581	0,703	0,404	0,527	0,685
1910	0,687	0,710	0,895	0,442	0,561	0,694	0,392	0,521	0,671
1941	0,421	0,682	0,693						

Forrás: Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházi anyakönyvei; Népszámlálás 1869; Népszámlálás 1880; Népszámlálás 1890; 1900. évi népszámlálás a.; 1910. évi népszámlálás a.; 1941. évi népszámlálás c.; MSÉvk. 1874–1891; MSÉvkÚF. 1894–1914.

Megjegyzés: saját számítások. Az 1910. évi termékenységi és nupcialitási arányszámok kiszámításánál a 15–59 év közötti korcsoportok adatait használhattuk. Szentegyházás- és Kápolnásfalva adatai összesítve. Erdély az 1876. évi határok között (57 804 km²).

A termékenység szintjét a szülőképes korú házas nők aránya jelentősen befolyásolta.⁵⁸ A nupcialitási arányszám (I_m)⁵⁹ a megyei és erdélyi átlagértékhez hasonlóan rendkívül magas. Mindez korai és egyetemes házasságkötésről és jelentős termékenységi potenciálról tanúskodik. A települések sajátos helyzetére utal, hogy a megyei és erdélyi nupcialitási arányszámok időben csökkenő tendenciájával ellentétben Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván a

⁵⁵ Az ún. Princeton-féle termékenységi vizsgálatban alkalmazott termékenységi és nupcialitási arányszámok definícióját lásd: Coale – Watkins 1986:153–162; Dányi 1991b:188–189.

⁵⁶ Az általános termékenységi arányszám a szülőképes korú női népességhez viszonyított teljes születésszámot a hutterita nők termékenységének arányában fejezi ki.

⁵⁷ Az általános termékenységi arányszámtól eltérően a törvényes születéseknek a szülőképes korú házas női népességhez viszonyított értékét mutatja, ezúttal is a hutterita nők természetes (születéskorlátozás nélküli) termékenységének százalékaként.

⁵⁸ Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván az 1880 és 1941 közötti időszakban a szülőképes korú házas nők aránya 70–82 % között ingadozott.

⁵⁹ A nupcialitási arányszám a 15 – 49 éves korú házas nők arányát mutatja a hasonló korú nők között. A mutató értékét a korábbi arányszámokhoz hasonlóan a hutterita termékenység arányában fejezik ki. Ennek köszönhetően a mutató a nupcialitás szintje mellett a vizsgált népességek termékenységi potenciáljáról is tájékoztat.

nupcialitási arányszámok rendkívül stabilnak bizonyultak a vizsgált időszak teljes egésze alatt. Csupán az 1941. évi érték mutat csökkenést, de ez már háborús időszak, így ezt fenntartásokkal fogadjuk. A korai és egyetemes házasságkötés a magas termékenység fontos meghatározó tényezőjének bizonyult.

3.6. Halálozás és halandóság

A két egyházközség népessége általános halandósági viszonyainak a vizsgálata a rendelkezésre álló források jellemzőiből adódóan kettős megközelítést igényel. Az első megközelítés az úgynevezett rövidített keresztmetszeti halandósági táblák elemzését jelenti. A kirajzolódó eredmények az adott években megfigyelhető halandósági viszonyokat tükrözik, a halandósági trendek megállapítására csak óvatosan használhatók. A halandóság hosszú távú trendjeinek megrajzolását egy másik megközelítés alapján, a halálesetek évenkénti számának idősoros elemzéséből nyerhetjük.

A 9. táblázat az 1869 és 1941 közötti népszámlálások időpontjaira összeállított úgynevezett rövidített keresztmetszeti halandósági táblák adatait tartalmazza. A különböző korcsoportokban várható átlagos élettartamok a vizsgált népesség kedvezőtlen életkilátásait tükrözik. A születéskor várható átlagos élettartam a magas csecsemő- és gyermekhalandóság következtében rendkívül alacsony. A 19. század második felében ennek az értéke 30 és 40 év között, a 20. század első felében jellemzően 40 és 50 év között ingadozott. Ezek az értékek magyarországi viszonylatban kedvezőtlenek,⁶⁰ nemzetközi összehasonlításban pedig a kelet-európai falvak és a nyugat-európai gyorsan iparosodó városok értékeivel rokoníthatók.⁶¹

---

⁶⁰ Kiskunhalason az 1900–1901. évben a katolikus férfiak és nők születéskor várható élettartama elérte a 40 évet, a református férfiak és nők ugyanezen értéke 43 év volt (Melegh 2000: 78). Az erdélyi havasalji falvaktól való eltérés jelentős részben az alföldi mezővárosra jellemző kedvezőbb csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyokkal magyarázható.

⁶¹ Az oroszországi Borshevka településen az 1860-as években a férfiak és nők születéskor várható élettartama 27 év volt (Hoch 1998: 359). A kelet-belgiumi Sart nevű hegyvidéki településen 1849 és 1900 között a születéskor várható élettartam 40 és 50 év között ingadozott, míg a Pays de Herve kistérség falvaiban (Neufchâteau, Charneux és Clermont) azonos időszakban gyakran elérte, sőt meghaladta az 50 évet. Az erdélyi havasalji népességek első világháború előtti születéskor várható élettartama leginkább a korszakban erőteljesen iparosodó kelet-belgiumi városokéhoz (Limbourg, Tilleur) közelített (Neven 2003: 111–113).

9. táblázat: A várható élettartam alakulása a két egyházközségben, 1869–1941

Várható élettartam	1869	1880	1890	1900	1910	1941
e_0	31,4	27,0	37,8	30,8	42,0	47,4
e_1	40,4	34,2	45,2	38,1	50,5	55,7
e_5	47,4	41,8	49,5	50,2	53,2	56,0
e_{10}	44,8	45,4	47,1	49,1	48,7	51,8
e_{15}	40,9	41,4	43,6	45,0	44,0	47,7
e_{20}	37,0	37,7	40,3	40,8	40,6	44,4
e_{25}	32,7	34,5	37,0	36,7	37,4	40,7
e_{30}	28,9	30,6	34,2	32,8	33,7	36,4
e_{35}	24,3	27,0	31,1	29,3	29,6	32,1
e_{40}	20,9	22,6	27,3	25,2	25,7	27,9
e_{45}	17,6	19,7	23,5	21,5	22,2	23,6
e_{50}	15,2	16,6	19,9	17,6	19,0	19,8
e_{55}	11,8	13,0	16,2	13,9	15,3	15,6
e_{60}	8,7	10,2	12,9	10,7	11,8	12,3
e_{65}	8,1	7,5	9,6	8,1	8,8	8,6
e_{70}	5,0	4,9	7,6	5,8	6,1	6,4
e_{75}	4,0	4,9	4,6	3,9	4,1	4,8
e_{80}	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

Forrás: Népszámlálás 1869; 1880. évi népszámlálás a.; 1890. évi népszámlálás; 1900. évi népszámlálás a.; 1910. évi népszámlálás a.; 1941. évi népszámlálás c. Szentegyházasfalu és Kápolnásfalu római katolikus egyházközségek egyházi anyakönyvei.

Megjegyzés: A várható élettartam kiszámítása az 1869–1941. közötti népszámlálások korszerkezeti adatain és az 1868–70, 1879–81, 1889–91, 1899–1901, 1909–11, illetve az 1939–41 között rögzített halálesetek adatain alapszik.

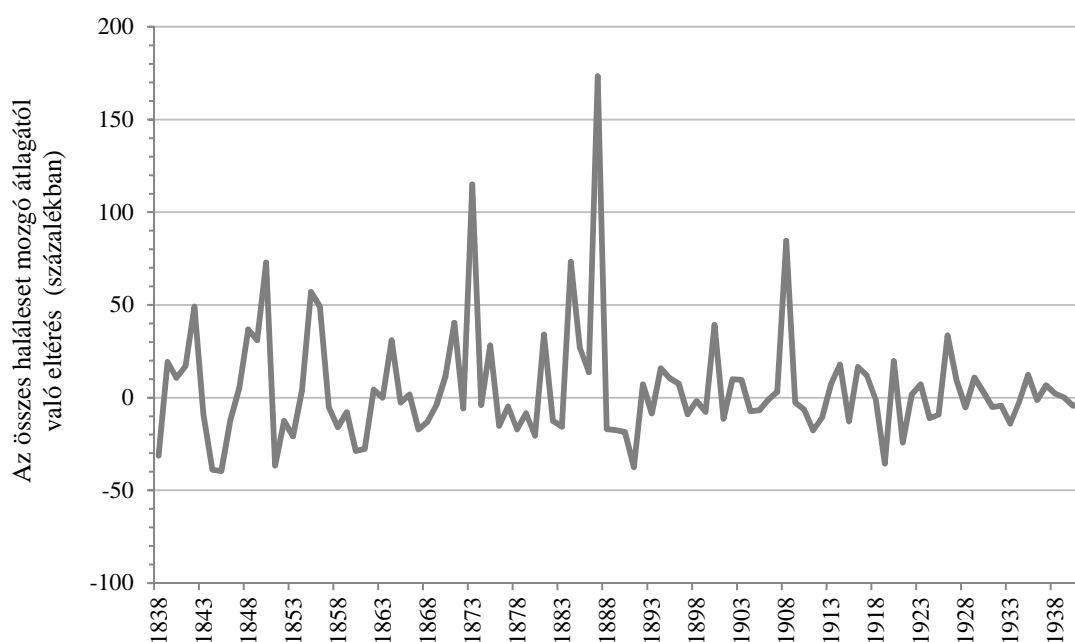
Az évtizedenkénti értékek az életkilátások fokozatos javulását mutatják: a születéskor várható átlagos élettartam 1869 és 1941 között 31 évről 47 évre emelkedett. Az életkilátások javulása nem volt lineáris, hanem gyakori visszaesések jellemezték. Erre utal a várható élettartam 1880. és 1900. évi csökkenése. Az 5–9 évesek várható élettartama átlagosan 6–8 évet, a 15–19 éveseké 4–5 évet emelkedett. A várható élettartam emelkedése kisebb mértékben ugyan, de a reprodukzív életszakaszban is folytatódott. Az 55 éven felüli korcsoportokban – ha az 1890. évi viszonylag kedvező értékeket tekintjük kiindulópontnak – a javulás kevésbé szembetűnő, de a rossz halandóságú 1880-as évhez viszonyítva itt is 1–2 éves emelkedést állapíthatunk meg.

A halálozások évenkénti számából létrehozott idősor az időbeli trendek pontosabb megrajzolását biztosíthatja. A válságos évek meghatározására több módszer létezik (példaként lásd Dupâquier 1989; Benda 2000). Mindegyik módszer előfeltétele a halálozások évenkénti számából létrehozott idősor. Ebben a Lorenzo Del Panta és Massimo Livi-Bacci által leírt módszert követtük, amely a halálozások tizenegy éves mozgó átlagainak módosításán alapul (Livi-Bacci – Del Panta 1980; Hoch 1998). A mozgó átlagok módosításának lényege, hogy figyelmen kívül hagytuk a két legalacsonyabb és a két legmagasabb év értékét, és csupán a fennmaradó hét év értékeiből képeztünk mozgó átlagokat, ezáltal csökkentve a szélsőséges ingadozások hatását. Így az ingadozásokat „elsimítva” jobban tudjuk követni a halálozások

hosszú távú trendjét. Steven Hoch vizsgálatát követve (Hoch 1998) válságosnak tekintjük azokat az éveket, amelyekben a halálesetek száma több mint 50 százalékkal meghaladta a mozgó átlag értékét.

A két egyházközségben a halandóság válságszerű romlása időszakosan visszatérő jelenségnek bizonyult a 19. század második felében (5. ábra). Az 1850 és 1941 közötti időszak alatt összesen 6 évben – 1850-ben, 1855-ben, 1873-ban, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban – fordult elő, hogy a halálesetek száma több mint 50 százalékkal meghaladta a mozgó átlag értékét. A válságok súlyosságát és gyakoriságát tekintve az 1880-as évek egyértelműen a korszak halandósági mélypontjának tekinthetők. Ezt követően a halandóság stabilizálódásának lehetünk tanúi: fokozatosan eltűntek a válságok esztendői, a halálesetek száma 1900 és 1908 kivételével a mozgó átlag körüli vagy az alatti volt. A halandósági válságok száma nemzetközi összehasonlításban is jelentősnek mondható, hiszen Nyugat-Európában ezt az időszakot már egyértelműen a halandósági válságok visszaszorulása és a halandósági viszonyok hosszú távú javulása jellemezte.⁶²

5. ábra: A halálozások évenkénti ingadozása a két egyházközségben, 1838–1914

⁶² A nemzetközi halandósági trendek összefoglalására lásd Bengtsson–Fridliziuz–Ohlsson 1984. Viszonyítási pontként: a 17. század végén Közép- és Dél-Itáliában a megelőző száz év válságos halandósággal jellemezhető éveinek átlaga 7,7 volt, a válságos évek gyakorisága a 19. század elejére 5,1-re csökkent (Perrenoud 1991: 29). Magyarországi viszonylatban Benda Gyula a halandósági válságoknak az itt alkalmazottól eltérő definícióját használva 12 átlagos válságos évet azonosított Keszthelyen az 1747 és 1849 közötti időszak alatt (Benda 2000: 153).

A havasalji halandósági válságok a halandóság „normál” szintjéhez viszonyítva súlyosnak tekinthetők. Szentegyházasfalván három évben – 1873-ban, 1884-ben és 1887-ben –, Kápolnásfalván pedig két évben – 1873-ban és 1887-ben – fordult elő, hogy a halálesetek száma a „normál” évek haláleseteinek több mint kétszeresére emelkedett. Szentegyházasfalván a válságos évek halálozási átlaga 160, a „normál” esztendőké 71. Kápolnásfalván ugyanezek az értékek 104 és 49.

A válságos esztendők súlyosságát tekintve a két település közül Szentegyházasfalva népessége volt kedvezőtlenebb helyzetben. A magasabb népességszám egyszersmind nagyobb népsűrűséget jelentett, amely összességében kedvezett a fertőző megbetegedések járványos méretűvé válásában. A lövetei vasbányából felszínre hozott vasérc és annak feldolgozására a település szomszédságában kialakult ipartelep nyitottabb – következésképp a fertőzéseknek erősebben kitett – településsé alakította Szentegyházasfalvát.

A járványos halandóságot minden esetben fertőző megbetegedések okozták (10. táblázat). 1850-ben és 1873-ban az emésztőrendszeren keresztül terjedő hasi hagymáz és a kolera okozott pusztításokat. 1855-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a légutakon keresztül terjedő torokfájás, toroklob és kanyaró vezetett a halálozások számának válságszerű emelkedéséhez. 1887-ben a légúti fertőzések mellett az emésztőrendszeren keresztül terjedő vérhas öltött járványos méreteket.

Az egyre rosszabbá váló életkörülmények megnövelték a gyermekkori megbetegedések és a légzőszervi panaszok fontosságát. Ezek a fertőző megbetegedések általában a legtöbb településen jelen voltak (mind a falvakban, mind a városokban), a zsúfolt lakáskörülmények azonban jelentősen megnövelték ezek járványossá válásának kockázatát. A kórokozók leginkább cseppfertőzéssel, vagyis beszéd, tüsszentés vagy köhögés útján kerülhettek a levegőbe, de kézfogással, esetleg a beteg váladékával frissen szennyezett tárgyak révén is terjedhettek.

10. táblázat: Halandósági válságok a két egyházközségben, 1838–1940

Év	Halálok	Szentegyházasfalva	Kápolnásfalva
		Az összes halálestet százaléká	Az összes halálestet százaléká
1850	hasi hagymáz*	41,1	26,7
1855	torokfájás, köhögés	27,1	30,3
1873	kolera	29,2	30,8
1884	toroklob	62,5	
1886	toroklob		38,3
1887	vérhas	31,3	
	kanyaró	29,6	33,9
	hurut		15,4
1908	kanyaró	32,1	28,4

*hasi hagymáz = hastífusz.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a 19. század második felében – de legalábbis az 1880-as évek végéig – egy elnyújtott epidemiológiai válság jellemezte a havasalji falvak népességét. A válságot a halálozási viszonyok olyan mértékű rosszabbodása kísérte, amelynek

következtében a születéskor várható élettartam évekig csökkent. Ezt követően, noha a korábban járványt okozó betegségek időszakosan továbbra is megjelentek a településeken, járványos méreteket kevésbé öltöttek és pusztításuk mértéke is csillapodott.

A halottak életkorának vizsgálata alapján a halandóság három mintáját sikerült elkülönítenünk: a nem válságos vagy „normál” halandóságot és a felnőtteket, illetve a gyermekeket sújtó válságos halandóságot (11. táblázat). A „normál” halandósággal jellemezhető években a halottak 28 százaléka a csecsemők közül került ki, további 29 százalékuk 10 év alatti gyermek, és mintegy 43 százalékuk 10 évnél idősebb személy volt. Az 1850. évi tífusz- és 1873. évi kolerajárványok leginkább a felnőtt népeiséget sújtották. A 20 és 59 év közötti felnőtt népesség körében a halálesetek száma ekkor közel kétszeresére emelkedett a „normál” halandósággal jellemezhető évekhez viszonyítva. A toroklob-, vérhas-, kanyaró- és hurutjárványok okozta halandósági válságok ezzel szemben az egy és tíz év közötti gyermekek körében pusztítottak: 1855-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a meghaltak több mint 50 százaléka ez utóbbi korcsoportból került ki.

11. táblázat: A halálozások életkor szerinti százalékos megoszlása a két egyházközségben, 1838–1941

Életkor	„Normál” évek	Válságos évek					
		1850	1855	1873	1884	1887	1908
< 1 év	27,4	16,1	10,1	19,7	15,7	16,5	21,4
1 év	10,7	9,4	27,2	5,5	11,3	13,5	13,8
2–4 év	12,5	7,8	19,6	14,8	23,7	35,4	23,2
5–9 év	5,4	4,7	12,0	7,2	20,4	14,0	12,5
10–19 év	4,0	4,2	4,4	3,1	5,1	5,2	4,5
20–59 év	20,1	38,5	19,0	35,2	13,9	6,7	13,4
> 60 év	19,8	19,3	7,6	14,5	9,9	8,7	11,2
Összesen	100,0 N=11 647	100,0 N=192	100,0 N=158	100,0 N=290	100,0 N=274	100,0 N=401	100,0 N=224

A vizsgált falvakban a halandósági krízisek különböző formái további sajátosságokat mutattak. A nem kolerához vagy tífuszhoz köthető válságok gyakorlatilag érintetlenül hagyták a felnőtt népeiséget. A háztartások egyben maradtak, a rokonsági kapcsolatok fennmaradtak, és nem volt szükség a földbirtokok újraosztására sem. Nem változott lényegesen a család azon képessége, hogy a földet megművelje, vagyis a válságos halandóság rövid távú hatása nem bizonyult jelentősnek. A gyermekek kiugró halálozása nyomot hagyott a népesség korösszetételén, de a korabeli magas természetes szaporodással és 0,6 százalékos évi népességnövekedéssel a népesség a veszteségeket 4–5 éven belül pótolhatta.

A halandósági válságok mintái egy olyan társadalom képét mutatják, amely a vizsgált időszak alatt a fertőző betegségek járványszerű pusztításával szemben több alkalommal is védtelemnek bizonyult. A halotti anyakönyvekben rögzített halálokok vizsgálata kellőképpen alátámasztja a halandósági válságok epidemikus jellegét. A kanyaró, vérhas és toroklob terjedését az alultápláltság felgyorsíthatta, de az általuk okozott pusztítás mértéke vélhetően sok-

kal inkább a zsúfolt és egészségtelen lakáskörülményekkel állt összefüggésben. Úgy tűnik, hogy a halandósági válságok leginkább az időszakosan visszatérő járványok hatásainak súlyosbodásából következtek. A víz és levegő útján terjedő fertőző betegségek okozta halálozás gyakorisága a vizsgált népesség védtelenségét tükrözi. A 30–35 éves születéskor várható átlagos élettartam a fertőző betegségek okozta magas csecsemő- és gyermekkori halandóság eredménye volt. Elfogadhatjuk Massimo Livi-Bacci megállapítását, amely szerint „a hagyományos demográfiai rendszerekben annál magasabb a halandóság, minél erősebb a fertőző megbetegedések okozta halálozásoknak az általános halandóságra gyakorolt hatása” (Livi-Bacci 1991: 69–70).

3.7. Összegzés

A 19. század második fele Udvarhely megye havasalji falvaiban a mérsékelt népességnövekedés korszaka volt. Ezt a mérsékelt növekedést összességében két ellentétes irányú mozgás – a pozitív természetes szaporodás és a negatív vándorlási egyenleg – eredményezte. A vizsgált falvak olyan peremterületnek tekinthetők, ahol az emberi terjeszkedés lehetőségei, korlátozott módon ugyan, de továbbra is adottak voltak. A népesség fiatal jellege meghatározó maradt a vizsgált időszak végéig. Feltételezésünk szerint éppen az ilyen peremterületeken, ahol a házaspárok számára nagyobb lehetőség mutatkozott gyermekeik jövőjének helyben történő biztosítására, a gyermekvállalási kedv is erősebb. Továbbá a sajátos székelyföldi, erdélyi viszonyok között éppen a peremterületek azok, ahol a közegészségügyi viszonyok a legelmaradottabbak. A kedvezőtlenebb közegészségügyi viszonyok egyenes következménye a magasabb gyermekhalandóság, amely magasabb termékenységgel párosulhatott. Vagy egy másik lehetséges magyarázat szerint a magas termékenység önmagában, a kedvezőtlen közegészségügyi viszonyok révén vált előidézőjévé a magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságnak. Valószínűleg akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az említett tényezők között állandó kölcsönhatást feltételezünk.

4. Nemzedékről nemzedékre: népességreprodukció családi perspektívában

4.1. Bevezetés

Egy adott népesség reprodukciója több tényezőtől függ, demográfiai, biológiai, történeti és társadalmi-gazdasági folyamatok hatnak rá. A probléma összetettségéből fakadóan az egyes részterületek a különböző tudományágak számára gyakran találkozási pontot jelentenek. A család- és népességtörténeti kutatások a népességreprodukciót általában a vagyonátadás és az utódlás problematikája felől közelítik meg. Nagyon gazdag kutatási hagyományról van szó, amelyből a demográfiai megközelítés sem hiányzik.⁶³ Ezekben az elemzésekben az azonos földbirtokon gazdálkodó és egymást követő nemzedékek közötti kapcsolat képezi a vizsgálat tárgyát.

A téma kvantitatív kutatásában újabban előretörték a történeti demográfiát és a genetikát ötvöző kísérletek (Bideau–Brunet 1996; Bideau et al. 1995). E két tudományág képviselői a „reprodukciót megvalósító gyermek”⁶⁴ fogalmának kidolgozásával új megvilágításba helyezték a népességreprodukció vizsgálatát. Alain Bideau és Guy Brunet francia kutatók és kanadai kollégáik szerint a népességreprodukcióban kitüntetett szerep illeti meg azt az egyént, akinek utódai a megfigyelt közösségben élnek a későbbiekben. A fent említett kutatók a fogalom meghatározásában, gyakorlatias érvekből kiindulva, a földrajzi dimenziót is érvényesítették. A „helybeli reprodukciót megvalósító gyermeknek”⁶⁵ tekintik azt az egyént, aki megérte a felnőttkort, megházasodott és helyben gyermekei születtek (Bideau et al 1995: 137–138).

A „reprodukciót megvalósító gyermek” (a továbbiakban „RMGY”) fogalma több demográfiai paramétert is egyesít. Tömör formában fejezi ki különböző tényezők – például a szülői nemzedék termékenysége, a csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyok, az örökösödés, a házasságkötés és végleges elvándorlás – komplex kölcsönhatásának eredményét.

Alain Bideau és szerzőtársai a népességreprodukció vizsgálatának viszonylag egyszerű mintáját vázolták fel (6. ábra). Ennek legfontosabb eleme az első – vagyis alapító – nemzedék. Az alapító nemzedékhez tartozás feltétele a vizsgált településeken egy jól meghatározott időszak alatt kötött házasság. Az első nemzedék gyermekei és unokái képezik a második, illetve a harmadik nemzedéket. A népességreprodukciót megvalósító gyermekek számának megfigyelése és a szülői nemzedékek szerinti csoportosítása a demográfiai események legalább három nemzedékre kiterjedő feldolgozását igényli.

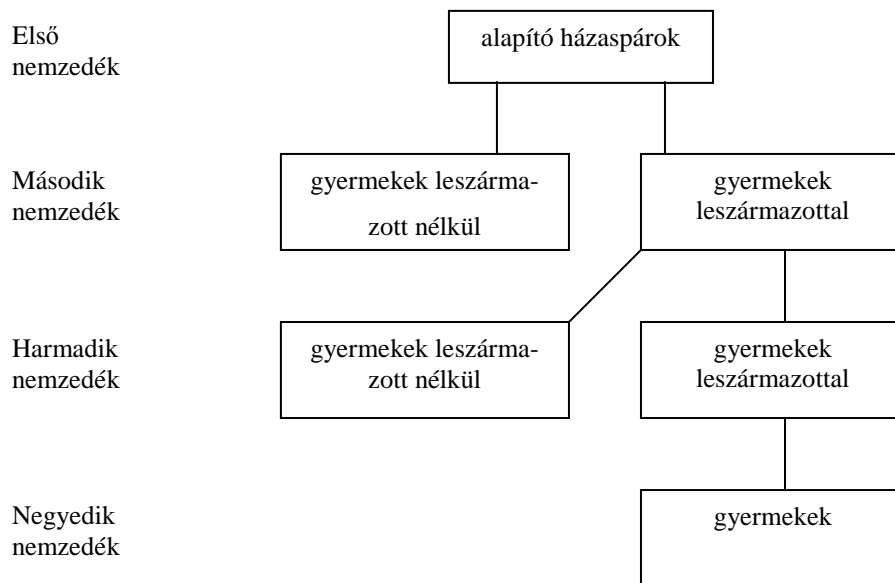
---

⁶³ A magyar szakirodalomban példaként lásd Husz 2002, Faragó 2000. A nemzetközi szakirodalomból magyar nyelven is elérhető Levi 2001.

⁶⁴ A francia szakirodalom terminológiájával: „enfant utile”.

⁶⁵ A francia szakirodalom szerint: „enfant utile sur place”.

6. ábra: A vizsgált nemzedékek közötti kapcsolatok mintái

Az egymást követő nemzedékek demográfiai reprodukciója két különböző nézőpontból vizsgálható. Az első a gyermekekre irányul, és azt tárja fel, milyen arányt képviselnek közöttük azok, akik ténylegesen hozzájárultak a következő nemzedék létrejöttéhez. A második nézőpont az alapító házaspárokra irányul, és azt vizsgálja, hogy a reprodukciót megvalósító gyermekek szülei milyen arányt képviselnek a megfigyelt házaspárok között. Az alábbiakban ezt a két kérdést próbáljuk megválaszolni.

A családrekonstrukciós adatok a gyermekek későbbi sorsának öt lehetséges változatát tárhatják fel:

- 1) A típus: elhalálozás a 15. életév, vagyis a házasságkötés és a gyermekvállalás kockázatának elérése előtt;
- 2) B típus: elhalálozás a 15. életév betöltését követően (nem ismert, hogy életük folyamán kötöttek-e házasságot);
- 3) C típus: elvándorlás (nem ismert a házasságkötés, az elhalálozás és az elvándorlás időpontja sem);
- 4) D típus: házasságkötés, de nem született gyermek a vizsgált településeken (feltehetően meddő házasságok, vagy a házasságkötést követően elvándorló gyermekek);
- 5) E típus: házasságkötés, amelyből további leszármazott született a településen (a reprodukciót megvalósító gyermek).

Az E csoportba sorolt gyermekek képezik esetünkben a legfontosabb vizsgálati csoportot, hiszen ők azok, akik a vizsgált településeken történő házasságkötés és gyermekvállalás révén biztosították a népesség reprodukcióját. Az „E” csoport mellett az „A”, „B”, „C” és „D”

csoportok statisztikai eloszlásai is fontosak, hiszen információkkal szolgálnak a korabeli demográfiai viszonyok legfontosabb aspektusairól. Így például a 15. életévük betöltése előtt elhalálozott gyermekek aránya átfogóan informálhat minket a korabeli csecsemő- és gyermekhalandósági viszonyokról. Az elvándorló családok és gyermekek aránya ugyanakkor a földrajzi mobilitás és végleges elvándorlás intenzitásáról tájékoztathat. Az „A” és „B” típusba sorolt gyermekek értelemszerűen nem rendelkeztek leszármazottakkal. A „C” típusba sorolt gyermekek körében előfordulhatott házasságkötés és gyermekvállalás, de ezekre nem a vizsgált településeken került sor. A „D” típusba sorolt gyermekek a vizsgált településeken házasodtak, de házasságuk rövid időtartama, a házasságot követő elvándorlás vagy egyéb okok következtében nem született helyben leszármazottjuk.

4.2. A második nemzedék

Az 1838. január 1. és 1854. december 31. között első házasságot kötött házaspárok képezték a vizsgálat első nemzedékét. Ebben az időszakban a két egyházközségben összesen 383 első házasságkötésre került sor. A házasságok 91 százalékában (348 családlap) rendelkezésre állt legalább az egyik házastárs halálának időpontja, amely azt valószínűsíti, hogy a házaspárok többsége a házasságkötést követően a vizsgált településeken élt.

Az alapító nemzedék házasságaiból Szentegyházsfalván és Kápolnásfalván összesen 1797 gyermek született. Ezek a leszármazottak ténylegesen csupán 310 házaspárhoz – a rekonstruált házasságok 81 százalékához – köthetők. A házasságok 13 százaléka gyermekáldás nélkül bomlott fel,⁶⁶ a fennmaradt 6 százalék pedig elhagyta a településeket. Ez utóbbiak feltehetően már a házasságkötéssel egy időben máshol kezdték a családi életüket. A termékeny házaspárokkal számolva átlagosan 5,8 gyermek jutott egy házaspárra.

A 12. táblázat az alapító házaspárok fiú- és lánygyermekének életútját összegzi. A táblázat adatai szerint a 19. század második felében született gyermekek 40 százaléka járult hozzá a népesség reprodukciójához. Ez meghaladja a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokból ismert – 18. század végi és 19. század eleji franciaországi és kanadai – értékeket,⁶⁷ ami a vizsgált házas kohorszok demográfiai reprodukciójának sikerességéről tanúskodik.

---

⁶⁶ A gyermektelen házaspárok két nehezen elkülöníthető csoportját a házasságkötést követő rövid időn belül felbomlott kapcsolatok, illetve a ténylegesen meddő házaspárok alkotják.

⁶⁷ A reprodukciót megvalósító gyermekek a kanadai Québec államban az 1680–1699. évi házas kohorsz leszármazottainak 30,1 százalékát, a franciaországi Valserine-völgyben (francia Jura) az 1760–1774. évi házas kohorsz leszármazottjainak 26 százalékát, a Vallouise-völgyben (dél-franciaországi Alpok) az 1670–1684. évi, illetve az 1750–1764 évi házas kohorszok leszármazottainak 30,7, illetve 31,0 százalékát teszik ki (Bideau et al. 1995: 141.).

12. táblázat: A második nemzedék életútjának jellemzői a két egyházközségben

Életút jellemzők	Fiúk		Lányok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
A: Meghalt <15 év	389	42,5	357	40,5	746	41,5
B: Meghalt >15 év	45	4,9	35	4,0	80	4,5
C: Elvándorolt	80	8,7	75	8,5	155	8,6
D: Házasságot kötött, utód nélkül	47	5,1	43	4,9	90	5,0
E: Reprodukciót biztosító utód	355	38,8	371	42,1	726	40,4
A+B+C+D+E	916	100,0	881	100,0	1797	100,0

A reprodukció folyamatában a gyermek neme nem volt differenciáló tényező: a 726 utód között közel azonos arányban (49 és 51 százalék) található fiú- és lánygyermek. A szülők nem törekedtek szándékosan arra, hogy a nemzetségi vonalat csupán a fiúgyermekük biztosítsa, a család fennmaradásának és folytonosságának biztosításában a lányokra is fontos szerep hárult.

Az A, B, C és D csoportba sorolt gyermekek számának statisztikai eloszlása ugyanakkor további fontos jelenségekre hívja fel a figyelmet. Az „A” típusú életutak magas aránya a kedvezőtlen gyermekhalandósági viszonyokról tájékoztat. Eszerint a megszületett gyermekek 42 százaléka a 15. életév betöltése előtt elhalálozott. A korabeli kedvezőtlen gyermekhalandósági és általános halandósági viszonyokat mutatja az is, hogy a 15. életévük betöltését követően elhalálozott gyermekek nagyobb része is fiatal, házasságkötési életkorban hunyt el.⁶⁸

A második nemzedék sorsának további fontos sajátossága a végleges elvándorlás. A gyermekek mintegy 8-9 százaléka a születés és a házasságkötés időpontja között elhagyta a településeket.⁶⁹ Nemzetközi összehasonlításban ez az érték alacsonynak mondható.⁷⁰ Úgy tűnik, hogy a 19. század második felében a felnőttkort megért második nemzedék számára még volt lehetőség a falusi közösségen belül a családalapításra. Külön vizsgálat tárgyát képezheti a folyamat összetevőinek feltérképezése. Feltételezhetjük, hogy a relatív földbőség, az öröklést „elősegítő” – elsősorban a szülők nemzedékét sújtó – felnőttkori kedvezőtlen halandóság, továbbá az elvándorlást ösztönző húzó (pull) tényezőknek – az 1873. évi gazdasági válsággal és annak következményeivel összefüggő – az általános gyengülése állt a háttérben.

A fent közölt táblázat a gyermekek felől mutatta a népességreprodukciót. További megválaszolatlan kérdés azonban, hogy az alapító házaspárok között milyen arányt képvisel-

⁶⁸ A hasonló nemzetközi kutatások rendre alacsonyabb, illetve hasonló gyermekhalandóságról számolnak be: a 15 év alatt meghalt gyermekek aránya a franciaországi Valserine-völgyben 34,9, Vallouise-völgyben 27,1, illetve 44,6, Québec államban pedig 36,9 százalék (Bideau et al. 1995: 141.).

⁶⁹ Forráskritikai szempontból fontos megjegyezni, hogy az elvándorlók kategóriájának arányát mesterségesen növelhette a csecsemőhalálozás alulregisztrációja.

⁷⁰ A franciaországi Valserine-völgyben az 1760–1774. évi házas kohorsz leszármazottainak 36 százaléka véglegesen elvándorolt (Bideau – Brunet 1996: 163), a svájci Jussy településen az 1730–1759. évi házas kohorszhoz tartozó nők leszármazottainak egyharmada ugyancsak véglegesen elhagyta a települést (Perrenoud 1993a: 454).

tek a népesség reprodukcióját megvalósító gyermekek szülei. Indokolt lehet ennek vizsgálata, hiszen a gyermekek számának családonkénti átlagértékei eltakarhatják a családok eltérő helyzetéből adódó esetleges differenciákat.

A 13. táblázat az alapító családok eloszlását mutatja az összes születés és a helybeli demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma szerint. A táblázat adatai rendkívül egyenlőtlen megoszlást mutatnak. Amint azt már korábban láthattuk, a kezdeti 383 házaspár-ból 310-nek (81 százalék) született gyermeke a vizsgált településeken. A magas gyermekhalandóság és az életben maradt gyermekek végleges elvándorlása következtében azonban tovább csökkent a sikeres reprodukcióval – a helybeli demográfiai reprodukciót megvalósító utóddal – jellemezhető házaspárok aránya (255 házaspár, vagyis a termékeny házaspárok 82 százaléka).

13. táblázat: Az első nemzedék családjainak az összes- és a demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma szerinti eloszlása a két egyházközségben

Szülések száma	A demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma									Összesen	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8		
0	73										73
1	18	12									30
2	12	4	5								21
3	8	10	7	2							27
4	8	14	8	9	1						40
5	2	4	8	10	3						27
6	2	6	6	9	2	5					30
7	1	10	9	13	6	7	1				47
8	2	7	4	5	2		4		1		25
9	2	2		6	4	6	4				24
10		2		3	4	4	1	4			18
11			2	1	2	3	5				13
12			1	2	1						4
13						1	1	1			3
14							1				1
Összesen	128	71	50	60	25	26	17	5	1		383

Az első nemzedék összes és a népességreprodukciót megvalósító gyermekeinek száma szerinti megoszlása rendkívül egyenlőtlen. Eszerint a két egyházközségben 71 házaspárnak 1, 50 házaspárnak 2, 60 házaspárnak 3, és 74 házaspárnak 4 vagy annál több reprodukciót megvalósító utódot sikerült felnevelnie. A két egyházközségben a legalább 4 „RMGY”-t adó 74 házaspárhoz összesen 375 gyermek, vagyis a népességreprodukciót megvalósító utódok 52 százaléka kapcsolható, vagyis a házaspárok 19 százaléka adta a népességreprodukciót megvalósító következő nemzedék 52 százalékát.

A született gyermekek száma jelentős mértékben befolyásolta a reprodukció sikerességét. Értelemszerűen, minél több gyermeke született egy házaspárnak, annál nagyobb volt annak az esélye, hogy közülük legalább egy családot alapítson, és hozzájáruljon a népesség

demográfiai reprodukciójához és fordítva. Ezt az összefüggést igazolja, hogy az egy vagy két gyermekes házaspárok körében magas az aránya azoknak, akik nem rendelkeztek reprodukciót megvalósító utóddal. A három- vagy annál több gyermeknek életet adó házaspárok körében azonban már többségbe kerültek a reprodukció szempontjából sikeresnek tekinthető családok.

4.3. A harmadik nemzedék

Családrekonstrukciós adataink lehetővé tették a harmadik nemzedék (N=726) vizsgálatát is. A második nemzedék tagjai összességében 667 házasságot kötöttek, amelyek 87 százaléka (N=580) bizonyult termékenynek. A házasságok 13 százaléka meddő maradt, ami részben biológiai okokra vezethető vissza, részben pedig az egyik házastárs korai halálával vagy az időskori újránházasodással állhat összefüggésben. A termékeny házasságokból összesen 3679 utód született, tehát átlagosan 6,3 gyermek jutott egy termékeny házasságra.

A második nemzedék termékeny házasságaiból született gyermekek életútját az 14. táblázat összegzi. A harmadik nemzedékhez tartozó gyermekek életútjának legfontosabb jellemzője a demográfiai reprodukciót megvalósító utódok arányának csökkenése. Miközben a szülők nemzedékének 40 százaléka házasságot kötött és gyermeket vállalt a két település valamelyikén, addig a gyermekek nemzedékében már csupán 25 százalékat ért el a hasonló csoportba tartozók aránya. A reprodukciót biztosító utódok arányának csökkenése két tényezővel hozható összefüggésbe. Egyrészt a harmadik nemzedékhez tartozó gyermekek körében a halandósági viszonyok romlottak, nyilvánvalóan erre utal a 0–15 év között meghalt gyermekek arányának látványos, közel 10 százalékos emelkedése. Másrészt a szülők nemzedékéhez viszonyítva 7 százalékkal emelkedett a véglegesen elvándorló gyermekek aránya is.

Úgy tűnik tehát, hogy a harmadik nemzedék tagjai között a végleges elvándorlás egyre gyakoribbá vált. Másfelől azonban az életben maradt gyermekek többsége számára továbbra is reális lehetőség nyílt a helyi közösség keretei közötti házasságkötésre és gyermekvállalásra. A fiú- és lánygyermekek életútja között továbbra sem tapasztalható éles különbség. Megfigyelhető mindazonáltal a férfiak kedvezőtlenebb halandósága, amelynek hátterében biológiai különbségek, illetve a fiatal férfiak többelhalálózását okozó első világháborús harcok állhatnak.

14. táblázat: A harmadik nemzedék életútjainak jellemzői a két egyházközségben

Életút típusok	Fiúk		Lányok		Együtt	
	N	%	N	%	N	%
A: Meghalt <15 év	1013	52,9	884	50,1	1897	51,6
B: Meghalt >15 év	113	5,9	54	3,1	167	4,5
C: Elvándorolt	229	12,0	250	14,2	479	13,0
D: Házasságot kötött, utód nélkül	124	6,5	96	5,4	220	6,0
E: Reprodukciót biztosító utód	437	22,8	479	27,2	916	24,9
A+B+C+D+E	1916	100,0	1763	100,0	3679	100,0

A házaspárok születésszáma és a reprodukciót biztosító utódok száma szerint részletezett keresztábra (15. táblázat) nagy vonalakban a második nemzedék esetében már megfigyelteket ismétli. A népesség reprodukciójában játszott szerep továbbra is egyenlőtlenül oszlik el az egyes családok között. Ebben a szülői nemzedékben is volt a házaspároknak egy kisebb csoportja, amely arányait jelentősen meghaladó mértékben járult hozzá a következő nemzedék létrejöttéhez. Ugyanakkor egy kiegyenlítődési folyamat is megfigyelhető. Az első nemzedékhez viszonyítva 19 százalékról 8 százalékra csökkent a 4 vagy annál több „RMGY”-vel jellemezhető családok aránya. Továbbá ez utóbbi csoport „sikeres” utódai az összes „RMGY” 28 százalékát adták, szemben a korábbi nemzedék azonos csoportjának 52 százalékával.

15. táblázat: A második nemzedék családjainak az összes- és a demográfiai reprodukciót biztosító gyermekek száma szerinti eloszlása a két egyházközsgben

Szülések száma	A demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma									Összesen	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8		
0	87										87
1	42	7									49
2	22	9	5								36
3	30	15	10	3							58
4	10	22	3	5	1						41
5	11	17	15	6							49
6	17	12	15	8	1	2					55
7	16	15	20	17	4	2					74
8	7	13	15	3	7	2	1				48
9	4	15	22	12	8	3					64
10	3	7	10	15	6	1		1			43
11	2	7	6	11	4	5	1				36
12	1	4	5	3	2	1	1		1		18
13		1	2	1		2					6
14				1							1
15											0
16				1							1
17				1							1
Összesen	252	144	128	87	33	18	3	1	1		667

4.4. A testvér-csoportok vizsgálata

A nagyobb számú RMGY felnevelése nyilvánvalóan szoros összefüggésben állt a házasság tartósságával és a termékenységgel. De ezen túlmenően érdemes feltenni a kérdést, hogy a viszonylag tartós és többgyermekes házasságok esetében vajon a családok szerinti differenciális csecsemő- és gyermekhalandóság vagy elvándorlás felelős-e az RMGY számában megfigyelt különbségekért?

A fenti kérdés megválaszolása céljából a második és harmadik nemzedék köréből megvizsgáltuk a négy és a hét főből álló testvér-csoportokat. A 16. és 17. táblázat ezek életútjait összegzi a reprodukciót megvalósító gyermekek száma szerint bontásban. Az eredmények alapján egyértelmű, hogy a testvércsoportok közötti különbségek túlnyomó részben a csecsemő- és gyermekhalandóságra vezethetők vissza. Az elvándorlás szerepe elmarad a halandósági viszonyok elsődlegessége mögött. Általában elmondható, hogy minél több gyermek maradt életben a felnőttkorig, annál nagyobb volt az esélye a reprodukció eredményességének. Ez az összefüggés hangsúlyosabban érvényesült az első nemzedék utódai esetében. A második nemzedék körében már megfigyelhető, hogy az „RMGY” nélküli vagy 1–2 „RMGY”-vel jellemezhető családok körében az elvándorlás is szerepet játszott, jóllehet ennek hatása így is elmarad a csecsemő- és gyermekhalandóságé mögött. Azokban a családokban, amelyekben legalább három gyermek megvalósította a reprodukciót, az elvándorlásnak kevés tér jutott.

16. táblázat: A 4 és 7 gyermekes családok leszármazottainak életútja a népességreprodukciót megvalósító gyermekek száma szerint a két egyházköziségben. Az első nemzedék házasságai

Életút jellemzők	A demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma														
	0	1	2	3	4	Összesen	0	1	2	3	4	5	6	7	Összesen
A típus	19	25	11	8	0	63	5	51	29	33	15	8	0	0	141
B típus	1	5	2	0	0	8	0	3	5	6	1	1	0	0	16
C típus	9	6	2	0	0	17	1	3	9	6	1	4	1	0	25
D típus	3	6	1	1	0	11	1	3	2	7	1	1	0	0	15
E típus	0	14	16	27	1	58	0	10	18	39	24	35	6	0	132
Gyermekek száma	32	56	32	36	1	157	7	70	63	91	42	49	7	0	329
Testvér-csoportok száma	8	14	8	9	1	40	1	10	9	13	6	7	1	0	47

17. táblázat: A 4 és 7 gyermekes családok leszármazottainak életútja a népességreprodukciót megvalósító utódok száma szerint a két egyházköziségben. A második nemzedék házasságai

Életút jellemzők	A demográfiai reprodukciót megvalósító gyermekek száma														
	0	1	2	3	4	Összesen	0	1	2	3	4	5	6	7	Összesen
A típus	28	41	5	4	0	78	69	50	79	43	11	2	0	0	254
B típus	0	5	0	0	0	5	10	8	5	5	1	1	0	0	29
C típus	7	12	1	1	0	21	27	26	14	12	1	1	0	0	81
D típus	5	8	0	0	0	13	6	6	2	8	0	0	0	0	22
E típus	0	22	6	15	1	44	0	15	40	51	16	10	0	0	132
Gyermekek száma	40	88	12	20	1	161	112	105	140	119	28	14	0	0	518
Testvér-csoportok száma	10	22	3	5	1	41	16	15	20	17	4	2	0	0	74

4.5. Összegzés

A fentiekben a havasalji települések népességreprodukcióját vizsgáltuk. A reprodukciót megvalósító – vagyis a helyi közösség keretei közötti reprodukcióhoz hozzájáruló – gyermek fogalmának alkalmazásával új megvilágításba helyeztük a népességreprodukció kérdéskörét. A francia és kanadai család- és népességtörténészek által is alkalmazott módszer segítségével

megvizsgáltuk, hogy az egyes szülői nemzedékek leszármazottainak hány százaléka járult hozzá – a helyi közösség keretei közötti házasságkötéssel és gyermekvállalással – a következő nemzedék létrejöttéhez. Továbbá a reprodukciót megvalósító gyermekek szüleire fókuszálva megvizsgáltuk, hogy ez utóbbi csoport milyen arányt képviselt a szülői nemzedékhez tartozó házaspárok között.

Az eredmények a vizsgált havasalji népességek demográfiai folytonosságát és stabilitását mutatják. A magas csecsemő- és gyermekhalandóságot túlélő gyermekek legnagyobb részének – fiúknak és lányoknak egyaránt – sikerült a helyi közösség keretei között családot alapítania és gyermeket vállalnia. A 19. század 40-es, 50-es éveiben családot alapító első nemzedék leszármazottait kevésbé sújtotta a gyermekkori járványos halandóság. A második nemzedék leszármazottai viszont kedvezőtlen halandósági viszonyok között éltek, és körükben emelkedett az elvándorlási hajlandóság is. Mégis, mindezek ellenére, a helyben kötött házasságokból született leszármazottak nagyobb része a szülőfalujában boldogult a későbbiekben is. Úgy tűnik, hogy a családok gazdasági lehetőségei ebben az időszakban még nem akadályozták a gyermekek helyben történő családalapítását. A más vidékeken megfigyelt alternatívák – házasság és helyben történő reprodukció egyfelől, végleges nőtlen/hajadon állapot vagy elvándorlás másfelől – itt nem, vagy csak nagyon elszórtan léteztek. Egy más perspektívából viszont azt is mondhatjuk, hogy a magas csecsemő- és gyermekkori halandóság a gyermekek közötti későbbi versengés „megoldásában” segített.

A szülői nemzedékekre összpontosító vizsgálat jelentősen árnyalta a fenti képet. Elsősorban azáltal, hogy rámutatott a családi reprodukcióban tapasztalható egyenlőtlenségekre. A nemzedékről nemzedékre történő reprodukció folyamatának alapvető jellemzője, hogy a szülői nemzedék egy viszonylag kis csoportja nevelte fel a következő nemzedék családot alapító és gyermeket vállaló tagjainak legnagyobb részét. Az elemzés rámutatott továbbá arra is, hogy a családi reprodukció leginkább differenciáló tényezőjének a csecsemő- és gyermekhalandóság tekinthető. Következésképp a szülői nemzedékek csoportjai reprodukciós sikerüket a csecsemő- és gyermekhalandóság kockázatának különböző mértékű csökkentésének köszönhetik.

A fenti információk a reprodukciós siker és sikertelenség mélyebb elemzését teszik szükségessé. Megválaszolandó kérdés, hogy miként sikerült néhány családnak a reprodukciót biztosítania, míg mások ebben sikertelenek maradtak. A választ minden bizonnyal elősegítheti, ha a családok reprodukciójának vizsgálata során a házasságok időtartamát is sikerül beépítenünk az elemzésbe. Úgy tűnik, hogy a leszármazottak számára elsősorban nem az elvándorlás, illetve a helyben maradás lehetőségei álltak nyitva, hanem sokkal inkább az életben maradás, illetőleg a helyben maradás alternatívája. Ilyen értelemben a szülők házasságának időtartama meghatározó lehetett, hiszen a hosszabb időtartamú házasság keretében a kedvezőtlen halandósági viszonyok közepette is lehetőség nyílhatott az újabb gyermekvállalásra. Továbbá az életben maradt szülők gazdasági és társadalmi támaszt jelenthettek a párválasztásban és a településen történő reprodukcióban a felnőttkort megért gyermekeik számára.

5. Családi összetétel és az első házasságkötés

5.1. Bevezetés

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a vizsgált egyházközségekben a felnőttkort megért gyermekek többsége számára reális lehetőség nyílt a helyi közösség keretei közötti házasságkötésre és gyermekvállalásra. Annak érdekében, hogy a felnőtté válás és a demográfiai reprodukció fontos mérföldkövének tekinthető első házasságkötés kérdését megérthessük, az alábbiakban többváltozós elemzés keretében vizsgáljuk, hogy a születési család jellemzői milyen módon befolyásolják a házasság életkorának időzítését a két település fiataljai körében az 1838 és 1940 közötti időszakban. A házasságkötést olyan demográfiai jelenségnek tekintjük, amelynek vizsgálata rávilágíthat a társadalmi reprodukció folyamatára, a nemek és nemzedékek közötti kapcsolatok dinamikájára (Dillon 2010). A fejezet első részében a vonatkozó szakirodalom áttekintésére és a hipotézisek megfogalmazására kerül sor. Ezt követően az adatok fontosabb jellemzőit, a minta kialakítását és az elemzési módszert ismertetjük. A fejezet harmadik része az első házasságkötés legfontosabb leíró jellegű statisztikáit tartalmazza. Ezt követi az eseménytörténeti elemzés eredményeinek bemutatása, majd az összegzés.

5.2. Szülők jelenléte, testvércsoport konfigurációk és az első házasságkötés

A házasságkötés az esetek többségében nem tekinthető elszigetelt eseménynek, hanem nagyon gyakran a családi jellegű megfontolások komplex összefüggésrendszerében kerül rá sor, ami összekapcsolódik a szülők és a fiú- és lánytestvérek szükségleteivel. Ha a házasságkötést a családi dinamikák kontextusában elemezzük, az egyik kérdés az lehet, hogy a szülők és testvérek jelenléte miként befolyásolja a nőtlen fiúk és hajadon lányok házassági kilátásait.

A házasságkötés történeti vizsgálatát hosszú időn keresztül a John Hajnal-féle hipotézis uralta (Hajnal 1965, 1981). Anélkül, hogy a témát csak vázlatosan is áttekintenénk,⁷¹ fontos kiemelni, hogy a Hajnal szerint a nyugat-európai késői házassági életkorral jellemezhető történeti modell abban a tekintetben egyedülálló a világon, hogy a házasságkötés egyúttal az önálló háztartásalapítást is jelentette. Ez egyúttal az egyszerű családos háztartások dominanciájának oka is. A háztartásalapításhoz szükséges anyagi javak előteremtését részben az öröklés, részben a házasságkötést megelőző szolgálatvállalás ideje alatti megtakarítás tette lehetővé. Ennek következtében a házassági életkor rendre kitolódott, sőt a fiatalok egy kisebb része

---

⁷¹ A Hajnal-féle hipotézis nemzetközi és magyarországi kritikájára a teljesség igénye nélkül lásd: Alter 1991, 2005; Engelen 2005; Faragó 2001; Hendrickx 2005.

egyáltalán nem kötött házasságot. A Hajnal-modell szerint a világ más részein, ahol az összetett családos háztartási rendszerek domináltak, a gyermekek házasságkötése kevesebb anyagi áldozatot követelt a szülők részéről, hiszen a fiatalok gyakran a házasságkötést követően is a szülői háztartásban maradtak. Következésképp ez utóbbi területeken jellemzően fiatalabb életkorban és nagyobb arányban házasodtak, mint Nyugat-Európában.

A nyugat-európai házassági modell problematikája az öröklési rendszerek és a családi reprodukció összekapcsolódását vizsgáló kutatások egész sorát inspirálta.⁷² Két egymással szoros kapcsolatban álló kérdés állt a kutatások középpontjában: egyrészt a településeken élő családok differenciális reprodukciója, másrészt pedig a családon belül a testvérek közötti különbségek a helybeni házasságkötés és az elvándorlás egymással versengő lehetőségei terén. Az individuális és hosszmetzeti adatok feldolgozásán alapuló újabb kutatások rendre ebbe a vonulatba illeszthetők. Az elemzések középpontjában az a kérdésfeltevés áll, hogy különböző történelmi és társadalmi-gazdasági kontextusban az egyéni jellemzők, a család és háztartás összetétele és a közösségi tényezők milyen mértékben növelték vagy csökkentették a házasságkötés – vagy ez utóbbi alternatíváját jelentő elvándorlás – valószínűségét. A 19. századi Kelet-Belgiumban a kisvárosokban fellendülő textilipar női munkaerő szükséglete a közeli falvak fiatal női népességének elvándorlását, és ennek nyomán egy nemek szerint rendkívül egyenlőtlen házassági piac kialakulását eredményezte (Alter–Oris 1999; Neven et al. 2005). Ebben a környezetben a földművesek gyermekei a többi társadalmi csoporthoz viszonyítva jobb házassági kilátásokkal bírtak, és alacsonyabb elvándorlási kockázat jellemezte őket. A szülők jelenléte csökkentette a házasságkötés és az elvándorlás kockázatát. A családapa és/vagy családanya időben közeli halála egyaránt siettette a fiúk és lányok öröklését, és ez utóbbihoz kapcsolódva a helybeni házasságukat. Alacsonyabb házassági és elvándorlási hajlandóság jellemezte a magas létszámú testvércsoportok tagjait, egyetlen kivételt ez alól a húgaikkal egy háztartásban élő idősebb lányok jelentettek, akik hajlamosabbak voltak az elvándorlásra. Az eredmények alapján a házassági és elvándorlási differenciák hangsúlyosan a családok között és nem a családokon belül érvényesültek, a testvércsoportban elfoglalt születési sorrend sem előnyt, sem hátrányt nem jelentett (Alter–Oris 1999: 144, 147–48; Neven et al. 2005: 116–124). A magas létszámú testvércsoportok kedvezőtlen házassági kilátásairól számol be a belgiumi Pays de Herve és a hollandiai Zélande régiók összehasonlító vizsgálata is. Ezekben a régiókban az idősebb lánytestvérek jelenléte csökkentette a fiatalabb lánytestvéreik házassági esélyeit, az előbbieik házasságkötése viszont elősegítette húgaik házasságkötését (Bras–Neven 2007: 205–213). Az öröklés és a házasság hangsúlyosan összekapcsolódott a 18–19. századi elzászi falvakban is, ahol az egyedüli fiúgyermekek nagyobb eséllyel és

---

⁷² A családi reprodukció és a differenciális demográfia problematikájának a 2000 előtti kutatástörténeti áttekintését nyújtja Lorenzetti–Neven 2000. A különböző családrendszerek összehasonlító szempontú vizsgálati lehetőségeinek áttekintésére lásd: Oris–Ochiai 2002.

fiatalabb életkorban házasodtak, mint a több azonos nemű testvérrel rendelkezők. Az azonos nemű testvérek számának emelkedésével a házasodási kilátások csökkentek, és az elvándorlás lehetősége felértékelődött, különösen a születési sorrendben magasabb sorszámú gyermekek körében (McQuillan 2008). Születési sorrend szerinti szisztematikus nemi differenciák érvényesültek a Wisconsin államokbeli norvég amerikaiak házasságkötéseiben, ahol a háztartási erőforrásokhoz való hozzáférésben korlátozott, magas születési sorszámú fiatalok házasodási esélyei kisebbek voltak, mint idősebb testvéreiké (Gjerde–McCants 1999: 387–388). Az alacsony létszámú testvércsoportok tagjai jobb házasságkötési kilátásokkal bírtak; az apa halála és a lányok házasságkötése között pozitív összefüggés létezett, míg a fiúgyermek házasságkötési esélyeit csökkentette a korábbi életszakaszban történő elvándorlás (Gjerde–McCants 1999: 394, 398). Négy angliai egyházközségben a 18–19. század folyamán az elsőszülött fiúgyermek fiatalabb életkorban házasodtak a születési sorrendben nagyobb sorszámú fiútestvéreiknél, a lányok házasságkötésében viszont nem érvényesültek születési sorrend szerinti különbségek (Wall 1996). A 17–18. század folyamán Québec tartományban az elsőszülött gyermekek fiatalabb életkorban házasodtak, mint kisebb testvéreik. A bőséges földmennyiség és az önálló gazdaság alapításának lehetőségei közepette nem kellett apjuk halálára várniuk az örökség átvétele érdekében, a szülők magas termékenysége pedig biztosította a fiatalabb testvérek munkaerejének felhasználását a családi gazdaság keretei között (Dillon 2010).

1973-ban Daniel Scott Smith a 18. századi hinghami (Massachusetts) házasságkötéseket elemezve felhívta a figyelmet arra, hogy a lányok születési sorrendben történő házasságkötése a szülői befolyás érvényesülését tükrözi (Smith 1973). Az iparosodás előtti patriarchális társadalomban a szülők felelősek a lányaik ártatlanságáért, hiszen egy fiatal nőnek a közösségen belüli reputációja valójában a családja reputációját tükrözi. Smith véleménye szerint: „egy lánytestvérnek a hajadon nővére előtti házasságkötése hátrányos helyzetbe hozhatta az idősebb lánytestvért, és megnehezíthette a szülők számára, hogy megfelelő férjet találjanak számára” (Smith 1973: 412). Ennek megfelelően a születési sorrendtől való eltérés a házasságkötésnél a fiatal lányok nagyobb döntési szabadságát jelentheti. Smith vizsgálata azt mutatta, hogy a 18. század végére és a 19. század elejére egyre inkább háttérbe szorult a lányok születési sorrendben történő házasságkötésének a szokása. Ugyanebben az elemzésben Smith rámutatott arra, hogy az amerikai gyarmatokon élő családapáknak érdekében állhatott fiaik házasságkötésének késleltetése, hiszen ily módon hosszabb időn keresztül vehették igénybe azok segítségét, másrészt pedig későbbre halaszthatták az új háztartás alapításához szükséges örökség kiadását. A fiúgyermek házasságkötésében érvényesülő szülői befolyás vizsgálata során Smith rámutatott arra, hogy azok a fiúgyermek, akiknek szülei relatíve fiatal életkorban (60 év alatt) meghaltak, átlagosan 1,6–2 évvel korábban házasodtak, mint azok a fiatal emberek, akiknek apjuk megérte a 60. életévet. Smith továbbá azt találta, hogy a fiúgyermek házasságában megfigyelt előbbi különbség az idő folyamán egyre jobban elhalványult. Smith mindkét változást a szülőknek a gyermekeik házassági döntéseiből való fokozatos kivonulásá-

val magyarázta. Hangsúlyozta továbbá, hogy „a történelmi kérdés nem az, hogy létezett-e [a házasság szülői befolyásolása], hanem hogy milyen mértékben?” (Smith 1973: 406–425; 411).

A nyugat-európai és ázsiai történelmi népeiségekre irányuló legújabb vizsgálatok a Hajnal-féle hipotézis túlságosan leegyszerűsítő voltát és fenntarthatatlan jellegét hangsúlyozzák (Bengtsson et al. 2011). Megállapításuk szerint az összetett háztartások dominálta ázsiai társadalmakban a háztartást elhagyó gyermekek házassági hozománnyal való ellátása gyakran jelentős anyagi áldozatot követelt a szülők részéről. Továbbá a gyermekek házasságkötést megelőző megtakarításai Nyugat-Európában is alacsonyabb szerepet játszottak, mint ahogyan azt a modell feltételezi. Ugyanakkor a születési család jellemzői – társadalmi-gazdasági helyzet, a szülők és testvérek jelenléte – a történelmi Európa és Ázsia társadalmában egyaránt fontos meghatározói a fiatalok házasságkötésének.

A magyar nyelvű történelmi szakirodalomban hasonló törekvéseket sajátosan a városok társadalomtörténelmi vizsgálataiban tapasztalhatunk. A házassági életkorban tapasztalható eltérések problematikájának egyik legkorábbi megfogalmazása Bácskai Vera nevéhez fűződik, aki a 18–19. századi pesti házassági anyakönyvek öt időmetszetből származó adatainak feldolgozása során a férfiak és nők első házasságkötési átlagos életkorát a származási hely és a foglalkozás szerint kialakított jellegzetes csoportok szerint vizsgálta. Eredményei a pesti származású férfiak és nők előnyösebb házassági helyzetéről, illetve a foglalkozási csoportonként egymástól eltérő házassági szokások érvényesüléséről tanúskodtak (Bácskai 1979). A foglalkozásnak, társadalmi helyzetnek és felekezeti hovatartozásnak a férfiak és nők egyéni életciklusára és házassági életkorára gyakorolt hatását nemrég Faragó Tamás is hangsúlyozta (Faragó 2005). A magyarországi vizsgálatok közül kiemelkedik Benda Gyulának a keszthelyi házasságokról írott tanulmánya, az egyetlen olyan kísérlet, amely a házasságok jellemzőit a megfigyelt népesség, valamint a népességet alkotó egyének és családok szintjén is megragadja (Benda 2003). A keszthelyi egyházi anyakönyvek individuális adatainak feldolgozása, valamint ezen adatok más források adataival történő összekapcsolása lehetővé tették a szerző számára, hogy a házasságok vizsgálatakor az egyéni és családi jellemzők körét tovább bővítve hipotéziseket fogalmazzon meg a családban bekövetkező demográfiai eseményeknek (pl. szülők halála) és a családi kontextusoknak (testvérek jelenléte) az egyének házassági esélyeire gyakorolt hatásával kapcsolatban. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott hipotézisek helyességének statisztikai eszközökkel történő ellenőrzésére már nem került sor, a tanulmány érdeme, hogy új fogalmak (házassági piac, házassági stratégia) és új kutatási perspektívák alkalmazásában rejltő lehetőségekre hívta fel a figyelmet.

5.3. Hipotézisek

Az alábbiakban a szülők jelenlétének és a testvércsoport konfigurációjának a fiatal nők és férfiak első házasságkötése életkori időzítésére gyakorolt hatásait vizsgáljuk. Mivel forrásaink

elsősorban a helyben maradt fiatalok vizsgálatát teszik lehetővé, kérdésfeltevésünk némiképp eltér a fent idézett nemzetközi kutatásokétól. A házasságkötés bekövetkezése helyett a házasságkötés életkori időzítése áll az elemzés középpontjában. Pontosabban arra keressük a választ, hogy a házasságot kötött fiatal személyek körében a születési család összetetele – a szülők jelenléte és a testvércsoport konfigurációja – milyen módon befolyásolja a házasságkötés életkori időzítését. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatban megfogalmazható hipotéziseket ismertetjük.

Az erdélyi – és ezen belül a székelyföldi – házasságkötésekkel foglalkozó néprajzi és történelmi tanulmányok, korabeli visszaemlékezések hangsúlyozzák a szülői befolyás érvényesülését a gyermekek házasságkötésében (Faragó 2000; Tárkány 1981: 289–318; Kozán 1978: 15–16; Zsigmond 1995: 49–50). A székelyföldi falvakban általában a legfiatalabb fiúgyermek maradhatott a szülői házban, rá és családjára hárult az idős szülők gondozása a szülői birtokért cserébe (Imreh–Pataki 1992). A nagyobb fiúgyermek számára a szülők már korábban lehetővé teheték az önálló háztartásalapítást.⁷³ A 19. század végén az öröklési szokásokat áttekintő vizsgálat szerint a székelyföldi megyékben az ingatlanok jelentős részét a fiúk örökölték, a kiscgazdák lányukat a férjhezmenetelkor elsősorban ingóságokkal és kevés ingatlannal elégítették véglegesen ki. A szülők igyekeztek a vagyon nagyobb részét a kisebbik fiúgyermeknek juttatni, a többiek kifizetése a forgalmi érték kétharmadából vagy háromnegyedéből történt (Mattyasovszky 1904: 388–390).

A szülők jelenlétével kapcsolatos hipotéziseink a következők. Az egyik vagy mindkét szülő halála siettetheti az öröklési folyamatot, gazdasági erőforrások szabadulnak fel, és ez közvetett módon elősegítheti a gyermekek házasságkötését. Az apa halála például felgyorsíthatja a családi vagyonnak a testvérek közötti elosztását, és siettetheti a gyermekek házasságkötését is. Feltételezhető, hogy a szülő halála az erős ellenőrzés csökkenésével jár, ezáltal a szüleit elvesztő egyén nagyobb szabadságot élvezhet a párválasztásban. Abból kiindulva, hogy az ingatlanvagyon jelentős részben a fiúgyermek örökölték, azt feltételezzük, hogy az egyik vagy mindkét szülő halálának házasságkötést elősegítő hatása hangsúlyosabban érvényesül a fiúgyermek esetében. Az egyik szülő halálát követően a háztartás gazdasági életképességének fenntartása érdekében alternatív lehetőségként felmerülhet az életben maradt szülő vagy az egyik gyermek házasságkötése, de a származási család teljes felbomlása és új háztartások alapítása is. Az életben levő szülők érdekeltek lehetnek abban, hogy gyermekeiknek házastársat találjanak, hiszen gyermekeik családjai időskori támaszt nyújthatnak számukra. Továbbá, egy olyan helyzetben, amelyben az idősebb nemzedék közbenjár és felhasználja státusát és társadalmi kapcsolatrendszerét annak érdekében, hogy felnőtt gyermeke házastár-

---

⁷³ Az Udvarhely megyei farkaslaki Tamási Gáspár, Tamási Áron író fiatalabb testvéröccse visszaemlékezésében említi azt a szokást, amely szerint a nagyobb fiúgyermeknek el kellett hagynia a szülői házat: „A nagyapám Márton, mivel nagyobb volt, neki nősüléskor el kellett mennie a háztól...” (Tamási 1989: 14).

sat találjon, hátrányos helyzetben lehetnek a szüleiket elvesztett fiatalok. Hasonló véleményt fogalmazott meg a keszthelyi adatok alapján Benda Gyula is, amikor amellet érvelt, hogy a korai árvaság rontja a férfiak és nők házasságkötési esélyeit, az öröklés közelsége viszont javítja azt (Benda 2003: 89). Az életben levő szülők ugyanakkor érdekeltek lehetnek abban is, hogy felnőtt fiaik házasságát késleltessék, és munkaerejüket minél hosszabb ideig a családi gazdaság keretében hasznosíthassák. Összességében azt várjuk tehát, hogy a szülők időben közeli halála lehetőséget teremt a gyermekek önállósodására, időben távoli haláluk viszont a házasságkötési életkor kitolását eredményezi. Továbbá, mivel az ingatlanok öröklése a fiúgyermeket illeti meg, azt várjuk, hogy a szülők halálának házasságkötést siettető hatása hangsúlyosabban érvényesül a fiúgyermek esetében.

A vizsgált falvakban a testvércsoportok konfigurációi is befolyásolhatják az első házasságkötési életkort. Nem kizárólag a testvércsoport nagysága, hanem az egyén születési sorrendben elfoglalt helye, és a testvércsoport nemek szerinti összetétele is meghatározónak bizonyulhat. A születési család erőforrásainak szűkössége következtében a testvérek számának emelkedésével párhuzamosan a gyermekekre fordítható erőforrások felaprózódhatnak. A születési család erőforrásai a család életciklusa szerint módosulhat, és ez eltérő módon érintheti a különböző születési sorszámú gyermekeket (Chayanov 1966). Az erőforrások szűkössége hangsúlyosabban érvényesülhet az elsőszülött gyermekek esetében, hiszen a házasságkötési életkort elérve fiatalabb testvéreikkel is versengeniük kell a szülői erőforrásokért. A házasodás normatív életkorát elérő nagyobb születési sorszámú gyermekek helyzete kedvezőbb lehet, ha figyelembe vesszük, hogy idősebb testvéreik már feltehetően házasságot kötöttek. A házasságkötés időzítését befolyásoló erőforrások egyike a fiatal felnőtt számára rendelkezésre álló tér lehetett. A nagycsaládos háztartásokban a gyermekek gyakran összezsúfoltan, közös szobákban élnek. A saját otthon megteremtésének vágya a mielőbbi házasságkötésre készítetheti a házasodási korba lépett gyermekeket.⁷⁴ A fenti érvelési logikát követve azt feltételezzük, hogy egy új család alapítása az elsőszülött gyermekek számára vonzóbb lehetőség, következképp fiatalabb életkorban házasodnak, mint a születési sorrendben magasabb sorszámú gyermekek.

A testvérek száma és a születési sorrend hatása a szülői erőforrások kontextusában nemek szerint különböző módon érvényesülhet. Az elsőszülött fiatal férfiak számára a házasságkötés ideális esetben az önálló gazdaság alapításával járt együtt, amelynek vezetése egyértelműen a férfit illette meg. Kevésbé előnyös helyzetben a házasságkötés a férfi szüleivel való közös háztartást és közös gazdálkodást eredményezett, a későbbi gazdasági önállósulás lehetőségével. A nők többsége viszont a házasságkötéssel egy időben idegen háztartásba került. Az elsőszülött fiúgyermek önálló háztartásalapítása jelentős mértékben felemészthette a szülői erőforrásokat, az anyagi alapok előteremtése hosszú időbe telhetett. Az idősebb fiú

---

⁷⁴ A szülői erőforrások hasonló megközelítésére lásd: Yu–Su–Chiu 2012.

munkaerejét a szülők igyekeztek minél tovább a családi gazdaságban hasznosítani. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy az idősebb fiúgyermek későbbi életkorban házasodtak, mint a fiatalabb fiútestvéreik, akiknek kevesebb vetélytárssal kellett versengeniük az erőforrásokért. Ezzel ellentétes hatást várunk a lányok esetében. Mivel házasságkötésük kevesebb anyagi áldozatot követelhetett a szülők részéről, és az erőforrások leggyakrabban valóban csak a térre korlátozódtak, azt várjuk, hogy ennek szűkösége a testvércsoport legidősebb lánytagjait a mielőbbi házasságkötésre készítette, vagyis hogy korábban házasodtak, mint fiatalabb lánytestvéreik.

A testvércsoportok jellemzőinek az első házasságkötés időzítésére gyakorolt hatását a társadalmi kapcsolatok felől is megközelíthetjük. Eszerint az ellentétes nemű testvérek jelenléte a gyermekkor folyamán elősegíti a másik nemhez tartozókkal való kapcsolatok kialakítását. Azt feltételezzük tehát, hogy a másik nemhez tartozó testvérek jelenléte elősegítheti a fiatalabb életkorban történő házasságkötést.

5.4. Adatok

Az 1838 és 1940 közötti időszakban első házasságukat helyben kötött 15–39 éves személyek (N=4116) képezik a vizsgált mintabeli népességet. A testvércsoportok jellemzőinek megrajzolásához kizárólag a helyben házasságot kötött testvérek adatait használtuk, vagyis nem vettük figyelembe a testvércsoport fiatal felnőttkorban meghalt és elvándorolt tagjait.⁷⁵ Az első csoport kizárását az indokolja, hogy a halálozás a házasságkötéssel versengő kockázatot jelent. A második csoport esetében nem ismert a településről való távozás időpontja, következésképp a helyben történő első házasságkötés kockázati idejét sem tudjuk megállapítani. A születési család, hangsúlyosan pedig a szülők továbbélésének minél pontosabb azonosítása céljából a mintát leszűkítettük azokra a fiatalokra, akik esetében mindkét szülő halálozási időpontja ismert (N=3350). Az ily módon kialakított mintát tovább szűkítettük az egyedüli gyermekek csoportjának (N=346) kizárásával. Összességében, az alábbi minta 1580 hajadon nő és 1424 nőtlen férfi 1838 és 1940 közötti első házasságkötését tartalmazza.⁷⁶

---

⁷⁵ A felnőttkorban meghalt fiú- és lánygyermek aránya a felnőttkort megért gyermekek 9–11, illetve 5–7 százalékára tehető. Az elvándorolt fiú- és lánygyermek aránya 16–19, illetve 19–22 százalék. A nemek szerint eltérő halandósági arányokat az magyarázza, hogy a nők fiatalabb életkorban történő házasságkötésük következtében rövidebb ideig vannak kitéve a hajadon állapotban történő halandóság kockázatának.

⁷⁶ A vizsgált időszak házassági anyakönyvei 2978 nőtlen férfi és 3086 hajadon nő házasságkötését rögzítették. Ezek a számok tartalmazzák a szentkeresztbányai illetőségű, illetve a szüleik második házasságából származó személyeket is. Számításaink alapján jelen minta a nőtlen és hajadon fiatal személyek a vizsgált egyházközségekben kötött első házasságainak mintegy 60 százalékát tartalmazza.

18. táblázat: Az első házasságkötés vizsgálatában használt minta jellemzői
(százalék, átlag/szórás)

	Férfiak	Nők
Testvércsoportok jellemzői		
Testvérek száma	2,95 (1,60)	2,98 (1,54)
Születési sorrend	2,47 (1,40)	2,52 (1,46)
Fiútestvérek száma	1,32 (1,11)	1,46 (1,08)
Lánytestvérek száma	1,62 (1,18)	1,52 (1,17)
Történeti időszak		
1838–1869	21,56	25,32
1870–1889	24,22	23,49
1890–1913	25,60	21,50
1914–1918	1,65	3,13
1919–1940	26,94	26,56
Szülők jelenléte		
Mindketten életben vannak	58,12	63,64
Az apa meghalt, az anya életben	14,52	14,08
Az anya meghalt, az apa életben	13,33	10,64
Mindketten meghaltak	5,10	3,90
Az apa < 3 éve meghalt, az anya életben	3,78	3,64
Az apa < 3 éve meghalt, az anya > 3 éve meghalt	1,01	0,57
Az anya < 3 éve meghalt, az apa életben	2,63	2,11
Az anya < 3 éve meghalt, az apa > 3 éve meghalt	1,11	0,86
Mindketten < 3 éve meghaltak	0,35	0,55
Apa újraházasodott		
Igen	18,05	16,34
Nem	81,95	83,66
Anya újraházasodott		
Igen	11,93	14,37
Nem	88,07	85,63
Egyházköztség		
Kápolnásfalu	49,11	52,71
Szentegyházsfalu	50,89	47,29
Házasság	1424	1580

Az első házasságkötés életkori időzítésének vizsgálatában a házasodási kockázat kezdetét 15 éves korban határoztuk meg. A mintában szereplő személyeket 15 éves kortól az első házasságkötésük időpontjáig követjük. Ez utóbbi eseményt mindegyik személy megtapasztalja. Az elemzésben időtől független és időfüggő változókat használunk. A testvércsoportok jellemzőit időben állandó változókkal fejezzük ki. Az azonos apától és anyától származó, házasságot kötött testvéreket csoportokba rendeztük, és az alábbi változókkal jellemezzük: a vizsgált személy testvéreinek száma, a születési sorrendben elfoglalt helye, fiú- és lánytestvéreinek száma. Kétértékű változóval jelöljük, hogy az adott személynek van-e azonos nemű testvére a testvércsoportban.

A szülők jelenlétével kapcsolatos hipotézisek tesztelésére egy sor időfüggő változót hoztunk létre, amelyek az apa és az anya jelenlétét mutatják a fiatal személy 15. életévétől az első házasságkötésének időpontjáig, vagyis a szüleiket elvesztő fiatalok életét a fenti események szerint szakaszoltuk. Az apa és/vagy az anya halálának öröklést és közvetve a házasodást siettető hipotézisünk vizsgálata céljából külön kiemeljük a szülők nem túl távoli elvesztésének időszakát. Ez utóbbi időszak terjedelmét a halálesetet követő három évben határoztuk

meg.⁷⁷ Az egyik szülő halálát követő öröklést és házasságot felgyorsíthatta az életben maradt szülő újraházasodása. Ez utóbbi tényező figyelembe vétele céljából kétértékű, időben állandó változóval jelöljük, ha az életben maradt szülő élete folyamán újraházasodott.

A történelmi időszak hatásának vizsgálata céljából a házasságkötéseket öt időszakra osztva elemeztük: 1838–1869; 1870–1889; 1890–1913; 1914–1918 és 1919–1940.

A települések szerinti esetleges differenciák feltárása céljából az adatokat egyházközségek szerint is csoportosítottuk.

5.5. Módszerek

Az első házasságkötések időzítését két részre osztva vizsgáljuk. Az első részben leíró statisztikák segítségével bemutatjuk a férfiak és nők első házassági életkorának időbeni módosulásait, a születési sorrend, a fiú- és lánytestvérek száma, továbbá a szülők jelenléte szerinti differenciákat. Az elemzés második részében többváltozós eseménytörténelmi elemzés keretében vizsgáljuk a szülők jelenlétének, a testvércsoport konfigurációjának, a történelmi időszaknak és a településnek a férfiak és nők első házasságkötésének időzítésére gyakorolt hatásait. Mivel minket elsősorban a házasság időzítését befolyásoló családi és környezeti tényezők hatásának nagysága érdekel, Cox-féle kockázati modelleket használunk (Blossfeld et al. 2007). Ezekben a modellekben a kockázati idő – jelen esetben az életkor – hatása változatlan marad, vagyis a vizsgált változók hatása nem függ az életkortól. A Cox-féle modellek révén arra keressük a választ, hogy az általunk vizsgált tényezők milyen mértékben gyorsítják vagy lassítják a házasságkötés bekövetkezését.

5.6. Első házasságkötés: deskriptív elemzések

A mintában szereplő lányok első házasságkötési életkora 21,9, a férfiaké 26,1 év. A 7. ábra a 15–39 éves házasságot még nem kötött nők és férfiak arányát mutatja, pontosabban azt, hogy milyen mértékben csökkent arányuk az életkorral párhuzamosan. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék alakja monotonon csökkenő. Ezek a görbék információt nyújtanak a házasságkötés kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor a házasságkötés kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy vízszintes alakot ölt az alacsony házasságkötési kockázattal jellemezhető időszakokban. Jelentős nemek szerinti különbségek érvényesülnek az első házasságkötés időzítésében. A lányok általában fiatalabb életkorban tapasztalják meg az ese-

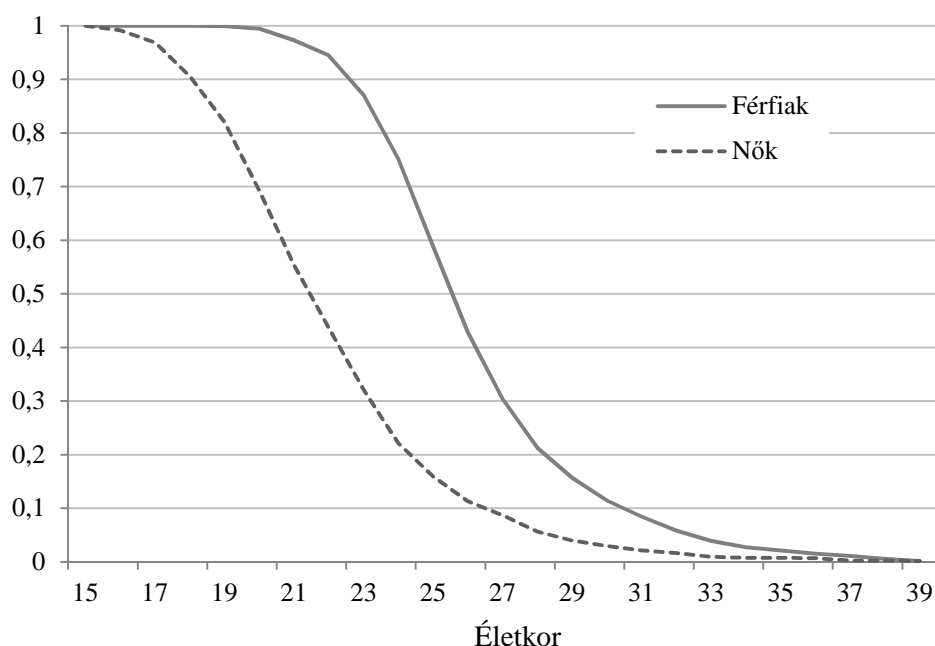
---

⁷⁷ A változó létrehozásában George Alter és Michel Oris elemzési stratégiáját követjük (Alter–Oris 1999; Neven et al. 2005).

ményt, mint a férfiak. A medián házasságkötési életkor a nők körében 21,5 év, a férfiak körében viszont 25,6. A túlélési görbék szerint a házasságkötés normatív életkorának hatása mindkét nem esetében hangsúlyosan érvényesül, a nők esetében azonban a görbék elnyújtottabbak. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a nők esetében nagyobb tere lehetett a különböző differenciáló tényezőknek.

A 8. ábra a férfiak és nők első házasságkötési életkorának időbeni változását mutatja. A házasságkötési életkor ingadozásának mértéke nemek szerint eltérő. A férfiak körében két időszakot – az első világháborús éveket, illetve az ugyancsak háborús időszaknak tekinthető 1850-es évek második felét – kivéve, a házasodási életkor 25–26,5 év közötti. A lányok házasodási életkora erősebb mértékben ingadozik, de a házasságkötések háborús időszakok alatti elhalasztása esetükben is megfigyelhető. A háborús időszakot követő években a házasságkötési életkor még néhány évig magas marad, majd fokozatosan csökken. A női házasságkötési életkor ingadozása feltehetően a különböző születési kohorszok eltérő házasodási lehetőségeit is tükrözi. Az első világháborút megelőző évtized csökkenő tendenciája például összefügghet az adott időszakban házasodó női korcsoportok magasabb gyermekkori halandóságával, amelynek következtében a korábbi korosztályokhoz viszonyítva kevesebben érik meg a házasodási életkort. Kérdéses marad ugyanakkor a nők házasságkötési életkorának az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején tapasztalható emelkedése, amely a korábbi időszakoktól lényegesen eltérő házasodási minta meghonosodásáról tanúskodik. Az időszak közepe táján a házasságot kötő nők és férfiak közötti életkorbeli különbségek megnövekednek, majd az időszak vége felé a női életkorok emelkedésével ezek a különbségek egyre kisebbé válnak.

7. ábra: A 15–39 éves, hajadon, illetve nőtlen nők és férfiak aránya a két egyházközségben, 1838–1940

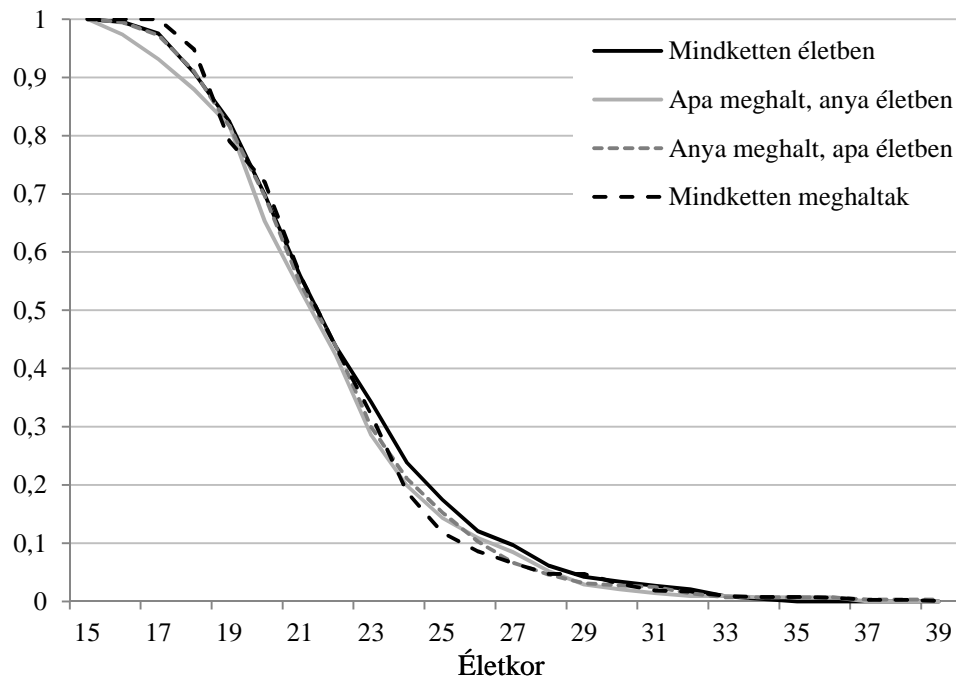
8. ábra: A férfiak és nők első házasságkötési átlagéletkorának időbeni változása a két egyházközségben, 1838–1940 (5 éves mozgó átlagok)

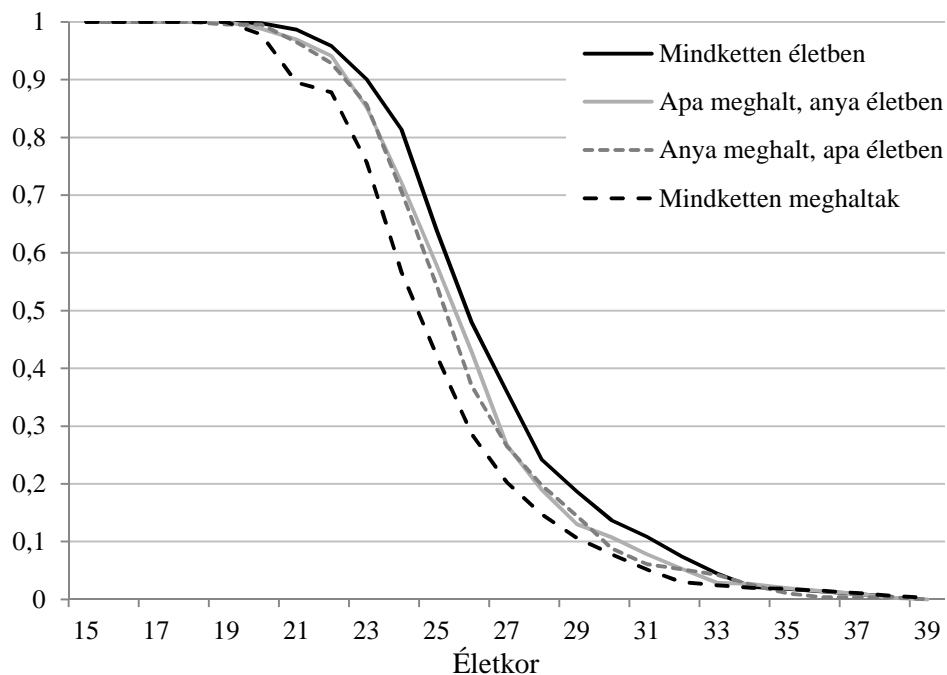
A 9. és 10. ábra a 15–39 éves házasságot még nem kötött nők és férfiak arányát mutatja a szülők jelenléte szerint. Ezúttal még nem különböztetjük meg az egyik vagy mindkét szülő elvesztésének időben közeli és távoli átélését. A túlélési görbék alakja azt mutatja, hogy a nők esetében a szülői jelenlét nem befolyásolja a házasságkötés életkorát. A férfiak között viszont jelentős különbségeket láthatunk a különböző csoportok között. Átlagosan másfél

évvel alacsonyabb medián házaságkötési életkor jellemzi azokat a férfiakat, akik mindkét szülőt elveszítették (24,4 év), azokhoz viszonyítva, akiknek mindkét szülőjük életben van (25,9 év). De korábban házasodnak azok is, akiknek csupán egyik szülőjük van életben.

9. ábra: A 15–39 éves, hajadon nők aránya a szülők jelenléte szerint a két egyházközségben, 1838–1940

10. ábra: A 15–39 éves, nőtlen férfiak aránya a szülők jelenléte szerint a két egyházközségben, 1838–1940

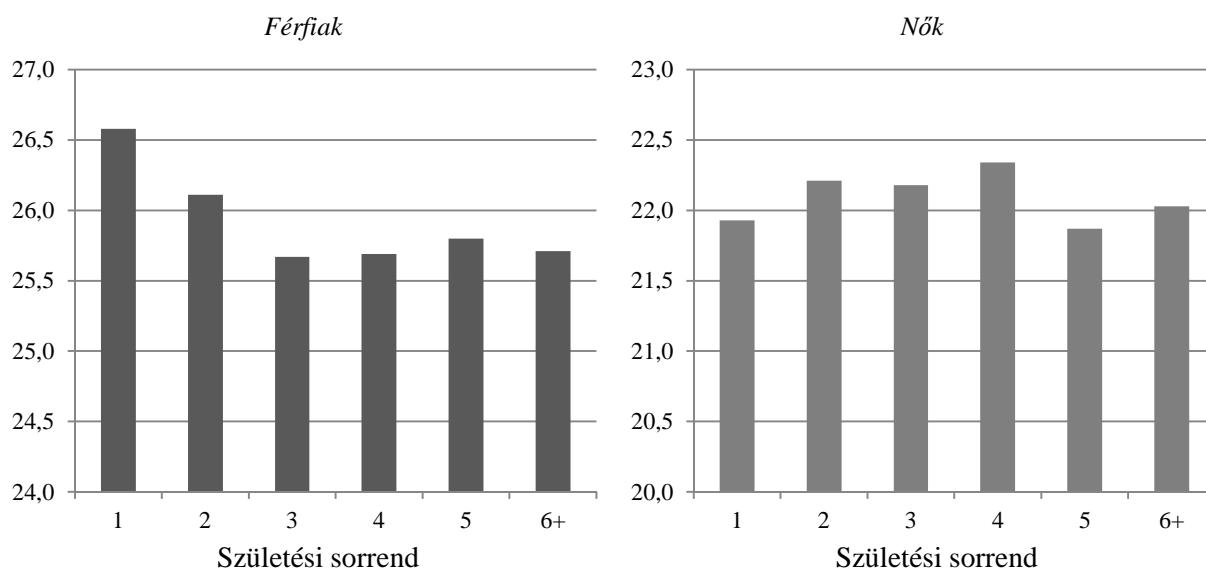

Rátérve a testvércsoport konfigurációja hatásainak vizsgálatára, a nemek szerinti életkori differenciák további érvényesülését láthatjuk a házasodásban. A 11. ábra a férfiak és nők

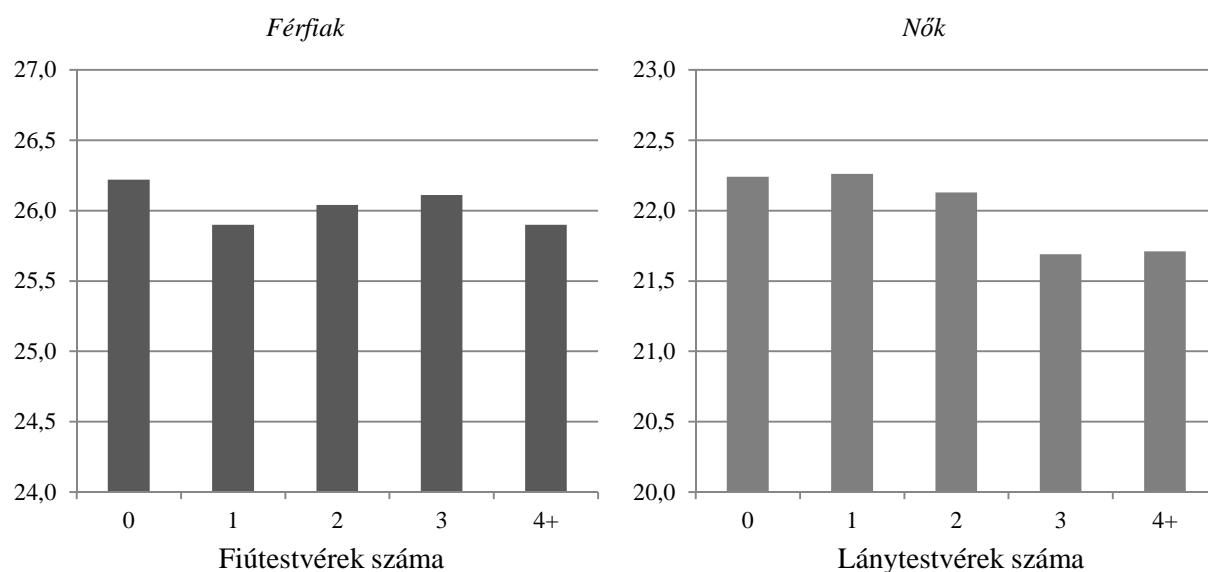
születési sorrend szerinti első házasságkötési átlagéletkorát mutatja. Egymással ellentétes hatásokat figyelhetünk meg a két nem esetében. A férfiak átlagos házasságkötési életkora a születési sorrend szerint csökkenő tendenciát mutat. Legmagasabb a házasságkötési életkor (26,6 év) a testvércsoport legidősebb tagjai körében, a később születettek körében viszont csaknem egy évvel alacsonyabb (25,7 év). Feltehető, hogy a legidősebb fiúgyermek házasságkötését a szülők igyekeztek minél tovább halasztani, és a gyermek munkaerejét a családi gazdaság keretében minél tovább hasznosítani, mindaddig legalábbis, míg a kisebb testvérek is elérik a munkaképes kort. A nők körében ezzel ellentétes hatás érvényesül: a születési sorrend inkább növeli a házasságkötési életkort. Míg az elsőszülött lányok házassági átlagéletkora 21,9 év, addig a későbbi születésűeké jellemzően a 22,5 évhez közelít. A szülők legidősebb lányaik házasságkötését siettethették, és a szülői erőforrások szűkösége is a mihamarabbi házasságkötésre készítethette a legidősebb lányokat. Tehát a születési sorrend szerinti házasságkötési minta érvényesülését láthatjuk.

11. ábra: Születési sorrend szerinti férfi és női első házasságkötési életkorok a két egyházköztségben, 1838–1940

A 12. ábra a testvércsoport konfigurációjának egy másik aspektusa – a fiú- és lánytestvérek száma – szerint mutatja az első házasságkötési átlagéletkort. A férfiak esetében jól követhető az egyedüli fiúgyermek házasságkötésének halasztása, míg a többi csoport esetében nem láthatunk éles különbségeket. A nők körében viszont az azonos nemű testvérek számának emelkedésével párhuzamosan csökken a házasságkötés életkora, ami közvetett módon ismét a születési sorrend szerint házasságra utal.

12. ábra: Férfi és női első házasságkötési életkorok az azonos nemű testvérek száma szerint a két egyházközségben, 1838–1940

5.7. Első házasságkötés: eseménytörténeti elemzés

Az alábbiakban a két nemre külön-külön kidolgozott többváltozós eseménytörténeti modellek segítségével vizsgáljuk a szülők jelenlétének és a testvércsoport konfigurációjának a fiatal férfiak és nők első házasságkötési életkorára gyakorolt hatását.

A 19. táblázat a férfiak első házasságkötése Cox-féle eseménytörténeti modellekkel végzett elemzésének eredményeit tartalmazza. A testvércsoport konfigurációinak hatásait öt különböző modellben vizsgáljuk. A történeti időszakok, a szülők jelenléte és újrarázódása, illetve az egyházközségek változókat mind az öt modellben szerepeltetjük. Az eredményeket változócsoportok szerint haladva mutatjuk be.

- a. Testvércsoportok konfigurációja. Az 1. és 2. modell eredményei szerint a születési sorrenddel párhuzamosan a férfiak házasodási kockázata is megemelkedik, vagyis egyre fiatalabb életkorban házasodnak a testvércsoport legfiatalabb férfitagjai. A testvérek száma viszont nem befolyásolja szignifikáns módon a férfiak házasságkötési életkorát. Igazolódni látszik tehát az a hipotézis, miszerint a házassághoz szükséges materiális javak előteremtésének nehézségei késleltető hatást gyakorolnak az elsőszülött fiúk házasságkötésére. A 3. modell eredményei szerint a lánytestvérek jelenléte és létszámuk emelkedése csökkenti a férfiak házasodási életkorát, vagyis a lánytestvérek pozitív hatást gyakorolnak a fiútestvérek ellentétes nemmel való kapcsolatára, és közvetítőként működhetnek fiútestvéreik első házasságkötésében. A fiútestvérek jelenlétének és létszámuk emelkedésének viszont nincs szignifikáns hatása a férfiak házasságkötési életkorára. A 4. modellben az egyedüli fiúgyermek változó bevezetése nem módosítja érdemben a lánytestvérek jelenlétének és létszámuk emelkedésének házasságkötést siet-

tető hatását. A testvércsoportokban egyedüli férfiak házasságkötési életkora nem különbözik szignifikánsan a legalább egy fiútestvérrel rendelkezőkétől, a lánytestvérek számának emelkedése azonban továbbra is a fiatal életkorban kötött házasság meghatározó tényezője marad.

- b. A szülők jelenléte. A szülők jelenléte a férfiak első házasságkötésének döntő fontosságú tényezője. Az apa és/vagy az anya időben közeli halála felgyorsítja az öröklés folyamatát, és feltehetően ehhez kapcsolódva, a fiúgyermek házasságkötését is. Mindkét szülő időben közeli elvesztése mintegy 100 százalékkal növeli az első házasságkötés kockázatát ($p < 0,00$) azokhoz viszonyítva, akik esetében mindkét szülő jelen van. De mindkét szülő jelenlétének hiánya hosszabb időtartam alatt is – a legutóbbi halálesetet követő három év után – a házasságkötést siettető tényezőnek bizonyul. Az egyik szülő időben közeli halála, miközben a másik szülő még jelen van, szintén felgyorsítja a fiúgyermek házasságkötéséhez vezető folyamatot. Az apa halála az anya jelenlétében 30 százalékkal, az anya halála az apa jelenlétében mintegy 80 százalékkal növeli az első házasságkötés kockázatát. A hatások nagyságában tapasztalható különbségeket magyarázhatja, hogy mivel a háztartás gazdasági életképessége a nemek szerinti munkamegosztáson alapult, az anya halála esetén nagyobb szükség lehetett egy felnőtt nő munkaerejére, mint fordítva. Az egyik szülő halálával összefüggésben az életben maradt szülő újraházasodása szintén sietteteti a fiúgyermek házasságkötését. Az újraházasodó apák és anyák fiúgyermekei fiatalabb életkorban kötik első házasságukat, mint azok, akik apja és/vagy anyja élete folyamán csak egyszer házasodott. Nagyobb és statisztikai szempontból megbízhatóbb az újraházasodó anyának a házasodást siettető hatása. Fontos látnunk, hogy ezek a változók időben állandóak, tehát nem a mostoha apa vagy anya jelenlétét mutatják a vizsgált személy adott életszakaszában, hanem csupán azt, hogy az életben maradt szülő élete folyamán újraházasodott-e vagy sem. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a mostoha apa potenciális vagy tényleges jelenléte, feltehetően az örökléssel összefüggésben, a fiúgyermek házasságkötését sietteteti.
- c. Történeti időszak. Az 1838 és 1869 közötti időszakhoz viszonyítva kissé csökken a férfiak első házasságkötési életkora az 1870–1889 közötti időszakban, ezt követően, nagyjából az első világháborúig azonban nem változik lényegesen. Az első világháború és a két világháború közötti évtizedekben a házasságkötési életkor megemelkedik, amelyet jól tükröznek az adott időszakokra vonatkozó csökkenő kockázatok ($p < 0,02$).
- d. Egyházközségek. A vizsgált egyházközségekben élő férfiak első házasságkötésének időzítése a családi és közösségi tényezők hatásainak figyelembe vételét követően nem különbözött egymástól.

19. táblázat: A nőtlen férfiak első házasságkötése a két egyházközségben, 1838–1940.
Cox-féle eseménytörténeti modellek

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell		5. modell	
	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.
Testvércsoport jellemzői										
Testvérek száma	1,026	0,12	0,995	0,84					1,000	0,97
Születési sorrend			1,060	0,02					1,060	0,02
Fiútestvérek száma					1,010	0,68	1,012	0,71		
Lánytestvérek száma					1,042	0,07	1,041	0,08		
Egyedüli fiú							1,009	0,91	1,051	0,47
Szülők jelenléte										
Mindketten életben vannak	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Az apa meghalt, az anya életben	1,064	0,46	1,019	0,82	1,070	0,42	1,070	0,42	1,024	0,78
Az anya meghalt, az apa életben	1,061	0,58	1,003	0,98	1,066	0,55	1,067	0,55	1,008	0,94
Mindketten meghaltak	1,239	0,03	1,132	0,25	1,242	0,03	1,243	0,03	1,137	0,23
Az apa < 3 éve meghalt, az anya életben	1,292	0,03	1,272	0,05	1,293	0,03	1,293	0,03	1,273	0,05
Az apa < 3 éve meghalt, az anya > 3 éve meghalt	1,204	0,41	1,109	0,65	1,204	0,41	1,206	0,41	1,115	0,63
Az anya < 3 éve meghalt, az apa életben	1,813	0,00	1,759	0,00	1,818	0,00	1,818	0,00	1,762	0,00
Az anya < 3 éve meghalt, az apa > 3 éve meghalt	1,110	0,58	1,045	0,82	1,114	0,58	1,116	0,57	1,054	0,78
Mindketten < 3 éve meghaltak	2,184	0,00	2,030	0,00	2,183	0,00	2,185	0,00	2,037	0,00
Apa újraházasodott	1,145	0,16	1,177	0,09	1,150	0,15	1,150	0,15	1,180	0,09
Anya újraházasodott	1,226	0,03	1,238	0,02	1,214	0,04	1,214	0,04	1,232	0,03
Történeti időszak										
1838–1869	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
1870–1889	1,143	0,08	1,124	0,13	1,145	0,08	1,146	0,08	1,129	0,12
1890–1913	0,905	0,21	0,886	0,13	0,906	0,21	0,906	0,21	0,887	0,13
1914–1918	0,588	0,02	0,581	0,02	0,585	0,02	0,584	0,02	0,575	0,02
1919–1939	0,823	0,01	0,793	0,00	0,821	0,01	0,821	0,01	0,793	0,00
Egyházközség										
Kápolnásfalu	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Szentegyházsfalu	1,030	0,57	1,030	0,57	1,032	0,56	1,032	0,55	1,032	0,55
Log likelihood	-8885,8		-8883,1		-8885,4		-8885,4		-8882,9	
Megfigyelések száma	18072		18072		18072		18072		18072	
Események száma	1424		1424		1424		1424		1424	
LR Chi2	70,2		75,6		71,1		71,1		76,1	
Teljes p-érték	0,000		0,000		0,000		0,000		0,000	

Megjegyzés: $p < 0,1$ szürke háttérrel kiemelve.

A 20. táblázat a nők első házasságkötésére vonatkozó, férfiakéval azonos eseménytörténeti modellek eredményeit tartalmazza. Itt is a fenti sorrendet betartva ismertetjük az eredményeket.

- Testvércsoport konfigurációja. Az 1. modell eredménye szerint a testvérek számának emelkedése növeli a házasságkötés kockázatát, vagyis a házasodási életkor csökkenése irányába hat. A születési sorrend változó bevezetésével az előbbi hatás még erősebben érvényesül. Vagyis, a szülői család erőforrásainak csökkenése az első házasságuk mielőbbi megkötésére sarkallja a lányokat. A születési sorrendben magasabb sorszámú lányok házasságkötési kockázata alacsonyabb, mint idősebb testvéreiké. Idősebb testvéreik távozása következtében csökken a rájuk nehezedő nyomás, és egyre későbbi életkorban kötik első házasságukat. A 3. modell eredményei szerint a fiútestvérek számának emelkedése inkább a lányok házasságkötésének halasztása irányába hat, bár

ezek az eredmények statisztikailag kevésbé megbízhatók. Ezzel szemben viszont a lánytestvérek számának emelkedése egyértelműen csökkenti a házassági életkort. Ez utóbbi változó hatása még hangsúlyosabban érvényesül, ha kiszűrjük a saját testvércsoportjukban egyedüli lányok hatását is (4 modell). Összességében tehát a lányok születési sorrend szerinti házasságkötését láthatjuk.

- b. A szülők jelenléte. A szülők jelenlétének a lányok házasságkötési életkorára gyakorolt hatása nagysága és némely esetben az iránya is, elmarad a fiúgyermeknél tapasztalt hatások nagyságától és irányától. Látható, hogy az egyik vagy mindkét szülő halálának időbeni közelsége siettetni a házasságkötést. Az apa halálát követő három évben a lányok házasságkötési kockázata 100 százalékkal emelkedik abban az esetben, ha édesanyjukat már korábban elveszítették, azokhoz viszonyítva, akiknek mindkét szülőjük életben van. Mindkét szülő halálának időben távoli tapasztalata viszont a lányok házasságkötésének késleltetését eredményezi. A szülők támogató jelenlétének hiányában a fiatal lányok jóval kedvezőtlenebb helyzetben vannak a házassági piacon, szemben azokkal, akiknek mindkét szülőjük életben van. Különösen az anya jelenléte meghatározó ebből a szempontból, hiszen az anya időben távoli halála az apa jelenlétében is a házasságkötést késleltető hatással bír, és fordítva, az apa időben távoli halála esetén az anya jelenléte inkább kedvező, jöllehet ez utóbbi eredmények statisztikailag kevésbé megbízhatók. Az anya halálát követően az apa jelenlétében feltehetően a fiatal lányok veszik át a családi gazdaság női munkaerőt kívánó feladatait, ami közvetett módon a házasságkötésük halasztását eredményezi. Ezzel összhangban az újránházasodó szülők lánygyermekai fiatalabb életkorban házasodnak azokhoz viszonyítva, akik szülei életük folyamán csak egyetlen házasságot kötöttek. Az újránházasodó apák 24–27 százalékkal, az újránházasodó anyák 11–15 százalékkal emelik lányaik házasságkötési kockázatát. Egyfelől az elhunyt szülő utáni öröklés, másrészt a mostohaszülő, mint potenciális konfliktusforrás, jelenléte, a házasságkötés mielőbbi létrehozására sarkalja a fiatal lányokat.
- c. Történelmi időszak. Az első világháborúig tartó időszakban a fiatal lányok első házasságkötési életkorának csökkenését tapasztalhatjuk. Az első világháború éveiben és az azt követő időszakban viszont a korábbi trend megfordul, és a hajadon lányok egyre későbbi életkorban kötik első házasságukat.
- d. Egyházközség. A két település összehasonlítása azt mutatja, hogy az egyéb tényezők figyelembe vételét követően a Szentegyházfaluban született lányok fiatalabb életkorban házasodnak, mint a szomszédos Kápolnásfaluban született társaik.

20. táblázat: A hajadon nők első házasságkötése a két egyházközségben, 1838–1940.
Cox-féle eseménytörténeti modellek

	1. modell		2. modell		3. modell		4. modell		5. modell	
	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.	r.k.	p.
Testvércsoport jellemzői										
Testvérek száma	1,042	0,00	1,066	0,00					1,059	0,01
Születési sorrend			0,961	0,09					0,959	0,08
Fiútestvérek száma					0,993	0,80	0,992	0,76		
Lánytestvérek száma					1,084	0,00	1,099	0,00		
Egyedüli lány							1,064	0,46	0,937	0,36
Szülők jelenléte										
Mindketten életben vannak	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Az apa meghalt, az anya életben	1,066	0,44	1,110	0,23	1,063	0,46	1,058	0,50	1,116	0,21
Az anya meghalt, az apa életben	0,884	0,23	0,921	0,43	0,878	0,21	0,876	0,19	0,924	0,46
Mindketten meghaltak	0,805	0,08	0,853	0,21	0,815	0,09	0,813	0,09	0,859	0,23
Az apa < 3 éve meghalt, az anya életben	1,088	0,48	1,115	0,37	1,092	0,46	1,088	0,48	1,121	0,34
Az apa < 3 éve meghalt, az anya > 3 éve meghalt	1,966	0,00	2,065	0,00	1,991	0,00	1,979	0,00	2,086	0,00
Az anya < 3 éve meghalt, az apa életben	1,162	0,34	1,179	0,29	1,163	0,33	1,160	0,34	1,182	0,28
Az anya < 3 éve meghalt, az apa > 3 éve meghalt	1,063	0,78	1,132	0,58	1,083	0,72	1,080	0,72	1,141	0,55
Mindketten < 3 éve meghaltak	1,089	0,77	1,130	0,68	1,071	0,81	1,070	0,81	1,128	0,68
Apa újránházasság	1,272	0,00	1,245	0,01	1,260	0,00	1,260	0,00	1,243	0,01
Anya újránházasság	1,156	0,08	1,125	0,16	1,141	0,12	1,143	0,11	1,119	0,19
Történeti időszak										
1838–1869	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
1870–1889	1,174	0,02	1,188	0,02	1,183	0,02	1,186	0,01	1,187	0,04
1890–1913	1,459	0,00	1,479	0,00	1,450	0,00	1,448	0,00	1,480	0,00
1914–1918	0,731	0,06	0,741	0,07	0,728	0,05	0,732	0,06	0,737	0,06
1919–1939	0,713	0,00	0,725	0,00	0,703	0,00	0,702	0,00	0,724	0,00
Egyházközség										
Kápolnásfalu	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.	1,000	ref.
Szentegyházsfalu	1,170	0,00	1,168	0,00	1,184	0,00	1,186	0,00	1,168	0,02
Log likelihood	-9990,0		-9988,6		-9986,4		-9986,1		-9988,2	
Megfigyelések száma	13107		13107		13107		13107		13107	
Események száma	1580		1580		1580		1580		1580	
LR Chi2	144,0		146,8		151,2		151,7		147,6	
Teljes p-érték	0,000		0,000		0,000		0,000		0,000	

Megjegyzés: $p < 0,1$ szürke háttérrel kiemelve.

5.8. Összegzés

Jelen fejezetben fiatal felnőttek első házasságkötését vizsgáltuk, amely a reprodukciós időszak kezdetének és a felnőtté válás fontos mérföldkövének tekinthető. A házasságkötést nem elszigetelt jelenségeknek tekintettük, hanem a családi viszonyok komplex összefüggésrendszerébe helyeztük. A házasságkötés elemzése során megpróbáltunk rávilágítani a családi dinamikák fontosságára. Legfontosabb kérdésünk arra irányult, hogy a házasságot kötött személyek házassági életkorát milyen módon befolyásolja az egyén születési sorrendben betöltött helye, illetve a testvérek és a szülők jelenléte. Az öröklésnek nemek szerint erősen eltérő normáiból

kiindulva azt feltételeztük, hogy az elérhető szülői erőforrások kontextusában a testvércsoportok konfigurációjának hatása nemek szerint eltérő módon érvényesülhetett.

Az elemzés eredményei szerint a fiatal férfiak és nők első házasságkötéssel kapcsolatos döntését mélyen meghatározták a testvéreikkel és a szüleikkel szembeni kötelezettségek. Jóllehet a vizsgált településeken erős életkori normák léteztek a férfiak és nők első házasságkötési életkorával kapcsolatosan, mégis a születési sorrendben betöltött hely, a testvérek száma, a szülők jelenléte és a házasságkötés időszaka a fiatal férfiak és nők első házasságkötési életkora differenciáló tényezőjének bizonyult. A születési sorrend hatása nemek szerint eltért: az elsőszülött férfiak jellemzően későbbi életkorban házasodtak, mint a magasabb születési sorszámú testvéreik, a nők körében pedig éppen fordítva, az elsőszülöttek fiatalabb életkorban kötötték első házasságukat, mint a fiatalabb testvéreik. A magyarázat az örökléssel kapcsolatos normák nemek és születési sorrend szerinti sajátosságaiban rejlik. Az ingatlanok fiúági öröklése következtében a születési sorrendben magasabb sorszámú férfiak a házasságkötés normatív életkorát elérve kevésbé versenyeztek testvéreikkel a házasságkötéshez szükséges materiális javakért. Mivel jellemzően a házasságot kötött testvércsoport legfiatalabb férfitagja maradt a szülői házban a szülők időskori támaszaként, ezért a szülei is érdekelve lehettek házasságuk mielőbbi megkötésében. Idősebb testvéreik – jellemzően pedig lánytestvéreik – révén a házassághoz szükséges társadalmi kapcsolati erőforrások is nagyobb mértékben álltak rendelkezésükre. A fiúknál kevesebb örökséghez jutó lányok esetében a szülői erőforrást sok esetben a rendelkezésre álló lakótér jelenthette, és ez utóbbi viszonyban éppen a legidősebb lányok lehettek a legkedvezőtlenebb helyzetben. Az önálló otthon megteremtésének vágya a mielőbbi házasságkötésre készítette őket.

Az egyik vagy mindkét szülő halála a férfiak és nők körében egyaránt siettetette az első házasságkötést. A családi krízishelyzetre adott ilyenén válasz egyszerre tükrözi a szülők halálát követően az öröklési folyamatok felgyorsulását és a háztartás gazdasági életképességének fenntartására irányuló törekvést.

6. Család és reprodukció

6.1. Bevezetés

A házasságkötés a falusi házaspárok életútjában a felnőttkor kezdetét jelentette. Életút perspektívában a felnőtté válás egy hosszabb folyamatként áll előttünk. A családalapítással kezdődött, majd annak természetes folyamodványaként – a demográfiai reprodukció központi elemeként – a gyermekvállalással folytatódott. A házas nők a terhesség és a gyermeknevelés kívánalmai szerint strukturálták az életüket. A szülések ismétlődő intervallumokban követték egymást a házasságkötés időpontjától a menopauza bekövetkeztéig. A szülések rendszerességéhez a magas gyermekhalandóság még inkább hozzájárulhatott, a férj korai elvesztése pedig a termékenységtörténet gyors lezárását eredményezhette.

Az alábbi fejezet a családi életút meghatározó szakaszát, a gyermekvállalás időszakát vizsgálja. A hangsúlyt a reprodukciós folyamat bemutatására helyezzük, és igyekszünk figyelembe venni a termékenység és a gyermekhalandóság közötti lehetséges kölcsönhatásokat. A fejezet első részében a gyermekhalandóság javulása és a termékenységsökkenés közötti lehetséges kapcsolódási pontokat tekintjük át a vonatkozó szakirodalom felhasználásával. Ezt követi az adatok és a mintavétel bemutatása, majd az elemzés, és végül a konklúzió. Az elemzés első részében a termékenység trendjeit és életkori mintáit, valamint a születések közötti intervallumokat mutatjuk be. A második részben a termékenység és a gyermekhalandóság időbeni alakulását követjük nyomon. A harmadik rész a születések közötti intervallumok többváltozós eseménytörténeti elemzését tartalmazza. Ebben arra keressük a választ, hogy a termékenységet meghatározó fiziológiai tényezők figyelembe vételét követően, a korábban született gyermekek halálának a születések közötti intervallumokra gyakorolt hatása milyen módon változik a vizsgált időszak folyamán.

6.2. Gyermekhalandóság és termékenység: kapcsolódási pontok

A demográfiai átmenet elméletének központi eleme, hogy az átmenet folyamán a reprodukció egyre inkább az ésszerű kalkuláción alapuló döntéssé válik (Johnson–Hanks 2007). Ebben az elgondolásban a termékenység csökkenése voltaképpen a gyermekszám-specifikus születésszabályozás elterjedésével vagy a célzott gyermekszám elérését követő házas termékenység korlátozásával vált egyenértékűvé (Coale 1973). Az elmélet szerint az átmenet előtti társadalmakat a természetes, vagyis a tudatos szabályozás nélküli termékenység jellemezte. Louis Henry francia demográfus meghatározása szerint, a természetes termékenység a házas termékenységnek az a formája, amelyben nem érvényesül gyermekszám specifikus szabályozás (Henry 1961). Az elmélet fontos eleme, hogy az átmenet során a reprodukcióval kapcsolatos

döntések színhelye a társadalmi szintről egyre inkább a családi és egyéni szféra színterére helyeződik át. A reprodukciós döntésekben a társadalmi normák szerepe lecsökken, és ezek a döntések egyre inkább az egyének és családok konkrét helyzetével összefüggésben születnek.

A demográfiai átmenet klasszikus, Frank Notenstein általi megfogalmazásában a gyermekhalandósági viszonyok javulása megelőzte a termékenységcsökkenést, és fontos szerepet játszott annak kezdeti szakaszában (Notenstein 1945). Az elgondolás szerint a vágyott gyermekszám az átmenet előtti családok körében is létezhetett. Az átmenet kezdeti szakaszában a gyermekhalandóság javulása felülmúlhatta a továbbélő gyermekek számával kapcsolatos szülői várakozásokat, és az új körülményekhez való alkalmazkodás egyik formájaként kikényszeríthette a további születések korlátozását. Annak ellenére, hogy az átmenet elméletének ezt a központi elemét korábban a Princeton European Fertility Project erőteljesen megkérdőjelezte (Coale–Watkins 1986), manapság egyre több, újabb forrásokon és módszereken alapuló kutatás igazolja a tézis érvényességét.

Az újabb kutatások alapvető jellemzője, hogy a reprodukciós szándékok vizsgálatakor individuális és longitudinális adatokat használnak, és az egyéneket a saját családi kontextusukban vizsgálják. A gyermekhalandóság javulása, mint a reprodukciós változást ösztönző tényező vizsgálata több recens publikációban is előtérbe került (Reher–Sanz-Gimeno 2007; van Poppel et al. 2012; Schellekens–van Poppel 2012; Aliaksandr–Dimitrova 2012). David Sven Reher és Alberto Sanz-Gimeno spanyolországi, 1871–1950 közötti individuális és hosszmetzeti adatok feldolgozásával vizsgálták a kérdést (Reher–Sanz-Gimeno 2007). A demográfiai változás dinamikája a vizsgált népesség körében több szakaszból állt. Az első szakaszban a gyermekhalandóság lecsökkent, a termékenység változatlan maradt és az életben levő gyermekek száma megemelkedett. A második szakaszban a termékenység csökkenése megkezdődött, többé-kevésbé a gyermekhalandóság javulására adott válaszként. Az utolsó szakaszban a termékenység csökkenése felgyorsult, és a tényleges gyermekszám csökkenésnek indult. A termékenységcsökkenés kezdetben döntően a további születés korlátozása – stopping – révén valósult meg. A csökkenés későbbi szakaszában a születések halasztása – spacing – és a további születés korlátozása egyaránt szerepet játszott. A vizsgált teljes időszakban érvényesült az, hogy egy adott élveszületési sorszámánál az életben maradt gyermekek száma szerint csökkent le egy újabb gyermek születésének a valószínűsége, és növekedett a következő gyermek születéséig eltelt időintervallum. Összességében, a vizsgálat koherens reprodukciós stratégiákat azonosított a demográfiai átmenet előtt és azt követően is.

A David Reher és Alberto Sanz-Gimeno-féle elemzési stratégiát követték, és megállapításaik hollandiai tesztelésére vállalkoztak Frans van Poppel és szerzőtársai (van Poppel et al. 2012). A hollandiai Historical Sample of the Netherlands longitudinális adatbázis adataira támaszkodva a 19. század második negyedétől a 20. század közepéig tartó időszakot vizsgálták. Hollandiában a termékenységcsökkenés kéz a kézben haladt a családméret csökkenésével, szemben Spanyolországgal, ahol a gyermekszám néhány évig emelkedett, majd azt követte csökkenés. A szerzők ez alapján tett hipotézise, hogy ameddig a halandóság javulása nem

ér el egy bizonyos szintet (például 200 ezrelék alá csökken), addig a termékenység alapvetően egy defenzív stratégiaként működik. Csupán ezt követően jelentkezik egy aktívabb elmozdulás a kisebb gyermekszám elérése irányába. Ez Hollandiában három évtizeddel korábban bekövetkezett, mint Spanyolországban. Mind Hollandiában, mind Spanyolországban a továbbélő gyermekek számával párhuzamosan csökkent egy újabb születés kockázata és a hosszabodtak a születések közötti intervallumok. Összességében, Hollandiában és Spanyolországban is egyaránt megfigyelhető, hogy a házaspárok az életben levő gyermekek száma alapján hozták reprodukciós döntéseiket. A megszületett gyermekek életben maradása egyértelműen befolyásolta a reprodukciót, egy újabb gyermekvállalás kockázatát és a születések közötti intervallumok hosszát. Az életben maradt gyermekek számának hatása a vizsgált időszak folyamán egyre erősebbé vált.

A gyermekhalandóság csökkenésének a termékenységcsökkenésben játszott szerepét vizsgálták, a fent már említett hollandiai adatbázis adataira támaszkodva, Jona Schellekens és Frans van Poppel (2012). Ezúttal nem csupán a háztartások szintjén érvényesülő gyermekhalandóságot vizsgálták, hanem többváltozós modelljeikbe bevonták a gyermekhalandóság regionális szintű értékeit is. Eredményeik alapján a háztartások szintjén végbement halandóság csökkenés kevés szerepet játszott a termékenységcsökkenésben, és sokkal inkább a halandóság makroszintű csökkenése mutatott összefüggést a termékenységcsökkenéssel. A halandóság regionális szintű javulása az 1930-ig lezajlott termékenységcsökkenés mértékének mintegy felét magyarázza.

A demográfiai átmenet megelőző és az alatti reprodukciós döntéshozatal vizsgálatának egyik lehetséges kérdésfeltevése, hogy a korábban született gyermek halála milyen módon befolyásolja egy újabb születés valószínűségét. Amennyiben a szülők egy bizonyos családméret elérésére törekedtek, akkor a gyermeküket elveszítő családok körében alacsonyabb lehet a születéskorlátozás valószínűsége, azokhoz a szülőkhöz viszonyítva, akik gyermeke életben maradt. John Knodel német genealógiai adatokat vizsgálva mutatott rá arra, hogy a korábban született gyermek halála esetén a meghalt gyermek helyettesítésére (pótlására) irányuló törekvés erőteljesebben nyilvánult meg a születéskorlátozást alkalmazó női kohorszok körében (Knodel 1982). A John Knodel által használt német genealógiai adatok többváltozós eseménytörténeti módszerrel történő újraelemzése (Aliaksandr–Dimitrova 2012) lényegében visszaigazolta Knodel megállapításainak érvényességét.

Az alábbiakban, igazodva a fenti megközelítésekhez, azt vizsgáljuk, hogy a korábban született gyermek halála milyen összefüggést mutat egy újabb születés valószínűségével. Kiindulópontunk, hogy minél nagyobb a bizonytalanság a gyermek továbbélésével kapcsolatban, annál nehezebb a vágyott családméret elérésével kapcsolatos stratégiákat követni. Éppen ezért azt várjuk, hogy a halandóság és termékenység közötti kapcsolat a demográfiai átmenet során hangsúlyosabban megjelenik, és egyre fontosabbá válik.

6.3. Adatok

Az alábbi elemzések alapját az 1838 és 1940 közötti időszakban első házasságot kötött házaspárok (n=2264) termékenységtörténete képezi. A mintabeli népesség kiválasztása során három kritériumot érvényesítettünk: 1) a házasságkötés helye és időpontja ismert; 2) a házasság mindkét házafél számára élete első házassági tapasztalata volt; 3) ismert a házasság megszűnésének – legalább az egyik házafél halálának – időpontja, illetve ennek hiányában, a legutolsó bérmlás időpontja, amikor a család még biztosan jelen volt a településen. A házasságkötés helye és időpontja egyben a termékenységtörténet kezdetét is jelöli, hiszen a népesség jelentős részének a házasság jelentette a reprodukció legitim színhelyét. A termékenység alakulásáról pontosabb képet nyerhetünk, ha megfigyelésünket az első házassági tapasztalatokra korlátozzuk, hiszen a házasságok közel kétharmada egy nőtlen férfi és egy hajadon nő között kötött. A házasság megszűnésének időpontja – amennyiben arra a feleség 50. életévének betöltése előtt kerül sor – a termékenységtörténet lezárásának időpontjaként szolgál. Hasonlóképp a bérmlás is, hiszen arról tájékoztat, hogy a házaspár jelen volt a településen annak időpontjáig. A mintában szereplő nőket tehát a házasságkötés időpontjától követjük: a) az 50 éves korig; b) a házasság megszűnésének időpontjáig; c) vagy a legutóbbi bérmlás időpontjáig; d) vagy az 1940. év végéig; amennyiben ez utóbbi három időpontban a nő még töltötte be az 50. életévet.

A 21. táblázat a termékenységtörténetek lezárásának oka szerint részletezi az adatok eloszlását. Az adatok fontos jellemzője, hogy a mintához tartozó nők 50 százalékaról rendelkezünk teljes termékenységi élettörténetekkel. A fennmaradó mintegy 50 százalék csonka termékenységtörténet abban az értelemben, hogy a 45. életévük előtt meghalt vagy megözvegyült, illetve a megfigyelés lezárásakor (1940-es év vége) 45. életévüket még el nem ért nők termékenységtörténeteit tartalmazza. Az alábbi elemzésekben a csonka és teljes termékenységtörténeteket egyaránt felhasználjuk.

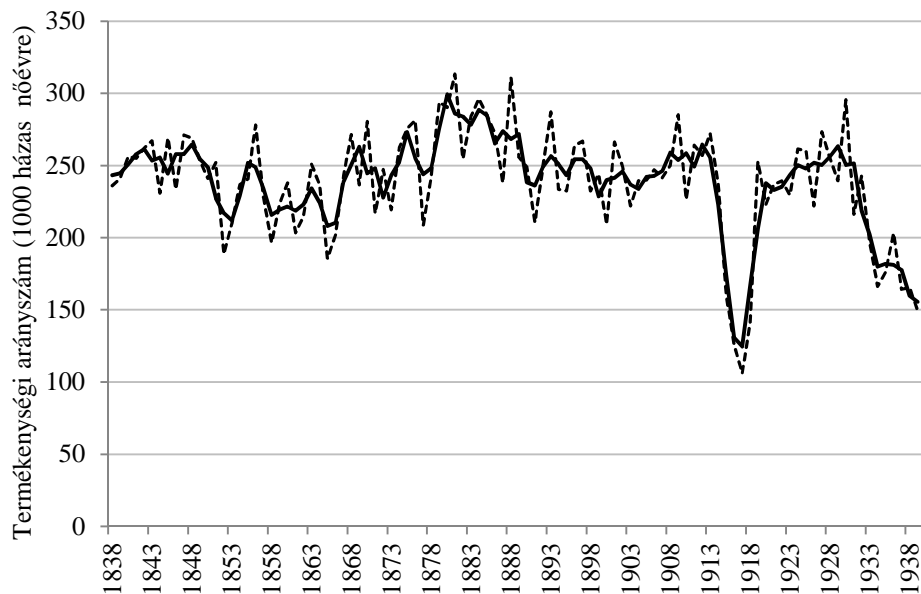
21. táblázat: A mintában szereplő első házasságok kimenetelének százalékos megoszlásai a két egyházköziségben, 1838–1940

	%	(N)
Első házasságok	100,0	2264
Az első házasságok végkimenetele		
Teljes termékenységtörténet (45. életévéig házasságban élt)	50,4	1142
Csonka termékenységtörténet		
Férj halála következtében	15,7	356
Feleség halála következtében	18,3	414
Megfigyelés lezárásakor <45 éves	15,5	352

6.4. Termékenységi trendek és minták

Az alábbiakban a reprodukció szintjét és életkorok szerinti mintáit mutatjuk be a termékenység néhány bevett mutatója alkalmazásával. Az 13. ábra az általános házas termékenységi arányszám (a 15–49 éves házas nők születései és az adott korcsoportok házasságban eltöltött személyi éveinek hányadosa) évenkénti alakulását mutatja az 1838–1940 közötti időszakban. A házas termékenység alakulásában nem érvényesült egyértelmű trend a 19. század folyamán. Az 1850-es évekbeli csökkenést erős emelkedés követi az 1870-es évek közepétől az 1890-es évek elejéig tartó időszakban. Ezt követően, az 1890-es évek elejétől az első világháborúig, a házas termékenység egy kissé alacsonyabb szinten stabilizálódik, majd a háborút közvetlenül megelőző években ismét megemelkedik. Az első világháború éles töréspontot jelent, hiszen ebben az időszakban az általános házas termékenységi arányszám a háború előtti érték mintegy felére csökken. A háborút követően a házas termékenység ismét emelkedik, az 1920-as években megközelíti az 1880-as évek értékeit. Az 1930-as évektől kezdődően azonban hirtelen zuhanni kezd, és ez a csökkenés vizsgálatunk záró évéig töretlenül folytatódik.

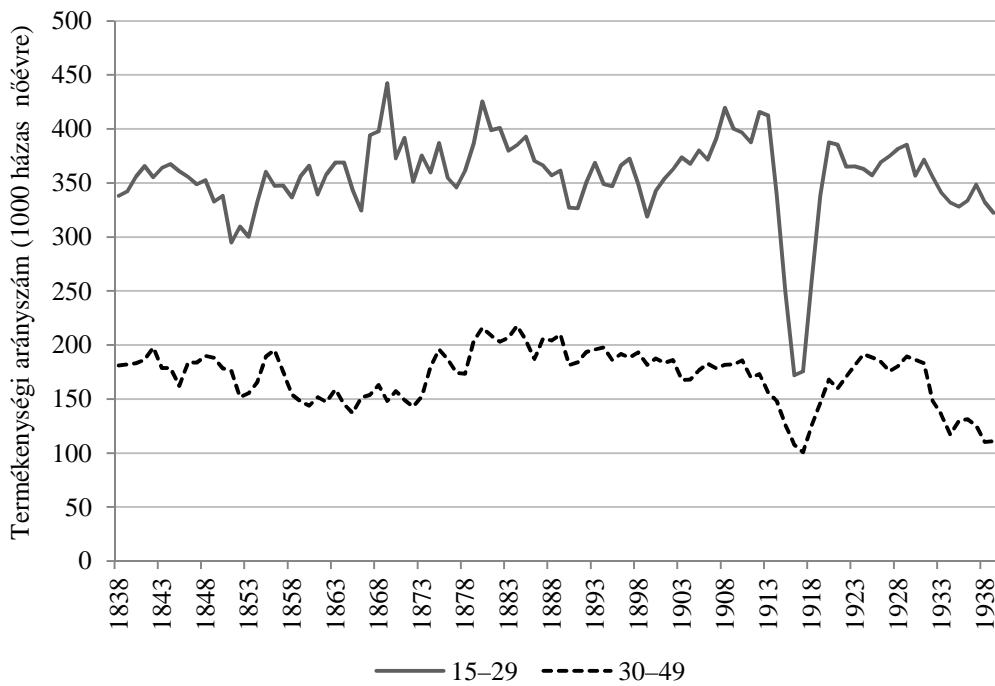
13. ábra. Általános házas termékenységi arányszámok (15–49 éves nők) a két egyházközségben, 1838–1940

A 14. ábra két korcsoportra – a 15–29 és 30–49 év közöttiekre – bontva mutatja a házas termékenységi arányszámok évenkénti értékeit. Ezek alapján látható, hogy az 1870–1880-as évekbeli emelkedésben mindkét korcsoport kivette a részét. Az első világháborút megelőző emelkedésben elsősorban a fiatalabbak magasabb termékenysége játszott szerepet, és az első világháborús csökkenésben ugyancsak az utóbbiak szerepe meghatározó. Az 1930-as évekbeli csökkenésben viszont döntően a 30–49 éves korú nők termékenységének csökkenése játszott

szerepet, a termékenységcsökkenés jelei azonban a fiatalabb korcsoportok körében is megfigyelhetők.

14. ábra: Korspecifikus házassági termékenységi arányszámok a két egyházközségben, 1838–1940

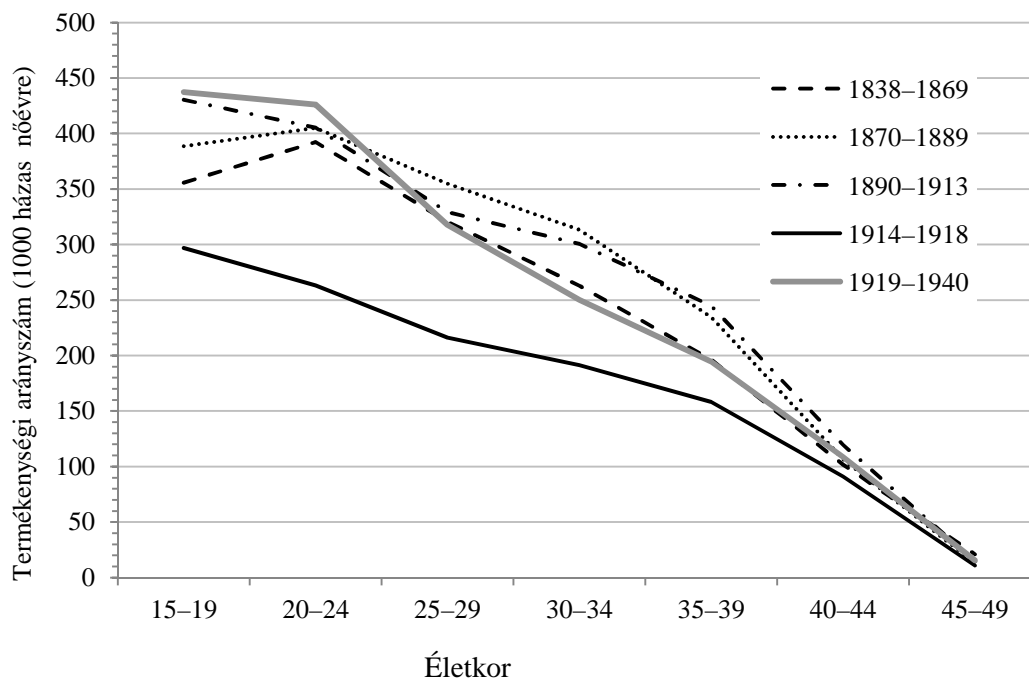
A 22. táblázat a 15–49, 20–49 és 25–49 éves nők teljes házassági termékenységi arányszámait (THTA) mutatja történelmi időszakok szerint. Figyelembe véve a nők átlagos első házassági életkorát (21–22 év), a korabeli tapasztalatokat leginkább a 20–49 éves nőkre vonatkozó THTA tükrözi. A THTA értéke végig magas a vizsgált időszak folyamán. Kivételt csupán az első világháború évei képeznek. Összességében azok a nők, akik 15–49, illetve 20–49 éves koruk között házasságban éltek átlagosan 9, illetve 7 gyermeknek adnak életet. Jól látható a mutató értékének az életkor szakaszok módosításából eredő elmozdulása, mivel a 20–24 év közötti házasságba lépők átlagos gyermekszáma pontosan kétszer akkora, mint a fiatalabb korban házasságba lépőké. A THTA történelmi időszakok szerinti változása ugyanakkor jól mutatja a termékenység korábban már megfigyelt időszak közepi emelkedését, majd ismételt csökkenését. A két világháború közötti időszakra vonatkozó THTA valójában az 1920-as évek magas, és az 1930-as évek csökkenő termékenységének átlaga, következésképp elrejt a házassági termékenységben az 1930-as években bekövetkező radikális változást.

22. táblázat: Teljes házassági termékenységi arányszámok (THTA) történelmi időszakok szerint a két egyházközségben, 1838–1940

Történelmi időszak	THTA			Házassodási életkor
	15–49	20–49	25–49	
1838–1940	8,7	6,7	4,7	21,8
1838–1869	8,3	6,5	4,5	21,9
1870–1889	9,1	7,1	5,1	21,2
1890–1913	9,2	7,2	5,0	21,1
1914–1918	6,1	4,7	3,3	22,9
1919–1940	8,7	6,6	4,4	22,9

A 15. ábra a korszpecifikus házassági termékenységi arányszámokat (KHTA) mutatja történelmi időszakok szerint. Ismét látható, hogy a termékenység időszak közepi emelkedése a legfiatalabbak – 15–24 év közöttiek – és a középkorúak – különösképp a 30–39 év közöttiek – fokozottabb gyermekvállalási hajlandóságából következett. Élesen szemben áll ezzel a fiatal és középkorú anyák termékenységének első világháború alatti csökkenése, amely feltehetően a világháborús frontokon hadszolgálatot teljesítő férfiak távollétére vezethető vissza. A két világháború közötti időszakban a gyermekvállalási hajlandóság tovább emelkedik, hangsúlyosan a házasság első éveiben, és fokozatosan csökkenni kezd a házasság későbbi éveiben. A görbe alakja egyre inkább konkáv formához hasonlít, amely alapján feltételezhetjük, hogy a házaspárok a tervezett gyermekszámot elérve további születéseiket korlátozzák.

15. ábra. Korszpecifikus házassági termékenységi arányszámok történelmi időszakok szerint, a két egyházközségben, 1838–1940

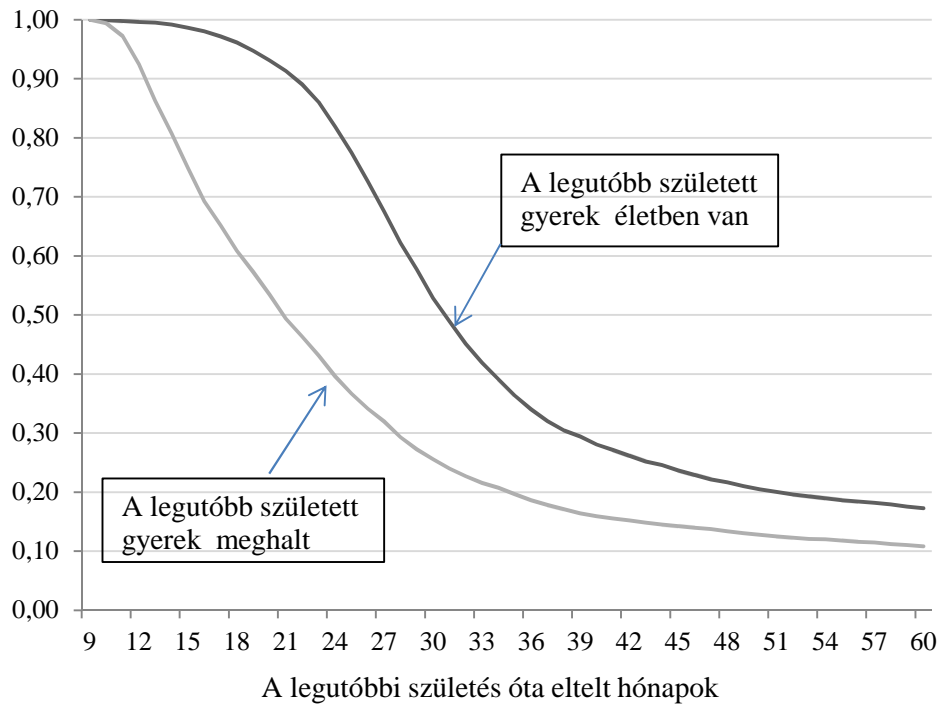
A 16–17. ábrák a születések közötti intervallumok úgynevezett túlélési görbéit ábrázolják. Pontosabban azt mutatják, hogy a legutóbbi születés óta eltelt hónapokat követően milyen mértékben csökkent az újabb születést meg nem tapasztaló anyák aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A görbékről információkat nyerhetünk az újabb fogantatás kockázatának változásáról és a kockázat alatt maradt anyák arányáról is. A túlélési görbék meredek csökkenése az újabb születés valószínűségének emelkedését, a születések közötti intervallumok rövidülését, és magasabb születési arányszámot jelentenek. Az elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes – forma az alacsony fogamzási kockázatot mutatja. Az ábrák a születést követő 9. hónaptól a 60. hónapig tartó időszakot fedik le, jóllehet néhány születésre a 60. hónapot követően is sor kerülhet. A túlélési görbék hasznos információkkal szolgálnak. A görbék formái a fogamzás időzítéséről – az ún. „spacing”-ről – tájékoztatnak, az időszak végi nyitott intervallumok a további születések megakadályozásáról – az ún. „stopping”-ről – nyújtanak információt.

A 16. ábrán jól követhető a csecsemő szoptatásának fogamzásgátló hatása. Azon anyák körében, akiknek legutóbb született gyermeke megérte a 2 éves kort, a születést követő második év végéig újabb gyermeket vállalók aránya 18 százalék. Ezzel szemben, azon anyák körében, akiknek legutóbb született gyermeke nem érte meg a 2 éves kort, a születést követő második év végéig újabb gyermeket vállalók aránya 60 százalék. A két csoport medián születési intervalluma között egy év a különbség, vagyis a csecsemő szoptatása ennyivel hosszabbította meg az intervallumot. A két csoport között jelentős különbségek vannak a 60. hónap végén még nyitott intervallumok arányaiban is. Jellemzően nagyobb arányban korlátozzák további születéseiket azok az anyák, akiknek az intervallum kezdetén született gyermekük életben van.

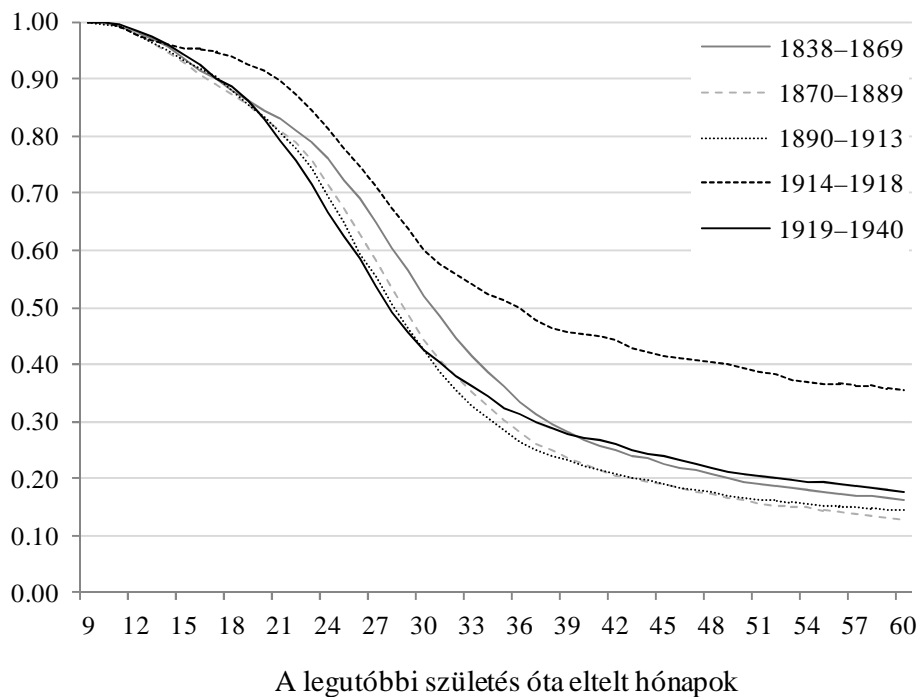
A 17. ábra történeti időszakok szerint mutatja az újabb születést meg nem tapasztaló nők arányát. Látható, hogy 1870. utáni időszakokban – az első világháborús éveket kivéve – a születési intervallumok lényegesen lerövidülnek, vagyis a termékenység emelkedik. 1870 előtt a medián születési intervallum 32 hónap, 1919 után pedig 28,5 hónap. Az utóbbi időszakban nem csupán a termékenység emelkedik, hanem a korábbi időszakokhoz képest megemelkedik a legutóbbi születést követő 60. hónap végén még mindig nyitott intervallumok aránya is. A születési intervallumok időszakok szerinti összehasonlítása tehát azt mutatja, hogy a termékenység emelkedése a születések közötti intervallumok csökkenésére vezethető vissza, és ez utóbbi jelenség még hangsúlyosabbá válik a születéskorlátozás kezdeti időszakában, amikor egyébként a termékenység már csökkenni kezd.

16. ábra. Egy újabb születést meg nem tapasztalt nők aránya a legutóbbi születés időpontja és a legutóbb született gyermek továbbélése szerint a két egyházközségben, 1838–1940

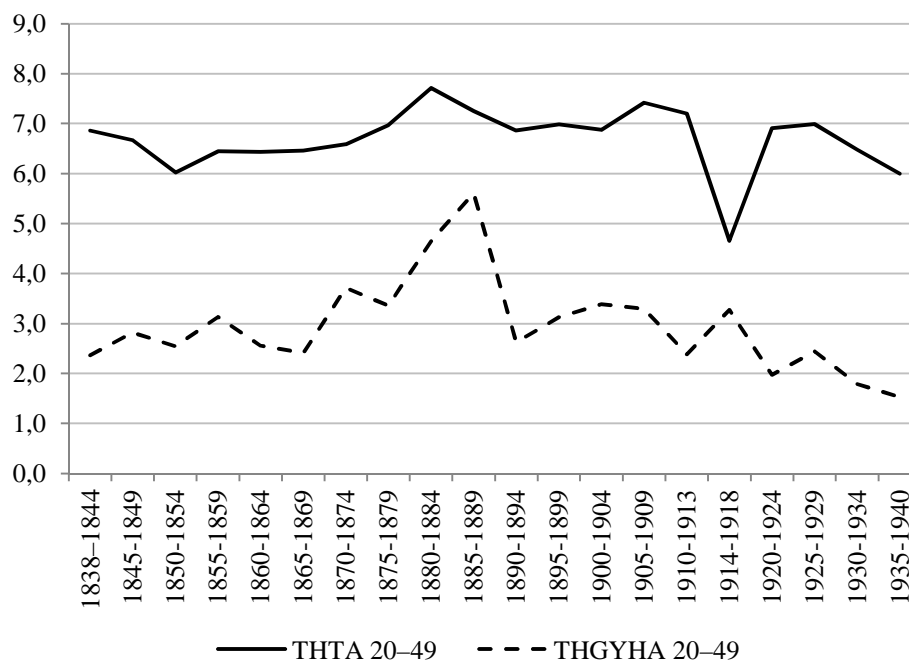
17. ábra. Egy újabb születést meg nem tapasztalt nők aránya a legutóbbi születés óta eltelt időtartam és történelmi időszakok szerint a két egyházközségben, 1838–1940

6.5. A reprodukciós folyamat változása

A magas termékenység azonban nem eredményez szükségszerűen magas gyermekszámot. A vizsgált településeken a korai megözyvegyülés, és elsősorban a magas csecsemő- és gyermekhalandóság gyakran a nagycsalád ellenében hatott. Jól követhető mindez a 18. ábrán, amely a reprodukciós folyamat két dimenzióját – a 20–49 éves korra jellemző teljes házasságtermékenységi és gyermekhalandósági arányszámot – THTA és THGYHA – mutatja öt éves periódusok szerint. A két mutató különbsége adja a tényleges gyermekszámot.

18. ábra: A reprodukciós folyamat mutatói a két egyházközségben, 1838–1940

A 18. ábra vizsgálata alapján a következő megállapításokat tehetjük:

- A THTA ötvenkénti értéke a korábban már ismertetett tendenciákat követi. A mutató az 1840-es évekbeli 7-es körüli értékről az 1850-es években 6-ra csökken, majd a következő évtizedben a 6,5 körül stabilizálódik. A 19. század hetvenes és nyolcvanas éveiben eléri a 7,7-es maximum értéket, majd ezt követően a 7-es érték körül ingadozik, a világháború előtti évtizedben pedig, ismét a 7-es érték felé emelkedik. Az első világháború alatt a THTA az 5-ös érték alá zuhan, majd az 1920-as években ismét 7-es érték körüli, végül az 1930-as években fokozatosan a 6-os értékre csökken.
- A THGYHA a THTA esetében is megfigyelt utat járja be, kezdetben emelkedő majd csökkenő tendencia jellemzi. A mutató értéke az 1870-es éveket megelőzően 2 és 3 között ingadozik, majd ezt követően a 3 felé emelkedik. Az 1880-as években eléri az 5,6-os maximum értéket, majd a következő évtizedekben 3 körüli az

értéke. Az első világháború előtt kissé lecsökken, a háború alatt emelkedik, majd ezt követően lassan csökkenni kezd, és az 1930-as évek végére fokozatosan a kettes érték alá süllyed.

- c) A tényleges gyermekszám – a THTA és a THGYHA különbsége – három és négy között ingadozott az első három évtizedben. A 1870–1880-as években és az első világháború időszakában az olló látványosan összeszűkül, ezekben az években a továbbélő gyermekek száma a kettes érték alá süllyed. Az 1890-es évektől az első világháborúig tartó időszakban az olló szétnyílik, és átlagosan 4–5 gyermek éri túl a gyermekkort. A két világháború közötti időszak javuló gyermekhalandóságának köszönhetően az olló ismét szétnyílik, és a mutató értéke rendre az ötös értékhez közelít.

A fentiek alapján általános következtetésünk, hogy a magas csecsemő- és gyermekhalandóság a tényleges családméretet alacsonyan, a termékenységet viszont magas szinten tartotta. A kisgyermekkor halandóság és a termékenység mutatóinak szoros együtt mozgása a két jelenség közötti kölcsönhatásra utalhat. A magas csecsemő- és gyermekhalandóság további gyermekvállalásra ösztönözhetette a házaspárokat, az ismétlődő szülések viszont fizikailag kimeríthették az édesanyákat.

6.6. Születések közötti intervallumok eseménytörténeti elemzése

A gyermekhalandóság és a termékenység közötti kapcsolatok pontosabb megértése érdekében az alábbiakban eseménytörténeti modellekkel vizsgáljuk a korábban született gyermek(ek) halálának az aktuális születési intervallum hosszára gyakorolt hatását, illetve a hatás történeti időszakok szerinti változását. Ez utóbbi elemzés alapját az egynél nagyobb sorszámú születési intervallumok képezik, vagyis nem vizsgáljuk a házasság és az első születés közötti intervallumot. Szakaszonként konstans exponenciális kockázati – vagy eseménytörténeti – modelleket használunk, az anyák szerinti „shared frailty” tényezővel (Blossfeld et al. 2007). A születési intervallumokat hat hónapos szakaszokra bontottuk. Az összes születési intervallumot együtt elemezzük, ahelyett, hogy csoportokra bontanánk őket, és eszerint elemeznénk (például a születések lezárásának vizsgálata céljából kizárólag a harmadik vagy negyedik születéshez vezető időszakra fókuszálnánk). Azt feltételezzük, hogy a termékenységben nem kizárólag a születéseknek egy adott születésszám elérését követő lezárása – az ún. „stopping” – dominált, hanem az egyes születések közötti időintervallumok hosszabbítása – ún. „spacing” – is szerepet játszhatott. Modelljeinkkel egy újabb születés kockázatát próbáljuk megbecsülni. Az elemzett időtartam a legutóbbi születéstől egy következő születésig vagy a megfigyelés lezárásának időpontjáig tartó időtartam.

A regressziós modellben vizsgált magyarázó változók a következők: az anya életkora, az élveszületés sorszáma, a házaspárok közötti életkorbeli különbség, a csecsemő továbbélési

státusza a születést követő két év során, a meghalt gyermekek száma, a történeti időszak, illetve az egyházközség. A vizsgált időszakot 5 nagyobb szakaszra – 1838–1869, 1870–1889, 1890–1913, 1914–1918, illetve az 1919–1940 közötti időszakra – bontottuk.

Az anya életkora, az élveszületések sorszáma és az intervallum kezdetekor született csecsemő továbbélési státusza változókat a termékenység természetes meghatározóiként alkalmazzuk a modellekben. Az anya életkorának bevezetésével megpróbáljuk figyelembe venni a termékenység biológiai-demográfiai meghatározottságát. Egy adott házassági időtartam alatti élveszületés száma jól tükrözheti a fogamzóképeségbeli különbségeket, vagyis minél magasabb egy adott házasság termékenysége, annál magasabb az adott házassági időtartam alatti élveszületések száma. Az élveszületések száma kategorikus változó, tehát a modell minden egyes sorszámot – esetenként több összevont sorszámot – külön kategóriaként tartalmaz. Referencia kategóriaként az első születést használjuk, hiszen a megfigyelés kezdő időpontja az első születés. A születési időintervallumok természetes meghatározói között utolsóként a legutóbb született gyermek továbbélési státuszát jelző változó szerepel. Az időintervallum kezdetekor született csecsemő halála megszakítja a szoptatást, a szoptatás fogamzásgátló hatásának véget vetve pedig, növeli az újabb megtermékenyülés valószínűségét. Időben módosuló változó, amely a legutóbb született gyermek továbbélési státuszát jelzi a születést követő két év során.

A házaspárok közötti életkorbeli különbségét jelölő változó bevezetésének célja, hogy a gyermekvállalásra vonatkozó döntések jellegéről tájékoztasson (Skinner 1993; Tsuya–Campbell–Feng 2010). A házastársi kapcsolaton belüli erőviszonyok szisztematikus változásai összefüggésben lehetnek a feleség házassági életkorával, illetve a közte és férje közötti életkorbeli különbséggel. Nagyobb tere lehet a saját érdekei érvényesítésére annak a nőnek, aki relatív késői életkorban, illetve életkorban hozzá közelebb álló férfival köt házasságot, ahhoz a nőhöz viszonyítva, aki relatív fiatal életkorban egy nálánál több évvel idősebb férfival köt házasságot. A házastársak közötti életkorbeli különbségek kategóriális változó három csoportot tartalmaz: a feleség idősebb a férjénél, a férj kevesebb, mint 6 évvel idősebb, illetve a férj több, mint 6 évvel idősebb a feleségnél. Azt várjuk, hogy a házaspárok közötti kisebb korkülönbség érzelmi szempontból mélyebb házassági kapcsolattal jár, következésképp ezekben a házasságokban a nők nagyobb autonómiával bírnak a gyermekvállalással kapcsolatos kérdésekben. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az életkorbeli különbségekben egész egyszerűen a fiziológiai hatások érvényesülnek.

A meghalt gyermekek száma változóval a gyermekhalandóság termékenységre gyakorolt hatását vizsgáljuk. Pontosabban azt, hogy a gyermek halála ösztönözhet-e arra a szülőket, hogy az elveszített gyermeküket helyettesítsék egy újabb gyermek vállalásával (pótlás hatás). Amennyiben egyértelmű és időben folyamatos összefüggést találunk a két jelenség – a korábban született gyermek halála és egy újabb születés valószínűsége – között, akkor az a gyermekhalandóság és a termékenység közötti oksági kapcsolatok fontosságát bizonyíthatja.

23. táblázat. A születések közötti intervallumok eseménytörténeti elemzésében használt minta (%)

	1838–1869	1870–1889	1890–1913	1914–1918	1919–1940
Anya életkora					
15–24	9,54	11,85	10,18	8,06	6,56
25–29	19,15	20,15	15,51	24,02	16,35
30–34	19,99	19,69	17,91	15,82	21,03
35–39	19,58	17,76	18,72	16,63	19,58
40–44	17,77	16,58	19,26	17,87	18,25
45–49	13,98	13,97	18,42	17,60	18,23
Élveszületések száma					
1	15,45	15,50	10,26	12,08	14,39
2	13,79	13,97	11,76	13,09	13,57
3	13,77	13,29	12,58	14,96	15,19
4	13,87	12,22	9,37	11,91	12,56
5	11,32	11,28	10,75	8,88	9,32
6	10,28	9,28	10,00	5,02	9,02
7	8,32	8,82	10,42	6,57	6,82
8+	13,20	15,64	24,85	27,49	19,13
A háztastársak közötti életkorbeli különbség					
A férj a feleségnél 0–5 évvel idősebb	53,50	56,76	55,38	52,13	54,66
A férj a feleségnél 6+ évvel idősebb	27,64	30,89	37,31	43,83	37,89
A feleség a férjnél idősebb	18,86	12,36	7,30	4,05	7,45
A legutóbb született gyermek meghalt, és a születése óta <2 év telt el	5,83	7,85	6,47	5,68	4,43
Meghalt gyermekek száma					
0	37,16	25,62	20,35	27,89	36,33
1	30,96	26,49	22,33	24,59	29,17
2	16,91	19,77	17,95	17,14	13,77
3+	14,97	28,12	39,36	30,38	20,73
Egyházközség					
Kápolnásfalu	47,64	47,75	46,59	45,97	47,95
Szentegyházásfalu	52,36	52,25	53,41	54,03	52,05

A fentiekben már utaltunk arra, hogy a születési intervallum kezdetének időpontjáig született gyermekek száma a szülőpárok közötti heterogenitás forrásának, vagyis a fogamzóképeségbeli különbözőségek kiszűrésére szolgál. A házaspárok helyzetét mindezek mellett egyéb társadalmi-gazdasági jellemzők is meghatározhatták, amelyek azonosítását a források nem tették lehetővé. A népesség heterogenitásából származó problémák egyfajta kezelésére szolgál a fent már említett „shared frailty”, amely lehetővé teszi a házaspárok közötti fogamzóképeségbeli különbségekért felelős nem megfigyelt tényezők hatásának mérését.

A 24. táblázat egy újabb születés kockázatának szakaszonként konstans eseménytörténeti modellekkel becsült regressziós együtthatóit tartalmazza. Az együtthatók exponenciális formában kockázati arányszámokként értelmezhetők. Az r -rel egyenlő kockázati arányszám azt jelenti, hogy az adott változó értékének 1 egységgel történő emelkedése a kockázati arányszám r -szeres emelkedését eredményezi. Amennyiben $r=1$, akkor a változónak nincs hatása.

24. táblázat: Egy újabb születés relatív kockázatai a két egyházközségben, 1838–1940.
Szakasszonként konstans eseménytörténeti modellek

	1838–1869		1870–1889		1890–1913		1914–1918		1919–1940	
	RK	p	RK	p	RK	p	RK	P	RK	p
Anya életkora										
15–24	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
25–29	0,71	0,00	0,73	0,00	0,74	0,00	0,93	0,81	0,74	0,00
30–34	0,53	0,00	0,69	0,00	0,59	0,00	0,83	0,67	0,56	0,00
35–39	0,34	0,00	0,51	0,00	0,40	0,00	0,67	0,31	0,47	0,00
40–44	0,16	0,00	0,21	0,00	0,16	0,00	0,39	0,01	0,25	0,00
45–49	0,04	0,00	0,04	0,00	0,02	0,00	0,09	0,00	0,04	0,00
Élveszülések száma										
1	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
2	0,91	0,21	0,85	0,07	0,76	0,00	0,85	0,46	0,78	0,01
3	0,80	0,02	0,67	0,00	0,71	0,00	0,72	0,17	0,60	0,00
4	0,82	0,09	0,69	0,01	0,78	0,04	0,67	0,15	0,60	0,00
5	0,85	0,24	0,54	0,00	0,70	0,01	0,66	0,19	0,48	0,00
6	0,81	0,17	0,54	0,00	0,71	0,04	0,84	0,63	0,39	0,00
7	0,73	0,08	0,42	0,00	0,69	0,04	1,11	0,74	0,40	0,00
8+	0,69	0,06	0,45	0,00	0,64	0,03	0,74	0,39	0,30	0,00
A házastársak közötti életkorbeli különbség										
A férj a feleségnél 0–5 évvel idősebb	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
A férj a feleségnél 6+ évvel idősebb	0,80	0,00	0,92	0,28	0,82	0,00	1,08	0,49	0,95	0,62
A feleség a férjnél idősebb	1,13	0,16	0,95	0,67	0,96	0,77	0,99	0,99	0,92	0,55
A legutóbb született gyermek meghalt, és a születése óta <2 év telt el	8,80	0,00	8,38	0,00	7,22	0,00	3,78	0,00	4,92	0,00
Meghalt gyermekek száma										
0	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
1	1,07	0,25	1,28	0,00	1,04	0,65	1,15	0,38	1,27	0,00
2	1,18	0,06	1,51	0,00	1,17	0,09	1,50	0,05	1,63	0,00
3+	1,25	0,04	1,54	0,01	1,37	0,00	1,52	0,06	1,77	0,00
Egyházközség										
Kápolnásfalu	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Szentegyházásfalu	0,92	0,23	0,95	0,41	0,90	0,13	0,96	0,76	0,95	0,49
Frailty variancia	0,37	0,00	0,43	0,00	0,56	0,00	1,57	1,00	0,57	0,00
N	3112		2914		3510		753		2558	
Események	2409		2206		2736		334		1911	
Kockázati idő (személyi életévek)	8153,4		6396,7		8363,2		1716,6		6914,4	
Chi2	3144,8		2993,5		3964,7		375,4		2479,6	
-2* log likelihood	-1592,8		-1177,7		-1453,6		-394,4		-1402,9	

Megjegyzés: p<0,1 szürke háttérrel kiemelve.

1. A termékenység demográfiai tényezői. Várakozásainknak megfelelően az anya életkora a termékenység meghatározó tényezője. A 25 éves kor alatti nőkhez viszonyítva az idősebb korú nők körében az újabb születés kockázatának fokozatos és jelentős csökkenését láthatjuk mindegyik időszakban. A nők közötti fogamzóképeségbeli heterogenitás figyelembe vételét követően az élveszülések számának emelkedésével csökken egy újabb születés kockázata is, vagyis egy adott születésszámot elérve a házaspárok a további születésük korlátozását választották. Azon házaspárok körében, ahol a férj legalább 6 évvel idősebb a feleségénél az 1838–1869 és az 1890–1913 közötti időszakban is alacsonyabb egy újabb születés kockázata. Ebben az esetben fiziológiai tényezők

érvényesülésére gyanakodhatunk. Az intervallum kezdetekor született csecsemő életben maradása a szoptatás fogamzásgátló hatása révén csökkenti egy újabb fogamzás kockázatát. A szoptatás fogamzásgátló hatásának nagysága azonban a vizsgált időszak végére közel felére csökken. A vizsgált nők csoportja erősen heterogén a fogamzóképeségbeli különbségek szempontjából. Az ezzel összefüggő, általunk nem ismert, tényezők erős és szignifikáns hatást gyakorolnak, és hatásuk az idő előrehaladtával párhuzamosan erősödik. Vagyis, a vizsgált történeti időszak folyamán a nők gyermekvállalási magatartásai egyre erőteljesebben polarizálódnak.

2. Egyházközségek. A termékenység demográfiai és családi tényezőinek figyelembe vételét követően a település változó nem befolyásolta szignifikáns mértékben egy újabb születés valószínűségét.
3. A meghalt gyermek helyettesítésével összefüggő termékenység. A korábban született gyermek halála mindegyik történeti időszakban növeli egy újabb születés kockázatát, és ez a hatás a meghalt gyermekek száma szerint fokozódik. Várakozásainknak megfelelően, a meghalt gyermek pótlására irányuló szándékos vagy szándékolatlan szülői erőfeszítés a termékenységcsökkenés kezdeti időszakában nyilvánul meg a legerőteljesebben. A pótlás hatás mértéke azonban a korábbi időszakokban sem elhanyagolható, sőt, az első világháborút megelőzően éppen a gyermekhalandósági válságoktól leginkább sújtott 1870–1889 közötti évtizedekben éri el a legmagasabb értéket. Értelmezésünk szerint a pótlás hatás erősödése a születéskorlátozó demográfiai magatartás fokozatos térnyerését tükrözi. A korábban született gyermek halála kérdésessé tehetette a reprodukció sikerességét, és arra ösztönözhetette a házaspárokat, hogy a tervezett gyermekszám elérése céljából egy újabb gyermeket vállaljanak. Az eredmények nem tudnak rámutatni arra, hogy a házaspároknak létezett-e elképzelésük a gyermekszámmal kapcsolatosan, az viszont biztosan látszik, hogy aktívan léptek fel, ha kevésnek tartották az életben maradt gyermekek számát. A helyettesítési hatás a gyermek korai halálával összefüggő fiziológiai tényezők hatásától független, hiszen a modellben szerepel az a mutató, amely jelzi, hogy az anya a meghalt csecsemő születését követő 2 év alatti időszakon belül van vagy sem.

6.7. Összegzés

A fentiekben a reprodukció kérdéskörét vizsgáltuk a mintegy 100 évet átfogó történeti időszakban. Az elemzés első részében deskriptív jellegű statisztikákkal vizsgáltuk a termékenység hosszú távú trendjeit és életkor szerinti mintáit. A reprodukciós folyamat mélyebb megértése érdekében az elemzést kiterjesztettük a demográfiai átmenet elmélet egyik kulcsváltozójának tekintett gyermekhalandóságra is. A leíró statisztikák alapján sikerült azonosítani a demográfiai átmenet kezdeti szakaszát, amely a vizsgált településeken a két világháború közötti

időszakának, hangsúlyosan pedig az 1930-as éveknek felel meg. Az átmenet kezdeti szakaszának fontos jellemzője a születések közötti intervallumok csökkenése és a termékenység átmeneti emelkedése, ezzel párhuzamosan pedig az öt éven túl még mindig nyitott születési intervallumok arányának növekedése. A gyermekhalandóság bevezetése rávilágított a reprodukciós folyamat azon sajátosságára, hogy a magas gyermekhalandóság nagyon gyakran a termékenység emelkedését vonta maga után, és a tényleges gyermekszámot alacsony szinten tartotta. A jelenség jobb megértése érdekében az elemzés második részében többváltozós eseménytörténeti elemzés keretében vizsgáltuk, hogy a házaspárok meghalt gyermekeinek száma mutat-e összefüggést egy újabb gyermekvállalás kockázatával. Eredményeink szerint nagyon szoros összefüggés létezett a korábban született gyermek továbbélése és egy újabb születés kockázata között, és ez az összefüggés a vizsgált időszak folyamán egyre erősebbé vált. Általános következtetésünk, hogy a magas termékenység a rossz halandósági körülmények közötti defenzív stratégiaként működött.

7. Gyermekkorai életkilátások: egyéni, családi és közösségi tényezők

7.1. Bevezetés

A csecsemő- és gyermekhalandóság központi helyet töltenek be a demográfiai rendszerek és a halandóság elemzésében. Ennek elsődleges magyarázata, hogy az átmenet előtti demográfiai rendszerekben a csecsemő- és gyermekkorai halálozások az összes haláleset döntő többségét jelentették. A csecsemők és a kisgyermek elhalálozási valószínűsége a felnőtteknél magasabb, hiszen táplálékra nem kizárólag testük fenntartása céljából van szükségük. A megfelelő minőségű és mennyiségű tápanyag további fejlődésük és növekedésük alapvető biztosítója. A csecsemők és kisgyermek a felnőttekhez viszonyítva általában a járványos betegségekkel szemben is kiszolgáltatottabbak. Az élelmiszerhez való hozzájutásban és a járványokkal szembeni védekezésben teljes mértékben a családjuk és tágabb közösségük támogatására vannak utalva (Oris–Derosas–Breschi 2004: 359).

Az elmúlt évtizedekben a csecsemő- és gyermekhalandóság történeti vizsgálata a nemzetközi történeti demográfiai kutatások kiemelt területének számított.⁷⁸ Kollektív kutatási programok zajlottak, amelyek a népmozgalmi statisztikák feldolgozásával rekonstruálták a csecsemő- és gyermekhalandóság szintjét és időbeni trendjeit. Ebben a kutatási irányvonalban került sor az egyéves életkor alatti halandóság kor szerinti mintáinak elemzésére. Olasz és belgiumi kutatók kiemelt figyelmet fordítottak a csecsemőhalandóság szezonális vizsgálatára (Breschi–Livi-Bacci 1986, 1994; Vilquin 1978), de jelentős hangsúlyt kapott a csecsemőhalandóság szintjében és trendjeiben tapasztalható regionális különbségek vizsgálata is (Perrenoud–Bourdelaís 1998; Woods 2000).

Az aggregált adatokon alapuló elemzések és a hagyományos mikrodemográfiai elemzések jelentős mértékben gazdagították a halandóság szintjéről és időbeni változásáról való ismereteinket. Leíró jellegükből adódóan azonban kevésbé voltak alkalmasak a halandósági differenciákat meghatározó mechanizmusok feltárására. Az utóbbi évtizedben az individuális szintű hosszmetzeti adatok eseménytörténeti modellek segítségével végzett elemzése új megvilágításba helyezte a csecsemő- és gyermekhalandóság és általában a halandóság kérdéskörét, és új elemzési perspektívákat nyitott meg ezen a téren.⁷⁹

---

⁷⁸ A teljesség igénye nélkül itt csupán a legfontosabb eredményeket összefoglaló kötetekre hivatkozunk: Bideau – Desjardins – Perez 1997; Corsini – Viazzo 1997. A téma fontosságát jelzi, hogy az 1977–1995 között készített történeti demográfiai tanulmányok nemzetközi bibliográfiája a csecsemőhalandóság témakörében 773 tételt tartalmaz (Oris–Derosas–Breschi 2004. 395).

⁷⁹ Az új megközelítésű történeti halandóság-vizsgálatok egyik kiemelkedő példájára lásd Bengtsson et al. 2004.

A magyarországi történeti demográfiai kutatásokban a csecsemő- és gyermekhalandóság a legutóbbi évekig kevés figyelemben részesült. Faragó Tamás szakirodalmi áttekintése szerint az eddigi eredmények olyan más célú kutatások „melléktermékei” voltak, amelyek elsősorban nem a halandóság vizsgálatára irányultak (Faragó 2003. 450). Az eddigi kutatási eredményeket és a 19. század végéről, 20. század elejéről fennmaradt hivatalos statisztikai kiadványok adatait újraelemezve Faragó Tamás a csecsemőhalandóság kutatásának lehetőségeire hívta fel a figyelmet. Néhány falucsoport vagy egyes nagyobb városok hosszú időtartam alatti vizsgálatát szorgalmazta, oly módon, hogy az elemzés a csecsemőhalandósági arányszámok ismertetése mellett a jelenség részletes demográfiai vizsgálatára is kiterjedjen, figyelembe véve a csecsemőhalandóság összetettségét haláloki szerkezet, életkor (neonatólis és posztonatólis halálozások), vagyoni állapot, társadalmi rétegek, felekezetek és etnikumok szerint.

Jelen fejezet célja a születéskor várható élettartam értékét leginkább meghatározó csecsemő- és kora gyermekkori halandóság jellemzőinek a megrajzolása és megértése. Többváltozós modellek segítségével törekszünk a csecsemő- és kora gyermekkori halandóság biológiai és családi-társadalmi tényezőinek magyarázatára. Ez utóbbi elemzési forma segítségével próbálunk rávilágítani azokra a mechanizmusokra, amelyek a csecsemők és kisgyermek életben maradását meghatározták.

Szentegyházsfalván és Kápolnásfalván a vizsgált időszakban született személyek számára életük egyik legnagyobb kihívását a magas csecsemő- és gyermekhalandóság leküzdése, azaz az életben maradás jelentette. A 4. fejezetben láthattuk, hogy a gyermekek mintegy negyven-ötven százaléka meghalt, még mielőtt megérte volna a felnőttkort. A csecsemő- és gyermekkori életben maradást jelentős mértékben meghatározhatta a falusi család működése és a családi kultúra sajátosságai. Elegendő lehet csupán arra a megfigyelésre utalni, amely szerint azokban a társadalmakban, amelyekben az egy családra jutó születésszám magas, általában kedvezőtlen a csecsemőhalandóság és az anyák gyermekágyi halandósága is. Az előző fejezetek eredményei a vizsgált falvak esetében is alátámasztják ennek a megállapításnak a helyességét, hiszen a magas házasságtermékenység itt is összekapcsolódott a születéskor várható alacsony élettartammal.

Az alábbi fejezetben az egyén születésének időpontjától az 5. életévének betöltéséig terjedő időszakot vizsgáljuk. Mivel a halálozási valószínűség eloszlása nem egyenlő mértékű a csecsemő- és a kisgyermekkor különböző időszakaiban, ezért célszerűnek látszott ezeket az életszakaszokat több részre osztani. Elkülönítve vizsgáljuk a születéstől az egyéves életkorig tartó időszakot – ez utóbbit is további szakaszokra bontva –, illetve az 1–4 éves életszakaszt. A fejezet elején bemutatjuk a csecsemő- és gyermekhalandóság időbeni változásait. Ezt követően az elemzés során használt minta kialakítását és fontosabb jellemzőit ismertetjük, majd rátérünk a módszerek és a modellek bemutatására. Az elemzés harmadik része a többváltozós eseménytörténeti elemzés eredményeit tartalmazza. A fejezetet a fontosabb megállapítások összefoglalása zárja.

7.2. A csecsemő- és gyermekhalandóság trendjei

A 19. ábra az 1838–1940 közötti időszakra vonatkozó csecsemőhalandósági arányszámok 5 éves mozgó átlagait tartalmazza. A vizsgált időszak folyamán az 1000 élveszülöttre jutó csecsemőhalálozások száma 200 és 350 között változott. Egyértelmű trendet nagyon nehéz meghatározni, inkább sajátos ingadozást figyelhetünk meg. A csecsemőhalandóság 250 ezrelék körüli szintre vagy efölé emelkedése az 1840-es évek végén–1850-es évek elején, az 1870-es évek első felében, az 1880-as évek folyamán, a századfordulón környékén, a 20. század első évtizedében és az első világháború alatti időszakban volt jellemző. A csecsemőhalandóság a 20. század első évtizedétől mérséklődik valamelyest, és csökkenő tendencia mutatkozik, amelyet azonban az első világháború időszaka megtör, ismételt csökkenésre csak a háborút követő időszakban, az 1920-as évek elején és az 1930-as években kerül sor. Korábbi vizsgálatunkban rámutattunk arra, hogy a 20. század első évtizedének lokális szinten csökkenő értékei mikro- és makroregionális kontextusban a legmagasabbak közé sorolhatók (Pakot 2008). A csecsemőhalandóság északnyugat-európai adatokkal való összehasonlításban kedvezőtlen, és inkább a dél-európai rurális népességek körében tapasztaltakkal vethető össze.⁸⁰ Kevésbé meggyőzőek viszont a rendkívül szórványos magyarországi,⁸¹ illetve erdélyi adatokkal⁸² való összehasonlítások.

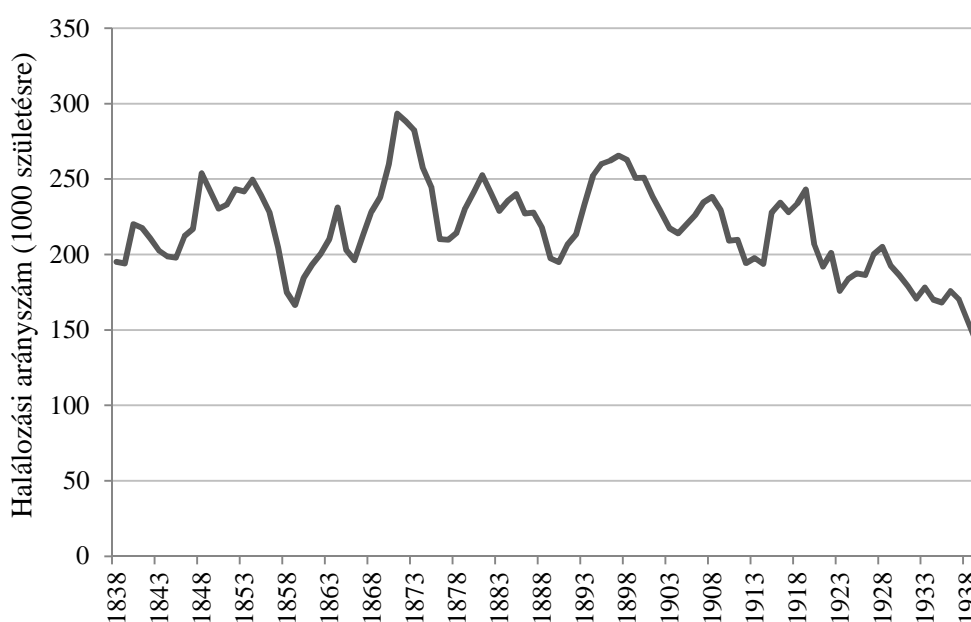
---

⁸⁰ A Kelet-Belgiumi Pays-de-Hevre régióban a 19. század harmadik negyedében 150–200 ezrelék között ingadozik a csecsemőhalandóság, a 19. század utolsó negyedében azonban ennek értéke rendszerint meghaladja a 200 ezreléket (Neven 2003:258). A kelet-belgiumi Sart hegyvidéki településen a halálozási arányszámok (vagyis az első életév betöltése előtti halálozás kockázatai) a következők: 172 ezrelék 1847–1866 között, 166 ezrelék 1867–1880 között; 209 ezrelék 1881–1890 között; és 114 ezrelék 1891–1900 között (Alter–Oris 2000: 340). A Svédország déli részén fekvő mezőgazdasági településeken a csecsemőhalandóságot a 18. század harmadik negyedétől kezdődő folyamatos évszázados csökkenési trend jellemezte. A 19. század második felében ott az arányszám 50–150 ezrelék között ingadozott. Az olaszországi részes bérlők által lakott településeken, Madregoloban (Parma város mellett) és Casalguidiben (Toscana) 200 és 240 ezrelék között ingadozott a csecsemőhalandóság (Oris–Derosas–Breschi 2004: 365). Az oroszországi Borshevka településen az 1860-as években 271 ezrelék volt (Hoch 1998: 367)

⁸¹ A Dányi Dezső vezette regionális családrekonstrukció csecsemőhalandósági adataival való összehasonlítás szerint az 1830–1839, illetve 1850–59 közötti magyarországi római katolikus csecsemőhalandósági arányszámokhoz (228, illetve 216 ezrelék) közeleiek a szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi értékek (Dányi 1991: 108). A neonatális és poszt-neonatális csecsemőhalandóság 1910. évi megyék szerinti értékei alapján Udvarhely vármegye a szomszédos Csík- és Maros-Torda vármegyével együtt az országos átlag feletti értékekkel jellemezhető (Faragó 2003: 471–472).

⁸² A kortársak közül Dorner Béla a szászokkal való összehasonlításban a székelyföldi havasalji katolikus falvak magasabb csecsemő- és gyermekhalandóságát hangsúlyozza (Dorner 1910: 29).

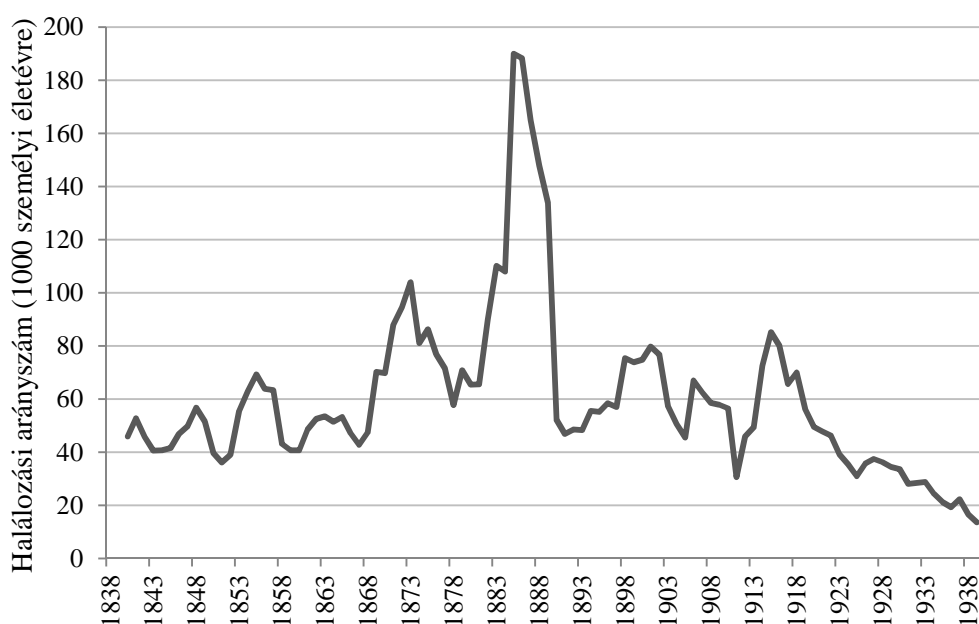
19. ábra: Csecsemőhalandóság a két egyházközségben, 1838–1940 (5 éves mozgó átlagok)

A 20. ábra az 1–4 éves halandósági ráta évenkénti alakulását mutatja. A mutató 1838 és 1870 között általában az 50 ezrelék körül ingadozik. A 19. század hetvenes és nyolcvanas éveiben a gyermekhalandósági viszonyok is egyértelműen kedvezőtlennek válnak. Ezekben az években leginkább a típegő- (1–2 éves) és kisgyermekkorúak helyzete súlyos, de az 1887. évi kanyaró és vérhas együttes pusztítása az 5–14 évesek körében is megfigyelhető. A századfordulót megelőző évtizedben a gyermekhalandóság kissé mérséklődik, a századforduló környékén ismét emelkedik, majd az 1908 utáni időszakban 50 ezrelék alá csökken. A világháború ez esetben is töréspontot jelent, és a gyermekhalandósági mutató majd csak a háborút követően zuhan tartósan ismét 50 ezrelék alá. A két világháború közötti időszak a gyermekhalandóság tartós javulását hozza.

A csecsemőhalandóság bizonyos években – többek között 1855-ben, 1871-ben, 1873-ban, 1881-ben, 1884-ben, 1887-ben, 1900-ban és 1908-ban – látható emelkedése egybeesik a gyermekhalandóság növekedésével. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalom legfiatalabb tagjait is veszélyeztették a kiskorú gyermekeket sújtó járványos fertőző betegségek. Ugyanakkor viszont a vizsgált időszak vége felé haladva – és döntően a két világháború közötti időszakban – a csecsemő- és gyermekhalandósági válságok gyakorisága és pusztító ereje rendre mérséklődik. Egyfelől tehát csökken a járványos halandóság súlya, másrészt viszont a halandóság szintje is mérséklődik.

20. ábra: Gyermekhalandóság (1–4 év) a két egyházközségben, 1838–1940
(5 éves mozgó átlagok)

7.3. Adatok

A dolgozat 2. fejezetében már volt szó arról, hogy az egyházi anyakönyvi információk alapján készített családrekonstrukciós adatok fontos jellemzője, hogy nem ismert a vizsgált demográfiai esemény kockázatának kitett népesség, amelynek hiányában viszont megbízható demográfiai arányszámokat sem számolhatunk. Jelen vizsgálatnál maradva, például egy keresztelési bejegyzés révén információt szerezhetünk egy csecsemő születéséről, de ahhoz, hogy ezt a gyermeket a csecsemő- vagy gyermekhalandósági arányszám kiszámításához szükséges kockázati népességhez sorolhassuk, tudnunk kell, hogy a halálát feljegyezték-e vagy sem a halotti anyakönyvbe. Továbbá, amennyiben megérte az első vagy ötödik életévét, szükség van egy olyan módszerre, amely lehetővé teszi annak megállapítását, hogy az adott kisgyermek élete első éveiben a településen tartózkodott-e. A demográfiai jellemzők becsléséhez szükség van tehát egy olyan kritériumra, amely alapján feltételezhető, hogy egy adott család jelen volt, vagy sem az adott településen. Louis Henry és munkatársai érdeme valójában ezeknek a kritériumoknak és szabályoknak a kidolgozásában rejlett.⁸³ A szabályok lényege, hogy a részleges élettörténetek megfigyelésének lezárásaként szolgáló esemény nem lehet azonos a vizsgált eseménnyel.

⁸³ A családrekonstrukció szabályai megtalálhatók a fentebb már felsorolt, klasszikusnak tekintett kézikönyvekben (Fleury–Henry 1956; Henry–Blum 1988), és az angol nyelvű szakirodalomban is (Wrigley 1966: 147–149; Wrigley–Schofield 1973).

A vizsgált minta kialakítása során ezt a szabályt követtük. Kizárólag a helyben kötött első házasságokból született gyermek sorsát vizsgáltuk. A mintát leszűkítettük azokra a családokra, amelyekben a) legalább az egyik házaspár halálának időpontja ismert; b) a gyermek születését követő legközelebbi béralkozás alkalmával a házaspár gyermekei közül legalább egyet a béralkozók között találunk. Ez utóbbi családokról feltételezhető, hogy a településen éltek a halálozásuk időpontjáig, továbbá, hogy gyermekeik legalább az 5. életév betöltéséig a településen maradtak. A csecsemő- és gyermekhalálozási arányszámok becslésekor azoknak a gyermekeknek az adatait használtuk, akik a kiválasztott családokhoz tartoztak. Azon gyermekek esetében, akikről csupán kereszteleési adattal rendelkezünk, vagyis az 5. életévük végéig vagy azt követően halálozási adat nem áll rendelkezésünkre, azt feltételeztük, hogy az 5. életévük végéig életben maradtak.⁸⁴

Az 1838 és 1940 között a két településen alapított első házasságokból született leszármazottak sorsát követtük tehát a születéstől az 5. életév betöltéséig vagy a halálozás időpontjáig, amennyiben ez utóbbi esemény az 5. életév betöltése előtt bekövetkezett. Összességében 1952 házaspártól származó 11 352 gyermek sorsát sikerült ily módon rekonstruálnunk. A csecsemők és kiskorú gyermekek 37 százaléka (N=4244) az 5. életév betöltése előtt elhalálozott.

A 25. táblázat az anyák szemszögéből mutatja az elemzésben felhasznált születések számának százalékos megoszlását. A mintában szereplő nők 90%-a egynél több gyermeknek adott életet. Mindez azt mutatja, hogy a megfigyelések nem függetlenek egymástól, hiszen az azonos anyától született gyermekek halálozási kockázatai korrelálhatnak egymással. Az utóbbi években több tanulmány bizonyította, hogy az azonos anyától származó gyermekek általában azonos genetikai, viselkedésbeli vagy társadalmi-gazdasági jellemzőket hordoznak, amelynek következtében a halálozási kockázataik is szorosan összefüggnek egymással (Das Gupta 1990; Curtis et al. 1993).

A 26. táblázat a mintában megfigyelt halálozások százalékos megoszlását mutatja az anyák szemszögéből. Az anyák 37 százaléka elveszítette 2-nél több 0–4 éves korú gyermekét, ezek a halálozások azonban az összes 0–4 éves halálozást 72 százalékát (N=3085) jelentették. Vagyis ezek az adatok igazolják, hogy a halálozások a családok egy csoportjában gyakoribbak voltak, mint másokban.

---

⁸⁴ A csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatában alkalmazott mintavétel során a John Knodel, illetve Louis Henry és Alain Blum által javasolt mintavételi szabályokat alkalmaztuk (Knodel 1988: 36–38; 535–541). Knodel azokat a családlapokat használja, ahol a házasság létrejöttének és felbomlásának időpontja egyaránt ismert. Henry és Blum mintavételi javaslata szerint a nyitott családlapok esetében – vagyis amelyekben hiányzik a házaspár halálának időpontja – az utolsó kereszteleési bejegyzés is felhasználható a megfigyelés lezárásaként (Henry–Blum 1988: 138–140). Ezekhez a mintavételi stratégiákhoz közelítünk, amikor az egyik házaspár halála mellett a béralkozási jelenlétet is hasznosítjuk a településen való jelenlét mutatójaként.

25. táblázat: A mintában felhasznált születések száma az anyák szerint csoportosítva

Születések száma	Nők száma	Százalék
1	191	9,8
2	154	7,9
3	220	11,3
4	204	10,5
5	195	10,0
6	176	9,0
7	210	10,8
8	153	7,8
9+	449	23,0
Összesen	1952	100,0

26. táblázat: Az elemzett mintában előforduló halálozások száma az anyák szerint csoportosítva

Halálozások száma	Nők száma	Százalék
0	370	19,0
1	491	25,2
2	367	18,8
3	278	14,2
4	208	10,7
5	108	5,5
6	73	3,7
7	29	1,5
8	18	0,9
9+	10	0,5
Összesen	1952	100,0

7.4. Módszerek és modellek

Mindezidáig a legfiatalabbak halandóságának általános szintjét tárgyaltuk. Az alábbiakban egy többváltozós modell keretében a csecsemő- és gyermekhalandóságot meghatározó tényezők vizsgálatára teszünk kísérletet. Egyéni, családi és közösségi szintű változók bevonásával az 1838 és 1940 közötti időszakra irányítjuk figyelmünket.

Az alábbi vizsgálat során az eseménytörténeti elemzés módszerét alkalmazzuk. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy az élethelyzet – jelen esetben a továbbélés – változását regressziós elemzés keretében vizsgáljuk, vagyis a magyarázó változóknak a vizsgált esemény bekövetkezési kockázatára gyakorolt hatását elemezzük. Mindegyik megfigyelt életszakasz (angolul: spell) az esemény bekövetkeztével vagy a megfigyelés jobbról történő lezárásával (cenzorálásával) ér véget. A megfigyelés jobbról történő lezárása azt jelenti, hogy az egyén a lezárás időpontjában a vizsgált eseménytől eltérő okok következtében kilépett a megfigyelésből. Például jelen esetben az 5. életévet elért gyermekek megfigyelését lezárjuk, vagyis ezek jobbról cenzorált megfigyelésnek tekinthetők.

Néhány változó – mint például az egyén neme, születésének helye és időszaka stb. – értéke nem módosul az egyén megfigyelésének időtartama alatt. Más változók – mint például az egyén életben levő testvéreire vagy a szülők jelenlétére utaló változó – értéke ellenben módosulhat a megfigyelési időszak alatt. Ez utóbbi esetekben az egyén megfigyelés alatti élettörténetét szakaszoljuk. A változó értékének módosulása időpontjában az egyén megfigyelését jobbról lezárjuk, és egy újabb életszakaszt kezdünk, amelyre már a változó módosult értéke jellemző. Következésképp az egyén megfigyelt élettörténetét a bekövetkezett módosulásoknak megfelelően különböző szakaszokra bontjuk, és az ily módon létrehozott szakaszok többsége jobbról cenzoráltnak tekinthető.

A többváltozós elemzés előnye – amint a neve is mutatja – abban áll, hogy lehetővé teszi a különböző változók együttes elemzését olyan módon, hogy egy adott változó hatása szűrhető. A kirajzolódó eredmények értelmezése egyszerű és világos: a többi tényező egyenlő volta esetén az adott jellemző x százalékkal növeli (vagy csökkenti) a halálozás kockázatát.

A kockázati modellek különböznek egymástól aszerint, hogy miként modellezik az elemzett folyamat időbeli hosszát vagy idő-függőségét. Az alábbi elemzés során szakaszonként konstans exponenciális eseménytörténeti modelleket használunk (Blossfeld et al. 2007). Az azonos anyától származó gyermekek egymással korreláló sorsát figyelembe véve az anyák szerinti csoportosítással – úgynevezett „shared frailty”-vel – bővített modelleket használunk. A csecsemőhalandóság vizsgálatában az első életévet egy hónapos időszakokra bontottuk. A kisgyermekkor halandóság esetében, ahol a halálozás kockázata már kevésbé életkorfüggő, az 1–4 éves életszakaszt három hónapos időszakokra bontottuk. Az ily módon létrehozott kockázati időt kétértékű kategoriális változóként szerepeltetjük a modellekben.

Külön életszakaszként vizsgáljuk az élet első négy hetét, a második hónaptól a hetedik hónapig tartó időszakot, a hetedik hónaptól az egy éves kor betöltéséig eltelt időszakot, az egy éves kortól a kettő éves korig tartó időszakot (tipegőkor), illetve a 2–4 éves kisgyermekkor. Azt feltételezzük, hogy ezekben az időszakokban fokozatos átmenet megy végbe: az életút kezdetén inkább a biológiai tényezők hatásai dominálnak, az elválasztás időszakában és azt követően pedig fokozatosan előtérbe kerülnek a csecsemőgondozással összefüggő családi és társadalmi tényezők. A különböző életszakaszokra kidolgozott modellek regressziós együtthatóinak összehasonlításából megismerhetjük az általunk vizsgált tényezők hatásának nagyságát, illetve ennek életkorral párhuzamos módosulását.

A többváltozós elemzésben biológiai-demográfiai, családi és közösségi-környezeti változókat szerepeltetünk. A biológiai-demográfiai jellegű halandósági változók a következők: a gyermek neme, az anya életkora a gyermek születésekor, és a gyermek születését megelőző születési intervallum hossza. Ez utóbbi változó bevezetésével a szoptatási mintákról próbálunk tájékozódni. A gyermekek három nagyobb csoportját különítettük el: 1) azokat, akiknek a születését megelőző intervallum tartama két évnél rövidebb; 2) azokat, akiknél az intervallum két évnél hosszabb; illetve az elsőszülött gyermekeket. A korábbi születési intervallum hossza a halandóságot befolyásoló egyéb tényezőkről is tájékozathat. A harmadik

világbeli népeiségekre vonatkozó vizsgálatok hangsúlyozzák az egymást követő szülések között eltelt rövid időtartamoknak a csecsemő- és korai gyermekkori halandóságra, illetve az anyai halandóságra gyakorolt kedvezőtlen hatását. Az elemzések bizonyították, hogy az anyák fizikai kimerülése (maternal depletion) a leginkább érvényesülő mechanizmus, amely magyarázhatja a gyermekszülések közötti rövid időtartamoknak a csecsemő- és gyermekhalandóságra gyakorolt hatását. A mechanizmus leírását John Hobcraft, John McDonald és Shea Rutstein megfogalmazásában idézzük: „A terhesség és a szülés kimeríti a gyermeket vállaló anya erőforrásait. A szülést követően általában szoptatja a gyermekét, ami újabb erőforrás elvonását jelenti. Azokban az esetekben, amikor a szülések közötti időintervallumok rövidek, és a korábban született gyermek életben van, az anya a csecsemőszoptatást a következő teherbeesésig folytathatja. A korábbi szülést követő időszakban az anya számára már nem marad elegendő idő a felépülésre. Erőforrásainak kimerülése következtében a soron következő terhességből kisebb csecsemő születik, és a koraszülöttség esélye is megnövekedik. Az alacsony születési testsúly jelentős mértékben csökkenti a továbbélés esélyét, habár az életkor emelkedésével párhuzamosan az életkilátások is javulnak.” (Hobcraft–McDonald–Rutstein 1985: 376–377).

Az anya életkora a születéskor alapvető meghatározója lehet a csecsemők és kiskorúak továbbélésének. Számos tanulmány hívta fel a figyelmet az anya életkora és a csecsemőhalandóság – elsősorban a perinatális halandóság – közötti összefüggésekre (Hobcraft et al. 1985; Beekink et al. 2002: 246). Az anya életkorával összefüggésbe hozható halandóság általában U alakú formát követ, vagyis a csecsemők halandósága általában a fiatal és az idősebb anyák körében a legmagasabb. Az anya életkorát a következő négy szakaszra osztottuk: 15–24 éves kor; 25–29 éves kor; 30–39 éves kor; és 40–49 éves kor.

A családi változókkal a születési család tagjainak – szülők és testvérek – jelenlétét ragadjuk meg. Az apa és anya jelenléte döntő fontosságú lehetett a csecsemő és kisgyermek életben maradása szempontjából (Reher–Gonzales–Quiñones 2003; van Poppel 2000; van Poppel–van Gaalen 2008). A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy az anya elvesztése rendkívül kedvezőtlen hatással bírt a gyermekek továbbélési esélyére. Kezdetben az újszülött csecsemőt kizárólag az anyja táplálja, de még az elválasztást követően is az anyák játszanak ebben meghatározó szerepet. Ők védelmezik, táplálják gyermekeiket, és központi szerepet töltenek be a gyermek korai szocializációjában. Felgyógyítják gyermekeiket a betegségekből, és a felépülés alatt, és azt követően is, táplálják őket. Az édesanyák gazdasági szerepvállalása hozzájárul a háztartás életszínvonalának fenntartásához, ezáltal pedig fontos szerepet játszanak gyermekeik egészségi állapotának megőrzésében és fizikai, érzelmi fejlődésében. A családapák gazdasági támaszt biztosíthatnak gyermekeik számára. Jelenlétük mindemellett a közönség férfitagjainak nagyobb segítőkészségét is eredményezhette. Gyermekeik egészségi állapotára gyakorolt közvetlen hatásuk már nem annyira jelentős, mint a feleségüké. Amennyiben a szülők valamilyen okból kifolyólag nincsenek a csecsemő vagy a kisgyermek mellett, annak hatása az esetek többségében károsan befolyásolja a gyermek egészségi állapotát és jólétét. Az

egyéni szintű adatok feldolgozásán alapuló, fentebb idézett elemzések azt bizonyították, hogy a kisgyermekkorban, illetve az életút korai szakaszában lévő, édesanyjukat elveszített gyermekek továbbélési valószínűsége jelentős mértékben csökkent. Az apa elvesztése ellenben mérsékelten vagy egyáltalán nem befolyásolta a csecsemők és kisgyermek továbbélési esélyeit.

A szülők mellett a közeli rokonok jelenléte is meghatározó lehetett. Sok társadalomban a gyermeknevelés nem kizárólag a szülők feladata. Az idősebb testvérek és különösen a lánytestvérek nagyon gyakran tevékeny részt vállalnak a gyermekgondozásban, miközben anyjuk a háztartási vagy létfenntartási munkával foglalkozik. A segítő családtagok (helpers at the nest) jelenléte meghatározó lehetett a gyermekek továbbélésében (Sear et al. 2002; Sear–Mace 2008). A testvérek jelenlétének a gyermekhalandóságra gyakorolt kedvezőtlen hatását a szakirodalom általában a gyermekek közötti versengés kedvezőtlen hatásával magyarázza. Ahol a kisgyermek közötti korkülönbség kicsi, ott versengeniük kell a szűkös szülői erőforrásokért, aminek következtében gyakran magasabb halálozási kockázat jellemzi őket (Cleland–Sathar 1984). Az alábbi elemzésben némiképp önkényesen, a 6 évnyi korkülönbséget választottuk határkőnek. Változóink tehát a vizsgált gyermeknél legalább 6 évvel-, illetve kevesebb, mint 6 évvel idősebb fiú- és lánytestvér(ek) jelenlétét mutatják. A legalább 6 évvel idősebb fiú és lánytestvér(ek) jelenlétével kapcsolatban a gyermekgondozás mellett egy másik hipotézist is megfogalmazhatunk. A 6 évvel idősebb testvér(ek) jelenléte azt is jelentheti, hogy a családban jelen van az élet legkritikusabb szakaszát túlélő gyermek, akinek felnövésével kapcsolatban a szülők jogos reményeket táplálhatnak. Amennyiben a házaspárok egy csoportjának reprodukciós döntéseiben az életben levő gyermekek száma szerepet játszott, akkor azt várjuk, hogy újszülött gyermekeik gondozásának minőségét is a továbbélő gyermekek száma és neme módosíthatta. Korábbi kutatások azt mutatták, hogy a fiúgyermek iránti erős preferenciával jellemezhető ázsiai társadalmakban és történeti népeiségek körében is az idősebb lánytestvérek jelenléte növeli a fiatal lányok halandósági kockázatát (Muhuri–Preston 1991; Derosas 2012).

27. táblázat: A csecsemő- és kisgyermekkorú halandóság eseménytörténeti modelljeiben vizsgált magyarázó változók százalékos megoszlása

Változók	0–30. nap	30–179. nap	180–365. nap	12–23. hónapok	24–59. hónapok
Nem					
Férfi	50,9	50,7	50,3	50,0	50,0
Nő	49,1	49,3	49,7	50,0	50,0
Ikerszülés	2,4	2,0	1,8	1,7	1,5
Az anya életkora a gyermek születésekor					
< 25 év	25,5	24,9	24,9	25,4	26,3
25–29 év	27,9	28,1	28,2	28,3	28,3
30–39 év	38,4	38,8	38,7	38,2	37,4
40+ év	8,2	8,3	8,2	8,1	8,0
A legutóbbi születési intervallum hossza					
> 2 év	55,2	56,0	56,0	55,6	55,0
< 2 év	27,9	27,8	27,8	27,7	27,5
Elsőszülött	16,9	16,2	16,2	16,7	17,5
Az apa jelenléte					
Életben van	99,7	99,5	99,3	98,8	97,4
Meghalt	0,3	0,5	0,7	1,2	2,6
Az anya jelenléte					
Életben van	99,7	99,7	99,6	99,3	97,6
Meghalt	0,3	0,3	0,4	0,7	2,4
6+ évvel idősebb lánytestvér(ek)					
Jelen van	31,5	31,8	31,6	30,9	35,3
Nincs	68,5	68,2	68,4	69,1	64,7
<6 évvel idősebb lánytestvér(ek)					
Jelen van	58,9	58,7	59,1	59,8	61,1
Nincs	41,1	41,3	40,9	40,2	38,8
6+ évvel idősebb fiútestvér(ek)					
Jelen van	31,7	31,7	31,6	31,2	30,4
Nincs	68,3	68,3	68,4	68,8	69,6
<6 évvel idősebb fiútestvér(ek)					
Jelen van	58,8	58,8	59,3	60,2	62,0
Nincs	41,2	41,2	40,7	39,8	38,0
Évszak					
Tavaszi	24,6	24,5	27,1	25,9	25,8
Nyári	21,9	25,6	23,6	24,0	24,0
Őszi	25,5	24,0	25,6	25,2	25,0
Téli	28,1	25,9	23,7	24,9	25,1
Történeti időszak					
1838–1869	22,6	22,4	22,3	22,3	21,2
1870–1889	24,3	24,0	23,7	22,7	20,7
1890–1913	28,8	29,0	28,8	29,0	29,7
1914–1918	3,4	3,6	4,0	4,4	5,6
1919–1940	20,8	21,0	21,2	21,6	22,8
Egyházközség					
Kápolnásfalu	46,3	44,1	46,6	47,2	48,2
Szente gyházafalu	53,7	55,9	53,4	52,8	51,8
Halálozások száma	998	885	556	930	875

Közösségi és környezeti szintű változóink a történeti időszak, az egyházközség és az aktuális évszak a gyermekek életútjának adott szakaszában. A vizsgált történeti időszakot öt

szakaszra – az 1838–1869, 1870–1889, 1890–1913, 1914–1918, 1919–1940 – bontottuk.⁸⁵ A változóval azt vizsgáljuk, hogy egyéb hatások kiszűrését követően kimutatható-e az életkilátások javulása a vizsgált időszak utolsó évtizedeiben az időszak elejéhez, illetve közepéhez képest. A vizsgált települések különválasztása lehetővé teszi a lakóhely szerinti differenciák feltárását, ezek hiányában pedig a tájegység homogén jellegének bizonyítását.

Az aktuális évszak hatása ugyancsak meghatározó lehetett a gyermek továbbélése szempontjából. A legfiatalabbak halandósága és az időjárási viszonyok közötti összefüggések vizsgálatának kiterjedt szakirodalma van, amelynek alapjait olaszországi kutatók teremtették meg.⁸⁶ Kutatásaik szerint a csecsemő- és gyermekhalandóság szintjét gyakran befolyásolták az időjárási viszonyok, illetve a mezőgazdasági struktúrák és a gazdálkodás ritmusának komplex összekapcsolódása. Marco Breschi és Massimo Livi-Bacci az évszakokat és a halandóságot összekötő három fontos mechanizmus működését tárta fel. Először is, a téli időszakban született gyermekek körében a születést követő első napokban és hetekben a légúti fertőzések kialakulásának kockázata a legmagasabb. A megfelelő óvintézkedések (meleg öltözet, meleg lakás, a fertőzésnek való kitettség csökkentése stb.) csökkenthetik, a szükségesnél alacsonyabb szintű védekezés és az átlagosnál hidegebb időjárás összekapcsolódása azonban megnövelheti a halálozás kockázatát. Másodszor, a meleg évszakokban a gyermekek az emésztőszervi megbetegedéseknek vannak leginkább kitéve. A megbetegedési kockázat a gyermek életkora szerint változhat, de az életkor hatása erős összefüggésben áll azzal, hogy a csecsemő a szoptatás melyik szakaszában van. A tavaszi hónapokban született és anyatejjel táplált gyermek számára a nyári időszak alatti folyamatos szoptatás biztosítja a megfelelő védettséget a betegségekkel szemben. A hasonló időszakban született, de a szoptatást nélkülöző gyermeknél az anyatej hiányában nem alakulhat ki a szükséges védettség, következésképp emelkedhet a megbetegedés kockázata. És végül harmadszor, az elválasztás időzítésének különböző mintái jelentősen befolyásolhatják a csecsemőhalandóság általános szintjét. Azon népségek körében, ahol az elválasztás a gyermek első életévének betöltése előtt történik, a nyári hónapokban születettek körében a következő év nyarán megemelkedhet a fertőzött élelmiszer-bevitel, ezáltal pedig az emésztőszervi megbetegedések kockázata. Azon népségek körében, amelyekben a nyári születésű gyermekek életük második nyarán is anyatejes táplálékban részesülnek, ritkábban kerülhet sor fertőzött élelmiszer bevitelére, következésképp alacsonyabb lehet az emésztőszervi megbetegedések kockázata (Breschi–Livi-Bacci 1994: 172).

---

⁸⁵ Az első világháborús időszak különválasztását az a feltevés indokolta, hogy a háborús időszak a társadalmi rend felfordulásával a korábbi és későbbi időszakoktól lényegesen eltérő helyzetet teremtett. A negatív demográfiai következmények a csecsemő- és kisgyermekkorai halandóság időszak alatti romlásában is tetten érhetők. Az első világháború demográfiai következményeinek Udvarhely megyei szintű vizsgálatára lásd Pakot 2007.

⁸⁶ A csecsemő- és gyermekhalandóság és az időjárási viszonyok közötti összefüggésekre: Breschi–Livi-Bacci 1986; Breschi–Livi-Bacci 1994; Breschi–Derosas–Manfredini 2000; Oris–Derosas–Breschi 2004.

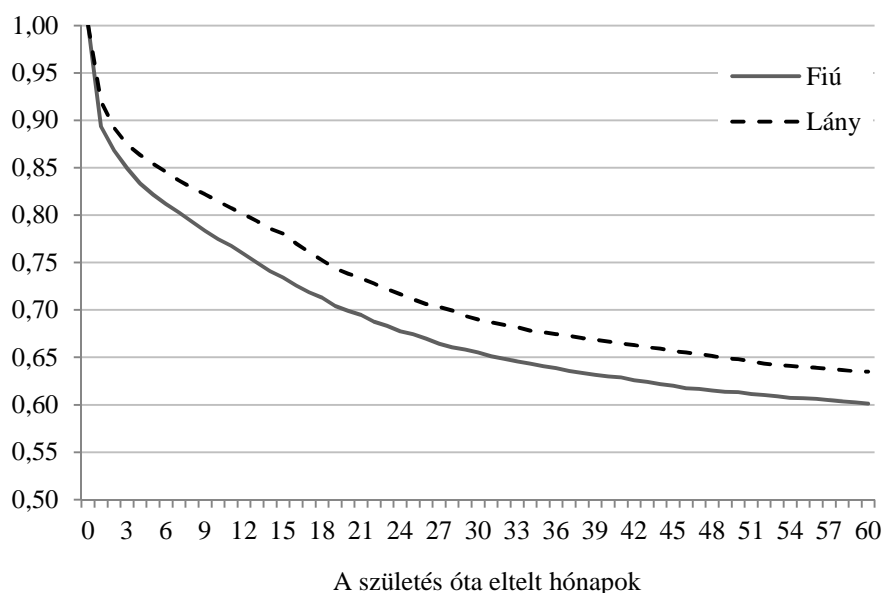
A nyári időszakokra jellemző magasabb csecsemő- és gyermekhalandóság háttérben a szoptatás intenzitásának csökkenése mellett más okok is állhattak. A fejlődő országokban folytatott vizsgálatok eredményei szerint az elválasztás időszaka és különösen az elválasztás időszakában rendelkezésre álló élelmiszerek minősége rendkívüli jelentőséggel bír (Scrimshaw et al. 1968: 230–240). Az emésztőszervi megbetegedések nagyon gyakran a dehidratáció (kiszáradás) és a nem megfelelő diéta következményei. A rehidratáció módjával és a helyes táplálkozással kapcsolatos ismeretek elterjedtsége ezért különösen nagy jelentőségűek az ilyen esetekben (Scrimshaw et al. 1968: 257).

7.5. Csecsemő- és gyermekhalandóság: deskriptív elemzések

A regressziós modellek együtthatóinak bemutatása előtt néhány szubpopuláció halandóságát külön-külön is megvizsgáljuk. A következő ábrák a 0–4 éves korú csecsemőkre vonatkozó úgynevezett Kaplan–Meier-féle túlélési görbéket tartalmazzák. Ezen a ponton az egyes változók hatását még önmagukban vizsgáljuk, vagyis még nem szűrjük ki a kontrollváltozók hatását. A Kaplan–Meier-féle túlélési görbék azt mutatják, hogy a születés időpontjától eltelt hónapokkal párhuzamosan milyen mértékben csökkent az életben levő csecsemők aránya. Kumulatív értékekről lévén szó, a görbék monoton csökkenést mutatnak. A túlélési görbékből információkat nyerhetünk a halálozás kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor a halálozás kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy vízszintes – alakot ölt az alacsony halálozási kockázattal jellemezhető időszakokban.

A 21. ábra az életben levő fiúk és lányok arányát mutatja havonta a születés időpontjától az 5. életév eléréséig. A túlélési függvények azt mutatják, hogy a fiúk 60 százaléka érte meg az 5. életévét, szemben a lányok 63 százalékaival. A nemek közötti különbség döntő hányada a születést követő első hónapokban alakult ki. Ez a legmagasabb halandósági kockázattal jellemezhető időszak, amelyet a továbbélő lányok és fiúk arányának mintegy 15–18 százalékos csökkenése tükröz. A születést követő hónapokban a fiúk túlélési görbéje meredekebben csökken, mint a lányoké. Az élet második félévében a két görbe közötti távolság tovább nő, ami ismét a fiúk sérülékenyebb voltára utal, a későbbi hónapokban viszont a két görbe párhuzamosan fut egymás mellett, sőt a kisgyermekkor időszakában enyhe közeledés is tapasztalható. Mindez arra utal, hogy a lányok a születést követő első hetekben és hónapokban ellenállóbbak voltak a fiúknál, a későbbi időszakokban viszont a gyermekek nemének az életésélyekre gyakorolt hatása csökkent.

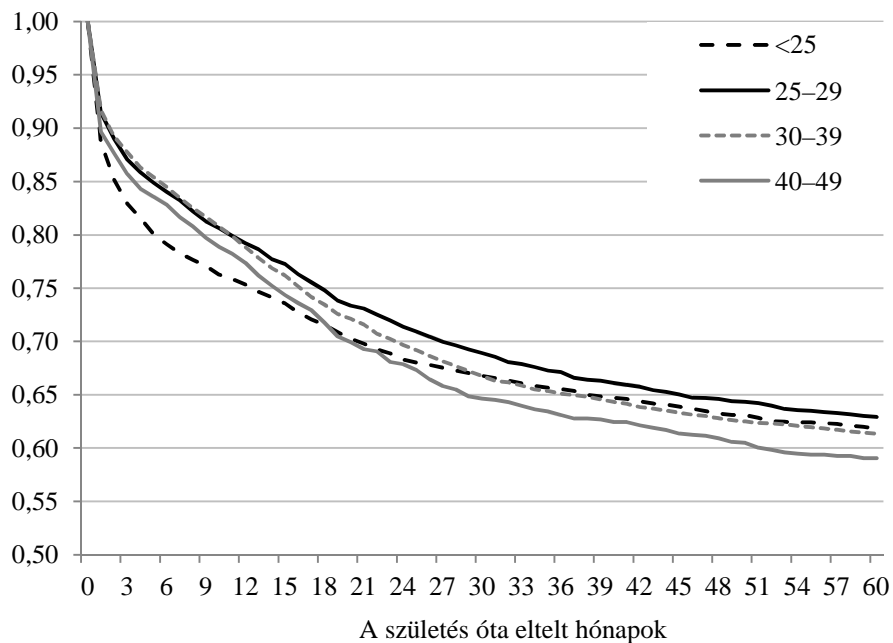
21. ábra: Az életben levő 0–4 éves korú gyermek aránya a születést követő 60 hónapban nemek szerint a két egyházköztségben, 1838–1940

A halálozás kockázata általában magasabb az elválasztás időszakában, mint az azt megelőző vagy az azt követő időszakban. A görbék egyenletes vonala azt sejteti, hogy különböző elválasztási minták lehettek a vizsgált településeken, vagy pedig az elválasztásnak igen csekély volt a hatása. Egyelőre azonban nem zárjuk ki az elválasztás komolyabb hatásának lehetőségét. Feltehető, hogy a nemek szerinti túlélési görbéknek a születést követő 9–18. hónap közötti távolodásában az elválasztás nemek szerint differenciáltan érvényesülő hatása nyilvánulhatott meg. A későbbiekben, az életkorszakaszok többváltozós modelljeiben majd azt várjuk, hogy a halálozás kockázata emelkedik az elválasztás időszakában, hiszen ezekben az időszakokban a gyermekek fokozottabban ki lehettek téve a fertőzés veszélyének, és már a többi családtaggal is versengeniük kellett a családi erőforrásokért.

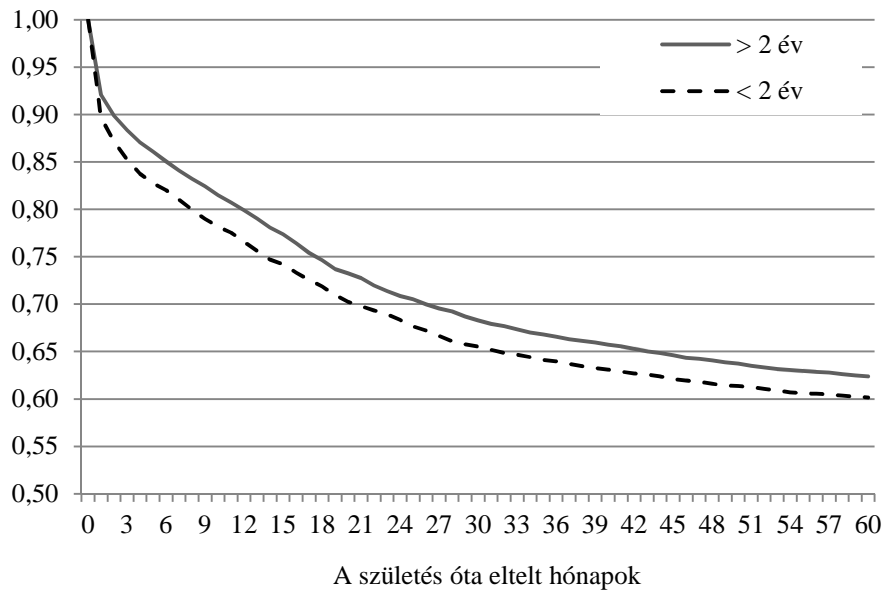
A 22. ábra az anya életkora szerint mutatja a továbbélő gyermekek arányát. A 25 éves kor alatti és a 40 éves kor feletti anyák gyermekeinek életkilátásai élesen elválnak a közbülső korcsoporthoz tartozó anyák gyermekeinek sorsától. A 25 év alatti anyától származó gyermekek kedvezőtlenebb életkilátásai az életút első heteiben nyilvánulnak meg. A szülés mindig több veszélyt jelent a fiatal anyák és elsőszülött csecsemőik esetében, amely tény elsősorban biológiai okokkal magyarázható. Az életút későbbi időszakában a halandósági kockázat csökken, sőt a fiatal édesanyától való származás előnyössé válik. Az életút első 5 évében a 25–39 éves anyától származó gyermekek helyzete a legkedvezőbb, a továbbélők aránya (62 százalék) ebben a csoportban a legmagasabb. Az elválasztás időszakától kezdődően az idősebb anyától származó gyermekek egyértelműen a legveszélyeztetettebb csoporttá válnak. A 60. hónapig továbbélő gyermekek aránya a 40 éves kor feletti anyától származók csoportjában a legalacsonyabb (59 százalék).

22. ábra: Az életben levő 0–4 éves korú gyermekek aránya a születést követő 60 hónapban az anya életkora szerint a két egyházköztségben, 1838–1940

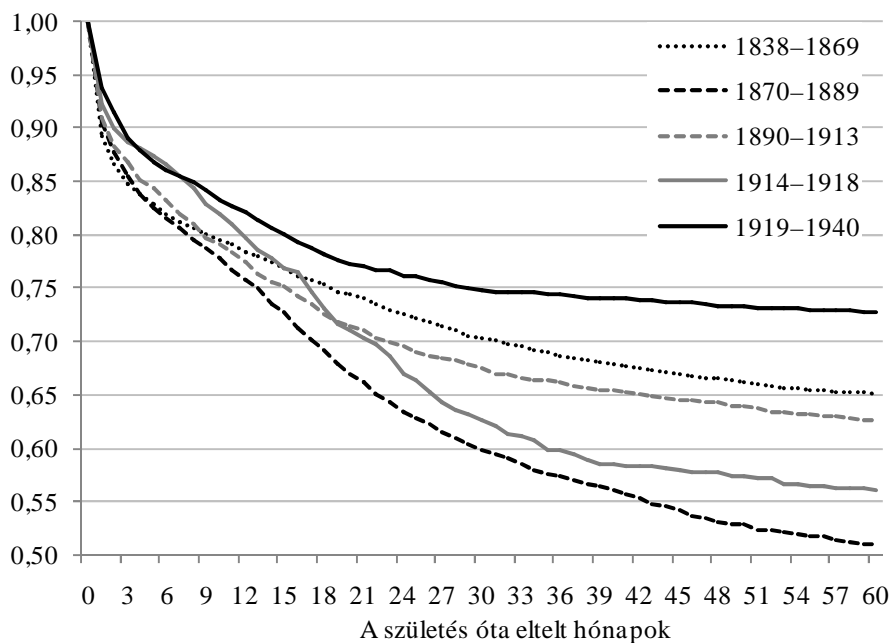
A 23. ábra az 1-nél magasabb sorszámú, 0–4 éves életben levő gyermekek arányát mutatja a legutóbbi születési intervallum hossza szerint. Egyértelműen azon gyermekek körében a legkisebb a halálozási kockázat és legmagasabb az 5 éves korig továbbélők aránya, akik esetében a korábbi születési intervallum hossza meghaladja a 2 évet (62 százalék). A 2 évnél rövidebb korábbi születési intervallummal jellemezhető gyermekek körében az 5 éves korig továbbélők aránya 60 százalék. Relatív kedvezőtlen továbbélési arányuk egyértelműen a születést követő első hetekre jellemző magasabb halálozási kockázata eredménye. Feltehetően azokról a gyermekekről lehet szó, akik a rövid időtartamú születési intervallum révén fizikailag legyengült és kimerült édesanyáktól származnak. A születést követő első néhány hét nagyon kritikus időszakát túlélő csecsemők továbbélési esélyei már nem különböznek lényegesen az előbbi csoportba sorolt társaiktól.

23. ábra: Az életben levő 0–4 éves korú gyermekek aránya a születést követő 60 hónapban a korábbi születési intervallum hossza szerint a két egyházköztségben, 1838–1940

A történelmi időszakok szerinti továbbélési görbék a két világháború közötti időszak kedvezőbb életfeltételeit mutatják mindegyik korcsoport esetében (24. ábra). Jól követhető a kisgyermekkorú halandósági kockázat emelkedése az 1870–1889 közötti időszakban és az első világháború éveiben. Az 1870 és 1890 közötti időszak egyértelműen a csecsemő- és gyermekhalandóság mélypontjának tekinthető, hiszen a megszületett gyermekek csupán 50 százaléka érte meg az 5 éves kort.

24. ábra: Az életben levő 0–4 éves korú gyermekek aránya a születést követő 60 hónapban történelmi időszak szerint a két egyházköztségben, 1838–1940

7.6. Csecsemő- és gyermekhalandóság: eseménytörténeti elemzés

A túlélési függvények a továbbélést differenciáló tényezők fontosságára hívták fel a figyelmet. A csecsemő- és gyermekhalandóság mélyebb megértése érdekében a fenti tényezők hatását többváltozós eseménytörténeti elemzés keretében vizsgáljuk. A 28. táblázat a neonatális (0–30 nap), a korai (30–179 nap) és késői (179–365 nap) csecsemőkori, a tipegőkori (1–2 év) és késő kisgyermekkori (2–4 év) halandóság szakaszonként konstans eseménytörténeti elemzésének eredményeit tartalmazza.

A regresszió elemzés eredményei szerint a csecsemők, tipegőkoriak és kiskorú gyermekek életében a továbbélést meghatározó tényezők fokozatos átalakulása megy végbe. Az életút első évében hangsúlyosan érvényesülnek a lányok fiúkénál kedvezőbb életkilátásai. A születést követő első négy hét alatt a lányok halálozási kockázata 32%-kal alacsonyabb a fiúkénál. A nemek szerinti különbségek feltehetően a születést követő első néhány napra koncentrálnak, hiszen a születést követő 2–6. hónapokban a nemek szerinti differenciák mérséklődnek. Az életút második félévében az elválasztás fokozatos bevezetésével párhuzamosan a lányok relatíve kedvezőbb helyzete ismét felerősödik, halandósági kockázatuk mintegy 20 százalékkal alacsonyabb a fiúkénál. Az egyéves kor betöltését követően a nem korábbi differenciáló hatása már nem érvényesül.

Az ikerszületésű csecsemők és kisgyermekek helyzete rendkívül kedvezőtlen. Életkilátásaik a születésüket követő első négy hétben a legrosszabbak. Az életút későbbi szakaszában a többiekhez viszonyított halandósági kockázatuk csökken ugyan, de hátrányos helyzetük folyamatosan érvényesül a tipegőkor végéig.

A 40 év feletti anyától született gyermekek életkilátásai az életút első négy hetében egyértelműen rosszabbak a fiatalabb anyák gyermekeihez viszonyítva. A leginkább differenciáló tényezők feltehetően a korcsoportra hangsúlyosan jellemző szülés körüli komplikációk lehettek. Erre utal az is, hogy a 2–6. hónapok alatt az idősebb anyák gyermekeinek életkilátásai szignifikánsan jobbak a fiatal anyák gyermekeihez viszonyítva, vagyis ebben az időszakban felértékelődhetek a csecsemőgondozásban korábban szerzett tapasztalatok. Az életút előrehaladtával párhuzamosan azonban ez az összefüggés alapjaiban átalakul. Az elválasztás időszakában és azt követően fokozatosan előtérbe kerülnek a családi és társadalmi tényezők. Ez utóbbi életszakaszokban az idősebb anyától született gyermekek sorsa fokozatosan kedvezőtlenebbé válik, mint a fiatal anyától származó társaiké. A fiatal és kevesebb gyermekkel rendelkező anyák jobban odafigyelhetnek gyermekeik gondozására, nagyobb munkabírásuk lehetővé teheti a kedvező feltételek megteremtését gyermekeik számára. Ugyanakkor feltehetően számíthattak még életben levő édesanyjuk vagy fiatalabb testvéreik támogatására. Az idősebb anyák ezzel szemben már korábban elveszíthették szüleiket, testvéreik is házasságot köthettek, következésképp nagyobb fizikai megterhelésnek lehettek kitéve, ami elvonhatta a megfelelő csecsemőgondozáshoz szükséges időt. A 30–39 éves korú anyáktól származó csecsemők életkilátásai szignifikánsan kedvezőtlenebbek az első életév második felében, ami azt

jelezheti, hogy a fent említett gazdasági és családi körülmények következtében az idősebb édesanyák körében az elválásztás korábban bekövetkezhetett, mint fiatalabb társaik esetében. Az idősebb kor több kiskorú gyermek jelenlétére és zsúfolt lakáskörülményekre is utalhat, ahol a gyermeket veszélyeztető fertőző megbetegedések relatíve gyorsabban terjedhetnek. Ez utóbbi gondolatmenet érvényességét mutathatják az idősebb anyáktól származó 2–4 éves korú gyermekek viszonylag kedvezőtlen életkilátásai.

Az anyák fizikai állapotának romlását az életkoruk mellett a korábbi születési intervallum hossza is tükrözheti. A születést követő első hetekben a 2 évnél rövidebb születési intervallum után született gyermekek és az elsőszülöttek életkilátásai egyértelműen kedvezőtlenebbek a hosszabb születési intervallummal és magasabb születési sorszámmal jellemezhető gyermekekénél. Ebben az időszakban a 2 évnél rövidebb születési intervallum 21 százalékkal, míg az elsőszülött státusz 58 százalékkal emeli a halandóság kockázatát. A rövid születési intervallum hatása kizárólag a születést követő első négy hétre korlátozódik. Az elsőszülöttség az életút első felében még tovább, 67 százalékkal emeli a kockázatot. Ez utóbbi csoport relatíve kedvezőtlen helyzete az életút második felétől kezdve fokozatosan mérséklődik. A fél éves kort megért elsőszülöttek feltehetően nagyobb szülői odafigyelésben részesülnek, édesanyjuk hosszabb ideig szoptatja őket, és idősebb testvérekkel sem kell versengeniük. Kedvezőbb életkilátásaikat jól tükrözi, hogy 2–4 éves korban halandósági kockázatuk 26 százalékkal alacsonyabb a születési sorrendben nagyobb sorszámú és 2 évnél hosszabb születési intervallumra született hasonló korú gyermekekénél.

A halandóság testvérek közötti korrelációjának mértékét mutató „frailty” variancia értéke magasnak tekinthető az életút első szakaszában, azt követően viszont fokozatosan mérséklődik. Az életút első szakaszában a modellben használt változók hatásának figyelembe vételével is igen jelentősek a családok közötti különbségek a csecsemőhalandóság tekintetében. A neonatális periódus 1,06-os értékét úgy értelmezhetjük, hogy azon gyermekek csoportjában, akiknek egy testvérük x életkorig már meghalt, mintegy 100 százalékkal magasabb a halandóság kockázata azokhoz a gyermekekhez viszonyítva, akiknek mindegyik testvérük életben maradt az x életév betöltéséig.

28. táblázat: A halálozás relatív kockázatai csecsemő-, tipegő- és kisgyermekkorban, a két egyházköztségben, 1838–1940. Szakaszonként konstans kockázati modellek eredményei

	0–30. nap		30–179. nap		180–365. nap		12–23. hónap		24–59. hónap	
	rel. kock.	p-érték	relatív kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték
Nem										
Férfi	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Nő	0,68	0,00	0,87	0,05	0,80	0,01	0,98	0,81	1,01	0,87
Ikerszülés	12,81	0,00	2,37	0,00	1,89	0,01	1,50	0,06	0,97	0,92
Az anya életkora a születéskor										
< 25 év	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
25–29 év	0,88	0,18	0,83	0,08	1,17	0,25	0,97	0,81	1,29	0,01
30–39 év	0,89	0,37	0,73	0,01	1,32	0,06	1,07	0,55	1,48	0,00
40+ év	1,41	0,05	0,68	0,04	1,23	0,66	1,05	0,76	1,61	0,00

	0–30. nap		30–179. nap		180–365. nap		12–23. hónap		24–59. hónap	
	rel. kock.	p-érték	relatív kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték
A korábbi születési intervallum tartama										
> 2 év	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
< 2 év	1,21	0,02	1,07	0,39	1,15	0,15	1,01	0,87	1,06	0,40
Elsőszülető	1,58	0,00	1,67	0,00	0,82	0,27	0,82	0,15	0,74	0,02
Évszak										
Tavaszi	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Nyár	0,93	0,47	1,05	0,61	1,44	0,00	2,09	0,00	1,17	0,10
Ősz	0,90	0,27	0,69	0,11	1,03	0,80	1,62	0,00	1,19	0,07
Tél	1,00	0,97	1,20	0,04	0,97	0,87	1,47	0,00	1,24	0,02
Történelmi időszakok										
1838–1874	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
1870–1889	0,94	0,55	1,26	0,03	1,73	0,00	2,34	0,00	1,94	0,00
1890–1913	0,85	1,13	1,10	0,36	1,67	0,00	1,38	0,00	0,95	0,63
1914–1918	0,64	0,04	0,77	0,26	1,91	0,00	2,21	0,00	1,59	0,00
1919–1940	0,53	0,00	1,02	0,89	1,04	0,79	0,98	0,89	0,42	0,00
Egyházközség										
Kápolnásfalva	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Szentegyházfalva	1,01	0,90	1,01	0,88	1,27	0,00	1,29	0,00	1,29	0,00
Az apa jelenléte										
Életben van	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Meghalt	0,51	0,36	1,57	0,28	0,84	0,77	1,30	0,34	1,37	0,10
Az anya jelenléte										
Életben van	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Meghalt	5,81	0,00	12,86	0,00	8,06	0,00	3,46	0,00	1,88	0,00
6+ évvel idősebb fiútestvér										
Nincs	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Jelen van	0,85	0,11	1,28	0,01	0,90	0,39	0,95	0,61	1,00	0,98
< 6 évvel idősebb fiútestvér										
Nincs	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Jelen van	0,96	0,69	1,12	0,17	0,98	0,86	1,11	0,16	0,97	0,72
6+ évvel idősebb lánytestvér										
Nincs	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Jelen van	0,95	0,60	0,99	0,96	1,06	0,58	1,18	0,05	0,79	0,01
< 6 évvel idősebb lánytestvér										
Nincs	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.	1,00	ref.
Jelen van	1,05	0,53	1,02	0,78	0,94	0,54	0,94	0,46	0,83	0,01
Hónapok										
0										
1			1,00	ref.						
2			0,72	0,00						
3			0,54	0,00						
4			0,43	0,00						
5			0,37	0,00						
6					1,00	ref.				
7					0,96	0,78				
8					0,90	0,46				
9					0,87	0,35				
10					0,77	0,08				
11					0,88	0,39				
12–14							1,00	ref.		
15–17							1,12	0,18		
18–20							0,89	0,23		
21–23							0,81	0,03		
24–26									1,00	ref.
27–29									0,83	0,15

	0–30. nap		30–179. nap		180–365. nap		12–23. hónap		24–59. hónap	
	rel. kock.	p-érték	relatív kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték	rel. kock.	p-érték
30–32									0,68	0,00
33–35									0,55	0,00
36–38									0,51	0,00
39–41									0,45	0,00
42–44									0,48	0,00
45–47									0,40	0,00
48–50									0,37	0,00
51–53									0,35	0,00
54–56									0,22	0,00
57–59									0,28	0,00
Frailty variancia	1,06	0,00	0,38	0,00	0,17	0,04	0,11	0,03	0,00	0,48
Események	998		883		556		930		875	
Személyi életévek	10550		48497		54304		98903		257367	
Max Log Likelihood	-4883,4		-3428,6		-1839,3		-2532,3		-2537,4	
LR Chi2	472,0		276,6		117,7		180,45		327,57	
Teljes p-érték	0,000		0,000		0,000		0,000		0,000	

Megjegyzés: $p < 0,1$ szürke háttérrel kiemelve.

A közösségi-környezeti tényezők közül elsőként az aktuális évszak hatását vizsgáljuk. A születést követő első hónapban az egyéb tényezők figyelembe vételét követően az évszaknak nincs hatása az újszülöttek továbbélésére. Ezt követően, a fél éves korig tartó életszakaszban a téli hónapok a továbbélést veszélyeztető tényezővé válnak, a tavaszi és őszi hónapok viszont egyértelműen kedvező időszakok. A fél éves és 2 éves kor közötti életszakaszban a nyár válik a kiskorú gyermekek továbbélését leginkább veszélyeztető évszakká. A nyári hónapok a tavaszi időszakhoz viszonyítva 44, illetve 100 százalékkal emelik a 6–11 és 12–24 hónapos korú gyermekek halandósági kockázatát. A 2 éves kort követően a nyár negatív hatása némiképp csökken, helyét fokozatosan az ősz és a tél foglalja el. A nyár és ősz kedvezőtlen hatása minden bizonnyal az elválasztással, vagyis az anyatejes táplálásról a mesterséges táplálásra való áttéréssel lehet összefüggésben. A kora csecsemőkorban hangsúlyos légúti fertőzések helyét az életkor előrehaladtával az emésztőrendszeri fertőző megbetegedések vehették át.

A történeti időszakok esetében szintén életszakaszok szerint változó hatásokról számolhatunk be. Az 1870 előtti időszakhoz viszonyítva a két világháború közötti időszakban jelentősen javul a neonatális és a 2–4 év közötti halandóság. Egyértelműen romlik a helyzet fél éves kor és 5 éves kor között az 1870–1890 közötti időszakban és az első világháború éve alatt, de a 19. század hetvenes és nyolcvanas éveinek visszatérő halandósági válságai alatt a fél éves kor alatti csecsemők életesélyei is szignifikánsan rosszabbak, mint a korábbi évtizedekben.

Eredményeink a csecsemő- kisgyermekkor halandóság terén jelentős különbségekről tanúskodnak a két testvérfalu viszonylatában is. A kockázati differenciák döntően az egyéves kort követően jelennek meg. A szentegyházásfalusi 1–4 éves korú gyermekek körében a halandósági kockázat 29 százalékkal haladja meg a kápolnásfalusi hasonló korú gyermekekét, ami a gyermekeket sújtó járványok erőteljesebb szentegyházásfalusi jelenlétére utal.

Rátérve a családi-háztartási jellemzők hatásainak vizsgálatára, először a szülők jelenlétének hatását ismertetjük. Az anya jelenléte az élet első öt évének mindegyik szakaszában sorsdöntőnek bizonyult. A születést követő első négy hét alatt az anyjukat elveszített csecsemők halálozási kockázata 480 százalékkal magasabb azokénál, akiknek az édesanyjuk életben van. Az anya halálának negatív hatása a 2–6. hónapok alatt éri el csúcspontját, amikor az árva csecsemők halálozási kockázata tizenkétszeresre emelkedik azokhoz képest, akiknek édesanyja életben van. A későbbi életszakaszokban ez utóbbi hatás erőssége mérséklődik ugyan, de az árvaságra jutott kisgyermek halálozási kockázata így is rendre hétszerese, háromszorosa és kétszerese a többiekének. Miközben az anyák jelenlétének szignifikáns hatása a születést követő első 5 év teljes időszakában érvényesül, addig az édesapa elvesztése nem gyakorol szignifikáns negatív hatást a gyermek továbbélése szempontjából. Nem szignifikáns negatív hatást azonban tapasztalhatunk az 1. életév betöltését követően.⁸⁷

Az életben levő idősebb fiú- és lánytestvérek jelenlétének hatásait vizsgálva kiemelhetjük, hogy a kevesebb, mint 6 évvel idősebb lánytestvér(ek) jelenléte a 2 éves kort követően szignifikánsan 17 százalékkal csökkenti a halandóság kockázatát. Egyébként a korábbi életkori szakaszokban a kevesebb, mint 6 évvel idősebb fiú- és lánytestvérek jelenléte nem fejt ki statisztikailag megbízható hatást. Ez az eredmény cáfolja a gyermekek közötti versengés hipotézisét. A több mint 6 évvel idősebb testvérek jelenléte azonban az életút különböző szakaszaiban meghatározónak bizonyul. A csecsemőkor első felében – pontosabban a 2–6. hónapok alatt – a 6 évesnél idősebb fiútestvérek jelenléte mintegy 28 százalékkal (0,01 p-érték) növeli a vizsgált gyermekek halandósági kockázatát. A több mint 6 évvel idősebb lánytestvérek jelenléte 1 és 2 éves kor között 18 százalékkal növeli, 2–4 éves korban pedig 21 százalékkal csökkenti a halandóság kockázatát.

Az elemzés következő részében a gyermek neme és a neonatális halandósági modell változói közötti kereszthatásokat teszteljük. Azt vizsgáljuk, hogy az egyes változók hatása módosult-e az újszülött neme szerint. Az új változó statisztikai megbízhatóságának megállapítására a maximum log-likelihood statisztika növekedését használtuk. Csupán két változó mutat statisztikailag megbízható eredményeket: a több mint 6 évvel idősebb lánytestvér, illetve a kevesebb, mint 6 évvel idősebb fiútestvér jelenléte. A 29. táblázat kizárólag a kereszthatások regressziós együtthatóit tartalmazza, a többi változó hatására vonatkozó eredményeket nem közöljük. A 30. táblázat a regressziós együtthatók alapján számított kereszthatásokat mutatja.

---

⁸⁷ Korábbi elemzésünkben rámutattunk arra, hogy azok a megözvegyült nők, akik kisgyermeket neveltek, a megözvegyülést követően rövidebb idő alatt és nagyobb eséllyel kötöttek újabb házasságot (Pakot 2009: 76–79). Feltételezhetjük, hogy az új házastárs sikerrel enyhíthette az előző férj halála által a családi háztartásra nehezedő terheket, ezáltal pedig közvetett módon a kisgyermek életkilátásait is pozitívan befolyásolhatta. További vizsgálat témája lehet a megözvegyült személyek újraházasodásának a gyermekek továbbélési esélyeire gyakorolt hatása.

29. táblázat: A neonatális halandóság relatív kockázata a két egyházközségben, 1838–1940. Szakaszonként konstans kockázati modellek

	Relatív kockázat	p-érték		Relatív kockázat	p-érték
Nem			Nem		
Férfi	1,00	ref.	Férfi	1,00	ref.
Nő	0,63	0,000	Nő	0,62	0,000
< 6 évvel idősebb fiútestvér			6+ évvel idősebb lánytestvér		
Nincs jelen	1,00	ref.	Nincs	1,00	ref.
Jelen van	0,87	0,186	Jelen van	0,80	0,077
Kereszthatás	1,29	0,074	Kereszthatás	1,480	0,010
-2*MII különbség	3,19	0,074	-2*MII különbség	6,55	0,010
Sz.fok	1		Sz.fok	1	

Megjegyzés: A modellek többi változóinak eredményeit nem közöljük.

30. táblázat: A neonatális halandóság relatív kockázata a két egyházközségben, 1838–1940. Szakaszonként konstans kockázati modellek. Kereszthatások eredményei

	Férfi	Nő		Férfi	Nő
< 6 évvel idősebb fiútestvér			6+ évvel idősebb lánytestvér		
Nincs jelen	1,00	0,63	Nincs jelen	1,00	0,62
Jelen van	0,87	0,70	Jelen van	0,80	0,73
Jelen van/nincs jelen*100		112,31	Jelen van/nincs jelen*100		118,54

Az eredmények azt mutatják, hogy a testvérek jelenlétének negatív hatása felerősödik, ha a vizsgált csecsemő lány.⁸⁸ Azon lánycsecsemők, akik családjában jelen van legalább egy, kevesebb, mint 6 évvel idősebb fiútestvér, vagy legalább egy, több, mint 6 évvel idősebb lánytestvér, halandósági kockázata rendre 12, illetve 18 százalékkal magasabb, mint a többi azonos nemű társaiké. A fiú csecsemők esetében ezzel ellentétes hatásokat tapasztalhatunk: a kevesebb, mint 6 évvel idősebb fiútestvérek és a több, mint 6 évvel idősebb lánytestvérek jelenléte jótékony hatást fejt ki. A lánytestvérek jelenléte a többiekhez viszonyítva 20 százalékkal csökkenti a halandóság kockázatát. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy egy bizonyos gyermekszámot vagy a gyermek neme szerinti összetételt elért családok az újszülött neme szerint módosíthatják gyermekgondozási szokásaikat.

7.7. Összegzés

Jelen fejezetben a vizsgált közösségek legfiatalabb és egyben legveszélyeztetettebb tagjainak – a csecsemő-, tipegő- és kiskorú gyermekeknek – a halandóságát vizsgáltuk. Többváltozós eseménytörténeti modellek segítségével próbáltunk rávilágítani a csecsemő- és gyermekhalandósággal összefüggő egyéni, családi és közösségi tényezők fontosságára.

⁸⁸ Hasonló eredményekről számolt Renzo Derosas (2012).

Elemzésünk megerősítette a nemzetközi vizsgálatok legfontosabb megállapításait. Mindenekelőtt annak fontosságát, hogy a születést követő 5 éves időszakot a csecsemők és a kisgyermek növekedésének megfelelően külön szakaszokra kell bontani, és a csecsemő- és gyermekhalandóság differenciáló tényezőinek hatását az egyes szakaszokra vonatkozóan külön-külön kell megvizsgálni. Elemzésünk rávilágított arra, hogy a csecsemők növekedésével párhuzamosan fokozatos átmenet ment végbe, amelynek során a halandósággal összefüggő biológiai tényezők háttérbe szorultak, a társadalmi, gazdasági és környezeti tényezők viszont egyre hangsúlyosabbá váltak. A 6–12 hónapos kor között a szoptatástól való elválasztás ezt a folyamatot jelentősen felerősíthette, hiszen az anyatej védő funkciója jelentős mértékben semlegesítette a társadalmi-környezeti tényezők – többek között a fertőző betegségek terjedéséért felelős zsúfolt és szegényes lakhatási körülmények – hatását. Az elválasztást követően viszont ez utóbbi tényezőkkel szemben gyakran kiszolgáltatottá váltak a kisgyermek.

Az újszülöttek életesélyei szorosan összefüggtek édesanyjuk egészségi állapotával, amelyet az elemzésben az anya szülési életkora, a születések közötti intervallumok hossza és az anya továbbélése jelenítettek meg. Az anya hiánya különböző mértékben, de mindenik életszakaszban döntő módon befolyásolta a halandóság kockázatát. Az apa hiánya az újszülött és a kisgyermek továbbélése szempontjából nem bizonyult döntőnek.

Az elemzés ugyanakkor rámutatott arra is, hogy jelentős különbségek léteztek a családok között a neonatális halandóság vonatkozásában. A családok egy részében az idősebb fiú- és lánytestvérek jelenléte végzetesnek bizonyult a csecsemők születését követő első hetekben. Különösen hátrányos helyzet jellemezte a születési sorrendben magasabb sorszámú lánycsecsemőket, akiknek halandósági kockázatát megnövelte a 6 évesnél idősebb lánytestvér, illetve 6 évesnél fiatalabb fiútestvér jelenléte. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a szülők szándékolatlan vagy szándékolatlanul a továbbélő gyermekek száma és neme szerint módosíthatják a gyermekgondozási szokásaikat. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy az anyagi és környezeti kényszerek mellett ez utóbbiaknak is meghatározó szerepük lehetett a csecsemőhalandóság alakulásában.

8. Összefoglalás

A fentiekben két székelyföldi egyházközség 19–20. századi népességtörténetét vizsgáltuk. A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok hagyományait felelevenítve és az újabb statisztikai módszerek által nyújtott lehetőségeket megragadva próbáltuk kiaknázni az egyházi anyakönyvek rendkívül gazdag tartalmát. Az elemzést három nagyobb léptékben, a közösségek, a családok és az egyének szintjén valósítottuk meg. Az egymástól eltérő elemzési szintek a demográfiai folyamatok jobb megértését és a demográfiai differenciák azonosítását tették lehetővé.

A dolgozat első részében az elemzés súlypontját a lokális és kistérségi népesedési folyamatok összetevőinek bemutatására helyeztük. A fellelhető népszámlálási adatok felhasználásával, valamint az egyházi anyakönyvi adatok nem-nominatív feldolgozásával azonosítottuk a korabeli demográfiai rendszer legfontosabb alkotóelemeit. A demográfiai átmenet előtti hagyományos világ meghatározó marad a vizsgált időszak utolsó évtizedéig. Ezekben a kiterjedt közösségi erdőbirtokkal rendelkező falvakban a házassági és a gyermekvállalási kedv hangsúlyosabb, mint a megye gazdasági erőforrásokban szegényebb településein. A magas születésszám következtében a két falu népessége a 19. század második felében több alkalommal is eléri terjeszkedési határait. Látványos jele ennek a válságos halandóság időről időre való visszatérése. Különösen súlyos ebből a szempontból a 19. század kilencedik évtizede, amikor több éven keresztül tartó epidemiológiai válság tizedeli a két falu népességét. Ennek hátterében a kedvezőtlen higiéniai viszonyok, a közegészségügyi viszonyok elmaradottsága és a zsúfolt lakáskörülmények állnak. A járványos megbetegedések elsődleges áldozatai a kiskorú gyermekek. A gyermekhalandóság fokozatos javulása hangsúlyosan a két világháború közötti időszakra tehető. Ebben a környezetben a végleges elvándorlás kevésbé hangsúlyos jelenség. Annál fontosabb a fiatalok időszakos távolléte. Feltételezésünk szerint a népszámlálások közötti természetes és tényleges szaporodás jelentős különbözete döntő részben a fiatalok időszakos távollétéből fakad.

A dolgozat második részében a demográfiai viszonyokat a helyben alapított családok fennmaradása és folytonossága szempontjából vizsgáltuk. A genetikában elterjedt „reprodukción megvalósító gyermek” – fogalmának alkalmazásával próbáltuk új megvilágításba helyezni a családi reprodukció kérdéskörét. Megvizsgáltuk, hogy az egyes szülői nemzedékek lezármazottainak hány százaléka járult hozzá – a helyi közösség keretei közötti házasságkötéssel és gyermekvállalással – a következő nemzedék létrejöttéhez. Továbbá a reprodukcióban „sikeres” gyermekek szüleire összpontosítva megvizsgáltuk, hogy ez utóbbi csoport milyen arányt képviselt a szülői nemzedékhez tartozó házaspárok között. Az eredmények a vizsgált népesség demográfiai folytonosságát és stabilitását mutatták ki. A magas csecsemő- és gyermekhalandóságot túlélő gyermekek legnagyobb részének sikerült a helyi közösség keretei között családot alapítania és gyermeket vállalnia. Az időszakosan romló halandósági viszo-

nyok erősebben sújtották a fiatalabb nemzedékeket. Körükben növekedett a végleges elvándorlásra való hajlandóság is. Mindezek ellenére a vizsgált időszak alatt a fiatalok legnagyobb része a szülőfalujában találta meg későbbi boldogulását. A szülői nemzedékekre összpontosító vizsgálat jelentősen árnyalta a fenti eredményt. Elsősorban azért, hogy rámutatott a családi reprodukcióban tapasztalható egyenlőtlenségekre. A nemzedékről nemzedékre történő reprodukció folyamatának alapvető jellemzője, hogy a szülői nemzedék egy viszonylag kis csoportja nevelte fel a következő nemzedék reprodukciót megvalósító tagjainak legnagyobb részét.

A dolgozat ötödik fejezetében a hajadon nők és nőtlen férfiak felnőtté válásának fontos fordulópontját, az első házasságkötést vizsgáltuk. Kérdésfeltevésünk az volt, hogy az egyének a születési sorrendben betöltött helye, illetve a testvérek és a szülők jelenléte milyen módon befolyásolja az első házasságkötés életkori időzítését. A testvércsoport jellemzőinek hatása nemek szerint különbözött. A születési sorrendben később született fiúgyermek fiatalabb életkorban házasodtak, mint a születési sorrendben korábban születettek. Lánytestvéreik jelenléte ösztönzőleg hatott az első házasságuk mielőbbi megkötésére. A fiatal lányok ezzel szemben születési sorrend szerint házasodtak. A születési sorrendben kisebb sorszámú lányok rendre fiatalabb lánytestvéreiknél alacsonyabb életkorban hagyták el házasságkötési céllal a születési családot. A magyarázat részben a születési család erőforrásainak szűkösségében, részben a vizsgált településeken a felnőtt női és férfi szerepekkel kapcsolatos kulturális normák érvényesülésében rejlik. Egyfelől a szülők igyekeztek fiúgyermekük munkaerejét minél hosszabb időn keresztül a családi gazdaság keretei között hasznosítani. Másfelől viszont érdekelve voltak legfiatalabb fiúgyermekük korai házasságkötésében is, hiszen ez utóbbi, a szülői házhoz való joga alapján, jelentette számukra az időskori támasz egyik formáját. A lányok kiházásítása következtében házasságkötésük kevesebb anyagi ráfordítást igényelt a szülők részéről. A születési sorrendben idősebb lányok, a rendelkezésükre álló szülői erőforrás egyik leggyakoribb formáját jelentő lakótér szűkösségét tapasztalva, a születési család mielőbbi elhagyásában lehettek érdekeltek. Az egyik vagy mindkét szülő halála elősegítette a fiatalok házasságkötését, ami mögött a háztartás gazdasági életképességének fenntartására irányuló törekvést és ezzel összekapcsolódva az öröklési folyamatok felgyorsulásának mechanizmusait sejthetjük.

A családalapítás a reprodukció legitim keretébe való belépést jelentette a fiatalok számára. A hatodik fejezetben a családok termékenységét vizsgáltuk. Arra kerestük a választ, hogy a házaspárok gyermekvállalási döntéseiben érvényesült-e a szabályozásnak a gyermekvállalás halasztásában megnyilvánuló formája. A születésszabályozás jelenlétét közvetett módon próbáltuk igazolni. Mindenekelőtt azt vizsgáltuk, hogy a korábban született gyermek halála esetén tapasztalható-e egy újabb születés kockázatának az emelkedése. Az eredmények azt igazolták, hogy a vizsgált történeti időszakban a korábban született gyermek halála esetén a szülők a meghalt gyermek helyettesítésére törekedtek. A meghalt gyermek pótlására irányuló törekvés a vizsgált történeti időszak folyamán egyre erősebben és határozottabban érvénye-

sült. Egyfelől azt láttuk, hogy a házaspárok az életben levő gyermekeik számát figyelembe véve hozták meg gyermekvállalási döntéseiket a termékenység átmenet előtti időszakban is. Másfelől viszont a vizsgált történeti időszak folyamán a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseikben egyre tudatosabbá váltak. A magas gyermekhalandóság gyakran a családtervezés ellenében hatott. Ilyen értelemben a vizsgált népségek magas termékenysége a halandósággal szembeni defenzív stratégiaként is értelmezhető. A gyermekhalandósági viszonyok két világháború közötti javulása a családtervezési stratégiákat egyre kiszámíthatóbbá tette.

A dolgozat hetedik fejezetében a vizsgált közösségek legfiatalabb tagjainak életkilátásait vizsgáltuk. Igyekeztünk figyelembe venni azoknak az egyéni, családi és közösségi tényezőknek a szerepét, amelyek összefüggésben állhatnak a csecsemő- és gyermekhalandósággal. Célunk arra irányult, hogy a halandóságban szerepet játszó demográfiai tényezőktől indulva eljussunk a családi és társadalmi jellegű meghatározókig. A halálesetek többsége a családok egy részében fordult elő. A kutatás jelenlegi szakaszában még nem ismertek a jelenség okai. Az újszülöttek életesélyei szorosan összefüggtek édesanyjuk egészségi állapotával, amelyet az elemzésben az anya szülési életkora, a születések közötti intervallumok hossza és az anya továbbélése jelenített meg. A szoptatástól való elválasztással párhuzamosan előtérbe kerültek a környezeti tényezők, mindenekelőtt a fertőző betegségek terjedéséért felelős zsúfolt és szegényes lakáskörülmények. A neonatális halandóság elemzése során rámutattunk a csecsemőgondozás emberi tényezőinek fontosságára. A 6 évesnél idősebb lánytestvér(ek), illetve a 6 évesnél fiatalabb fiútestvér(ek) jelenléte rontotta a lánycsecsemők életkilátásait, szemben a fiúkéval. Ennek háttérében az életben levő gyermekek neme és száma szerint módosuló csecsemőgondozásra fordított szülői erőfeszítés hatását sejtethetjük.

Az elemzések révén megpróbáltuk feltárni a 19–20. századi székelyföldi demográfiai struktúrák főbb jellemzőit. Továbbá igyekeztünk megtalálni azokat az egyéni, családi és közösségi tényezőket, amelyek a struktúrák létrejöttéhez és fennmaradásához hozzájárultak. A családrekonstrukciós adatok többváltozós elemzése új ismeretek megszerzését tette lehetővé, egyszersmind igazolta, hogy a családrekonstrukciós adatok továbbra is a múltbeli családok és népségek vizsgálatára irányuló kutatások hasznos kiindulópontját jelenthetik.

A jövőben a vizsgálat további folytatását és kiegészítését tartjuk célszerűnek. Ennek szükségzerű velejárója a jelenlegi adatbázis minőségi és térbeli bővítése. A minőségi bővítés a családrekonstrukciós adatok egyéb forrásokkal való összekapcsolását jelenti, annak érdekében, hogy a vizsgált népesség társadalmi, foglalkozási megoszlását jobban megismerhessük. Ezáltal a demográfiai differenciák nagyon fontos tényezőjének vizsgálatára nyílna lehetőség. A térbeli bővítés pedig a vizsgált népségektől földrajzi, gazdasági és társadalmi jellemzőik alapján eltérő népségek összehasonlító kutatás keretében való bevonását jelentheti.

Felhasznált források

Levéltári források

1880. évi népszámlálás a. Községi áttekintés a születés és korév szerint. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 4. tábla. 519. d.
1880. évi népszámlálás b. Háztartás eltartójuk szerint. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák. 476. d.
1880. évi népszámlálás c. Községi áttekintés a férfi és női népesség főfoglalkozása szerint. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák. 533; 534. d.
1890. évi népszámlálás. Községi áttekintés a születés és korév szerint. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, elektronikus dokumentum.
1900. évi népszámlálás a. Fontosabb demográfiai adatok összesítése. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 11. tábla. 31. d.
1900. évi népszámlálás b. Foglalkozások főáttekintése. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 14. tábla. 109. d.
1900. évi népszámlálás c. Foglalkozás: Őstermelés. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 15. tábla. 109. d.
1910. évi népszámlálás a. Családi állapot, míveltség, vallás és anyanyelv korral összevetve. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 12. tábla. 696. d.
1910. évi népszámlálás b. Foglalkozás: Összefoglalás. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 24. tábla. 883. d.
1910. évi népszámlálás c. Foglalkozás: I. Őstermelés. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 21. tábla. 883. d.
1910. évi népszámlálás d. Nem és születés éve. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, 11. tábla. 675. d.
1941. évi népszámlálás a. Foglalkozás: Összefoglalás. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, A.20. tábla. 486. d.
1941. évi népszámlálás b. Foglalkozás: I. Őstermelés. Mezőgazdaság. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, A. 17/1. tábla. 486. d.
1941. évi népszámlálás c. Születési év és korév családi állapottal összevetve. MOL, XXXII-23-h, KSH Népszámlálási feldolgozási táblák, A. 3. tábla. 306. d.
- A népmozgalom fő eredményei 1901–1910, MOL, KSH Népszámlálási iratok.
- A népmozgalom fő eredményei 1911–1920, MOL, KSH Népszámlálási iratok.

Szentegyházasfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei:

- Matricula Baptisatorum 1825–1845; Matricula Copulatorum 1825–1845; Matricula Defunctorum 1825–1845 Eccl. Oláhfalvensis, *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1846–1856; Matricula Copulatorum 1846–1856; Matricula Defunctorum 1846–1856 Eccl. Szentegyházas Oláhfalvensis. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1857–1868 Eccl. Szentegyházasfalva. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1868–1879 matris Szentegyházas Oláhfalvensis. *Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale* (Állami Levéltár Harghita megyei Igazgatósága, a továbbiakban: DJHAN), Fond 47, inv. 729.
- Matricula Copulatorum 1857–1893 Eccl. Szentegyházasfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 730.
- Matricula Defunctorum 1857–1873 Eccl. Szentegyházasfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 728.
- Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Copulatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1876–1895 matris Szentegyházas Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 731.
- Matricula Baptisatorum 1880–1894 Eccl. Szentegyházasfalva. *SZRKPL*, VII. kötet.

Matricula Baptisatorum 1894–1914 Eccl. Szentegyházsfalu. *SZRKPL*, VIII. kötet.
Matricula Defunctorum 1873–1900 Eccl. Szentegyházsfalu. *SZRKPL*.
Matricula Copulatorum 1893–1947 Eccl. Szentegyházsfalu. *SZRKPL*, VI. kötet.
Matricula Defunctorum 1900 – 1943 Eccl. Szentegyházsfalu. *SZRKPL*.

Kápolnásfalva római katolikus egyházközség egyházi anyakönyvei:

Matricula Copulatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
Matricula Baptisatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
Matricula Defunctorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
Matricula Copulatorum 1857–1906 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 82.
Matricula Baptisatorum 1857–1872 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 81.
Matricula Defunctorum 1857–1879 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 83.
Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1880–1895 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 85.
Születési anyakönyv 1872–1908 Kápolnás Oláhfalu. *DJHAN*, Fond 47, inv. 84.
Matricula Defunctorum 1879–1902 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
Matricula Copulatorum 1906–1949 Kápolnás Oláhfalu. *KRKPL*. III. kötet.
Matricula Baptisatorum 1908–1937 Kápolnás Oláhfalu. *KRKPL*. IV. kötet.
Matricula Defunctorum 1903–1942 Kápolnás Oláhfalu. *KRKPL*. IV. kötet.
Matricula Defunctorum 1943–1958 Kápolnás Oláhfalu. *KRKPL*. V. kötet.

Nyomtatott források

1895. évi mezőgazdasági összeírás. *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest, 1897.
1911. évi állatösszeírás. *A Magyar Szent Korona Országainak Állatlétszáma az 1911. évi február hó 28-iki állapot szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat*, 41. kötet, Budapest, 1913.
Adóközösségek 1914. Udvarhely vármegye községeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1914.
Árstatisztika. *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat*, 44. kötet, Budapest, 1913.
A Brassói Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a Kamara területének ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1880–1884. években. Brassó, 1886.
Az 1900. évben tartott közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyv.
Erdélyi Gazda, 1869–1914. évf.
Halandóság 1900–1901. *A Magyar Korona Országainak halandósági táblázata az 1900. évi népszámlálás és az 1900. és 1901. évi népmozgalmi adatok alapján. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat*, 11. kötet, Budapest, 1906.
Hetilap, 1852–1853. évf., Kolozsvár.
Keleti Károly (szerk.) (1887): *Magyarország élelmezési statistikája physiológiai alapon*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
Kolozsvári lap, 1850–1851–1852. évf., Kolozsvár.
Kolozsvári Közlöny, 1856–1871. évf., Kolozsvár.
Népszámlálás 1784–87. Dányi Dezső – Dávid Zoltán (1960): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–87*. KSH Könyvtár-Műv. Min. Levéltári Osztálya, Budapest.
Népszámlálás 1850. *Az 1850. évi erdélyi népszámlálás*. Budapest, 1994.
Népszámlálás 1857. *Erdély 1857. évi népszámlálása*. Budapest, 1992.

- Népszámlálás 1869. *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, 1871.
- Népszámlálás 1880. *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. I. kötet, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. I. rész. Általános népleírás. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam, I. kötet, Budapest, 1893.
- Népszámlálás 1900a. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. II. A népesség foglalkozása községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 2. kötet, Budapest, 1904.
- Népszámlálás 1900b. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. III. A népesség részletes leírása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 5. kötet, Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910a. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1910b. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. V. Részletes demográfia. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Sorozat, 61. kötet, Budapest, 1916.
- Népszámlálás 1869–1910. *Magyar Statisztikai Közlemények*. 42. kötet, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- Népmozgalom 1901–1910. *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913.
- Népmozgalom 1913–1918. *A Magyar Szent Korona Országainak 1913–1918. évi népmozgalma*, Budapest, 1924.
- Nyárády R. Károly (2003): *Erdély népesedéstörténete*. (Az irathagyatékot szerkesztette és az előszót írta Varga E. Árpád). Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- MSÉvk. 1874–1891. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. II–XIX., Budapest, 1874–1891.
- MSÉvkÚF. 1894–1914. *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új Folyam, I–XIX., Budapest.
- Schematismus 1830. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1830*. Claudiopoli, 1830.
- Schematismus 1832. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1832*. Claudiopoli, 1832.
- Schematismus 1836. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1836*. Claudiopoli, 1836.
- Schematismus 1838. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Pro Anno 1838*. Claudiopoli, 1838.
- Schematismus 1840. *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transilvaniensis Ad Annum Bissexilem A Christo Nato 1840*. Claudiopoli, 1840.
- Tafeln 1852–1854. *Tafeln zur statistik der österreichischen monarchie für die jahre 1852–1854*, Wien, 1857.
- Tafeln 1855–1857. *Tafeln zur statistik der österreichischen monarchie für die jahre 1855–1857*, Wien, 1861.
- Varga E. Árpád (1998): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. *Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Pro-Print, Csíkszereda.

Irodalom

- Ábrahám Barna (2004): *Az erdélyi románság polgárosodása*. Csíkszereda.
- Alter, George (1991): New perspectives on European marriage in the nineteenth century. *Journal of Family History*, 16. 1–5.
- Alter, George (2005): Le modèle européen de mariage dans une perspective non européenne. In Servais, Paul–Alter, George (eds.): *Le mariage dans l’Est de la Wallonie, XVIIIe–XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 47–67.
- Alter, George–Oris, Michel (1999): Access to marriage in the East Ardennes during the 19th century. In Devos, Isabelle–Kennedy, Liam (eds.): *Marriage and rural economy: Western Europe since 1400*. Brepols, Turnhout, 133–151.
- Alter, George–Gutmann, Myron (1999): Casting Spells: Database Concepts for Event History Analysis. *Historical Methods*, 32/4. 165–176.
- Alter, George–Oris, Michel (2000): Mortality and Economic Stress: Individual and Household Responses in a Nineteenth Century Belgian Village. In Bengtsson, Tommy–Saito, Osamu (eds.): *Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth*. Oxford University Press, Oxford, 335–370.
- Alter, George–Oris, Michel–Neven, Muriel (2007): When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium During the Industrial Revolution. *Historical Social Research*, 32/2. 137–159.
- Alter, George–Mandemakers, Kees–Gutmann, Myron (2009): Defining and Distributing Longitudinal Historical Data in a General Way Through an Intermediate Structure. *Historical Social Research*, 34/3. 78–114.
- Amialchuk, Aliaksandr–Dimitrova, Elitsa (2012): Detecting the evolution of deliberate fertility control before the demographic transition in Germany. *Demographic Research*, 27/19. 507–542.
- Andorka Rudolf (1988): *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Bácskai Vera (1979): Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21. 59–105.
- Barabás Endre (1904a): Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, október–november, 1–57.
- Barabás Endre (1904b): Székelykeresztúr közgazdasági leírása. *Magyar Gazdák Szemléje*, 9. évf. 710–726; 795–809; 862–874.
- Bárth János (2001): *Varság a székely tanyaközség*. Kecskemét.
- Beekink, Erik–van Poppel, Frans–Liebroer, C. Aart (1999): Surviving the loss of the parent in a nineteenth century Dutch provincial town. *Journal of Social History*, 32/4. 641–670.
- Benda Gyula (2000): A halálozás és halandóság Keszthelyen 1746–1849. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Évkönyve*, Budapest, 122–165.
- Benda Gyula (2001): Keszthely – egy monografikus társadalomtörténelmi kutatás demográfiai tanulságai. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történelmi Demográfiai Évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, 223–249.
- Benda Gyula (2003): A házasságok Keszthelyen 1749–1850: az átlagtól a mikrotörténelemig avagy a léptékváltás problémája. In Dobossy István (szerk.): *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. (Rendi Társadalom–Polgári Társadalom 12.), Miskolc, 82–93.
- Benda Gyula (2006): A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténelmi tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.

- Bengtsson, Tommy–Fridlitzius, Gunnar–Ohlsson, Rolf (eds.) (1998): *Pre-Industrial Population Change: The Mortality Decline and Short-Term Population Movements*. Almqvist and Wiksell, Stockholm.
- Bengtsson, Tommy – Lundh, Christer (1999): Child and Infant Mortality in the Nordic Countries Prior to 1900. *Lund Papers in Economic History*, 66. Department of economic History, Lund University.
- Bengtsson, Tommy et al. (eds.) (2004): *Life Under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bengtsson, Tommy–Oris, Michel–Manfredini, Matteo–Campbell, Cameron–Kurosu, Satomi (2011): The influence of economic factors on first marriage in historical Europe and Asia. *Kézirat*.
- Bideau, Alain–Brunet, Guy (1996): Stay or Leave? Individual Choise and Family Logic: The Destinations of Children Born in the Valserine Valley (French Jura) in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. *The History of the Family: An International Quarterly*, 1/2. 159–168.
- Bideau, Alain–Brunet, Guy–Desjardins, Bertrand–Prost, Michel (1995): La reproduction de la population aux XVIIe et XIXe siècles. Exemples français et québécois. *Annales de démographie historique* 1995, 137–148.
- Bideau, Alain–Desjardins, Bertrand–Perez, Hector (eds.) (1997): *Infant and Child Mortality in the Past*. Clarendon Press, Oxford, 135–153.
- Blossfeld, Hans-Peter–Golsch, Katrin–Rohwer, Götz (2007): *Event History Analysis with Stata*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, NJ.
- Bolovan, Sorina Paula–Bolovan, Ioan (2003): *Transylvania in the Modern Era. Demographic Aspects*. Romanian Cultural Institute, Cluj-Napoca.
- Bras, Hilde–Neven, Muriel (2007a): Mariage et décohabitation dans deux régions rurales (XIXe-XXe siècles): Frères et soeurs: rivaux ou solidaires? In Oris, Michel–Brunet, Guy–Widmer, Eric–Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern, 181–218.
- Bras, Hilde–Neven, Muriel (2007b): The effect of siblings on the migration of women in two rural areas of Belgium and the Netherlands, 1829–1940. *Population Studies*, 61/1. 53–71.
- Breschi, Marco–Livi-Bacci, Massimo (1986): Saison et climat comme contraintes de la survie des enfants. *Population*, 41/1. 9–36.
- Breschi, Marco–Livi-Bacci, Massimo (1994): Le mois de naissance comme facteur de survie des enfants. *Annales de démographie historique*, 169–185.
- Breschi, Marco–Derosas, Renzo–Manfredini, Matteo (2000): Infant Mortality in Nineteenth-century Italy: Interactions between Ecology and Society. In Bengtsson, Tommy–Saito, Osamu (eds.): *Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth*. Oxford University Press, New York, 457–489.
- Brunet, Guy–Oris, Michel–Neven, Muriel (2007): Étudiées et pourtant méconnues: Les fratries en démographie historique. In Oris, Michel–Brunet, Guy–Widmer, Eric–Bideau, Alain (eds): *Les fratrie: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Berne, 79–109.
- Chayanov, V. Alekszandr (1966) [1925]: *The Theory of Peasant Economy*. R. D. Irwin, Homewood, I. L.
- Cleland, John–Sathar, Zaba A. (1984): The effect of birth spacing on childhood mortality in Pakistan. *Population Studies*, 38/3. 401–418.
- Coale, J. Ansley (1973): The Demographic Transition Reconsidered. In International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP) (ed.): *Proceedings of the International Population Conference at Liège 1973*, vol. I. IUSSP, Liège, 53–72.
- Coale, J. Ansley–Watkins, C. Susan (1986): *The decline of fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

- Corsini, Carlo–Viazzo, Pier Paolo (eds.) (1997): *The Decline of Infant and Child Mortality: The European Experience: 1750–1990*. Martinus Nijhof, The Hague.
- Crăciun, Bogdan (2008): Two-Children-Family Model in the Evangelical Community in Transylvania. Case Study. *Romanian Journal of Population Studies*, II/1. 19–32.
- Curtis, L. Siân–Diamond, Ian–McDonald, W. John (1993): Birth Interval and Family Effects on Postneonatal Mortality in Brazil. *Demography*, 30/1. 33–43.
- Dányi Dezső (1991a): Regionális családrekonstrukció 1830–39, 1850–1859. *KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* (9), Budapest, 99–156.
- Dányi Dezső (1991b): Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), Budapest, 187–231.
- Das Gupta, Monica (1990): Death Clustering, Mother’s Education and the Determinants of Child Mortality in Rural Punjab, India. *Population Studies*, 44/3. 489–505.
- Derosas, Renzo (2012): Suspicious deaths: household composition, infant neglect, and child care in nineteenth-century Venice. *Annales de démographie historique*, 1. 95–123.
- Dillon, Lisa (2010): Parental and sibling influences on the timing of marriage, XVIIth and XVIIIth century Quebec. *Annales de démographie historique*, 1. 139–180.
- Dorner Béla (1910): *Az erdélyi századok mezőgazdasága*. Győr.
- Dupâquier, Jacques (1989): Demographic and Subsistence Crises in France. In Walter, John–Schofield, Roger (eds.): *Famine, Disease, and the Social Order in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 189–199.
- Egyed Ákos (1975): *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Kriterion, Bukarest.
- Egyed Ákos (1981): *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*. Kriterion, Bukarest.
- Egyed Ákos (1997): Népeség és népesedés Erdélyben a XIX. század második felében és a XX. század elején. In Uő: *A korszerűsödő és hagyományőrző Erdély. Tanulmányok és más írások a XVI–XIX. század történetéből*, II. Csíkszereda, 122–132.
- Egyed Ákos (2001): *A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
- Elekes Tibor–Hermann Gusztáv Mihály (2008): Rövid földrajzi ismertetés. In Hermann Gusztáv Mihály–P. Buzogány Árpád (szerk.): *Udvarhelyszéki olvasókönyv*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely. 9–20.
- Engelen, Theo (2005): The Hajnal hypothesis and transition theory. In Engelen, Theo–Wolf, Arthur P. (eds.): *Marriage and Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*. Aksant, Amsterdam, 51–71.
- Faragó Tamás (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül–változatok John Hajnal téziseire. In Faragó Tamás–Öri Péter (szerk.): *KSH NKI Történeti demográfiai évkönyve*. KSH NKI, Budapest, 19–63.
- Faragó Tamás (2003a): Történeti demográfia. In Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest, 302–340.
- Faragó Tamás (2003b): Csecsemőhalandóság Magyarországon a XVIII–XX. században. In K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a hatvan éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör–Osiris, Budapest, 446–456.
- Faragó Tamás (2005): Életciklusok és családmódell egy magyarországi városban a 18–19. században. *Demográfia*, 48/4. 415–435.

- Fleury, Michel–Henry, Louis (1985): *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Troisième édition. INED, Paris.
- Gautier, Étienne–Henry, Louis (1958): *La population de Crulai: paroisse normande*. INED, Paris.
- Gjerde, Jon–McCants, Anne (1999): Individual Life Chances, 1850–1910: A Norwegian-American Example. *Journal of Interdisciplinary History*, 30/3. 377–405.
- Gutmann, P. Myron (1977): Reconstructing Wandre. An Approach to Semi-Automatic Family Reconstitution. *Annales de Démographie Historique*, 315–341.
- Gutmann, Myron–Alter, George (1993): Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, David–Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*, Clarendon Press, Oxford, 159–177.
- Gyáni Gábor–Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás. Osiris, Budapest.
- Hajnal, John (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, V. David–Eversley, E. C. David (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John (1982): Two kinds of preindustrial household formation systems. *Population and Development Review*, 8/3. 449–494.
- Hankó Vilmos (1896): *Székelyföld*. EKE–Lampel, Budapest.
- Hendrickx, François (2005): West of the Hajnal line: North-western Europe. In Engelen, Theo–Wolf, Arthur P. (eds.): *Marriage and Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*. Aksant, Amsterdam, 73–104.
- Henry, Louis (1961): Some data on natural fertility. *Eugenics Quarterly*, 8. 81–91.
- Henry, Louis–Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Hermann Gusztáv Mihály (1999): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka. In Kiss András–Kovács Kiss György–Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- Hobcraft, I. John–McDonald, W. John–Rutstein, O. Shea (1985): Demographic Determinants of Infant and Early Child Mortality: A Comparative Analysis. *Population Studies*, 39/3. 363–385.
- Hoch, L. Steven (1998): Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borchevka, Russia, 1830–1912. *Population Studies*, 52/3. 357–368.
- Husz Ildikó (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Imreh István (1999): A székely faluközösség alkonya. In Uő: *Erdélyi eleink emlékezete*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 195–206.
- Imreh István–Pataki József (1992): *Kászonszéki krónika 1650–1750*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Johnson-Hanks, Jennifer (2007): Natural intentions: Fertility decline in the African Demographic and Health Surveys. *American Journal of Sociology*, 112/4. 1008–1043.
- Johansson Sheila (1986): Neglect, abuse and avoidable death: Parental investment and the mortality of infants and children in the European transition. In Gelles, J. Richard–Lancaster, B. Jane (eds.): *Child Abuse and Neglect: Biosocial Dimensions*. New York, 57–93.
- Knodel, John (1982): Child Mortality and Reproductive Behaviour in German Village Populations in the Past: A Micro-level analysis of the Replacement Effect. *Population Studies*, 36/2. 177–200.
- Knodel, John (1988): *Demographic behavior in the Past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Kövéry György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Kövéry György–Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás, Osiris Kiadó, Budapest, 11–186.
- Kozán Imre (1978): *Fekete ugar*. Kriterion, Bukarest.
- Kozma Ferenc (1879): *A Székelyföld közigazgatási és közmívelődési állapota*. Székely Mívelődési és Közigazgatási Egylet, Budapest.
- Lee, James–Campbell, Cameron (1997): *Fate and Fortune in Rural China. Social Organization and Population Behaviour in Liaoning 1774–1873*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levi, Giovanni (2001): *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- Levine, David (1976): The reliability of parochial registration and the representativeness of family reconstitution. *Population Studies*, 30/1. 107–122.
- Livi-Bacci, Massimo (1991): *Population and Nutrition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Livi-Bacci, Massimo–Del Panta, Lorenzo (1980): Chronology, intensity and diffusion of mortality in Italy, 1600–1850. In Charbonneau, Hubert–Larose, André (eds.): *The Great Mortalities: Methodological Studies of Demographic Crises in the Past*. Ordina, Liège, 69–81.
- Lorenzetti, Luigi–Neven, Muriel (2000): Démographie, famille et reproduction familiale: un dialogue en évolution. *Annales de démographie historique*, 2. 83–100.
- Lőrincz György (1995): A gazdasági termelés tervezése Kápolnásfalván. *Regio–Kisebbség, politika, társadalom*, 6/1-2. 155–169.
- Mattyasovszky Miklós (1904): *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- McQuillan, Kevin (2008): Family Composition, Birth Order and Marriage Patterns: Evidence from rural Alsace, 1750–1885. *Annales de démographie historique*, 1. 57–71.
- Melegh Attila (2000): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. (KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 65.), KSH NKI, Budapest.
- Moch, Leslie Page (1992): *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*. Indiana University Press, Bloomington.
- Molnár István (1974): A hazai zsindegyházak térbeli-időbeli alakulásának áttekintése egykori és mai termelési sajátosságainak néhány vonása. In Molnár István–Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 328–343.
- Molnár Kálmán (1974): Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához. In Molnár István–Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Csíkszereda, 307–325.
- Molnár Kálmán (1978): A Hargita népi erdőgazdálkodásához. In Kós Károly–Faragó János (szerk.): *Népművészeti dolgozatok 1978*. Kriterion, Bukarest, 34–39.
- Muhuri, Pradip K.–Preston, Samuel H. (1991): Effects of Family Composition on Mortality Differentials by Sex among Children in Matlab, Bangladesh. *Population and Development Review*, 17/3. 415–434.
- Neven, Muriel (2003): *Individus et familles: Les dynamiques d'une société rurale. Le pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Liège.
- Neven, Muriel (2005): Établir ses enfants dans une région rurale en déclin: sélection et égalitarisme dans le pays de Herve durant la seconde moitié du XIXe siècle. In Servais, Paul–Alter, George (dir.): *Le mariage dans l'Est de la Wallonie, XVIIIe–XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 167–199.
- Neven, Muriel–Alter George–Capron, Catherine–Oris, Michel (2005): Les déterminants du mariage rural en Belgique orientale: une approche multivariée. In: Servais, Paul–Alter, George (dir.): *Le mariage dans l'Est de la Wallonie, XVIIIe–XIX siècles*. Academia Bruylant, Louvain-la-Neuve, 97–135.

- Notestein, Frank W. (1945): Population—the Long View. In Schultz, Theodore W. (ed.): *Food for the world*. University of Chicago Press, Chicago, 36–57.
- Nyárády R. Károly (2003): *Erdély népesedéstörténete*. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- Orbán Balázs (1868): *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismeii szempontból*, I. Pest.
- Oris, Michel (2003a): Démographie historique et histoire de la famille. Deux généalogies intellectuelles. (Kézirat, előadásként elhangzott az Olaszországi Történelmi Demográfusok Egyesülete (SIDES) által 2000. november 23–25. között megszervezett „La demografia storica italiana al passaggio del millennio című konferencián. Olasz nyelven megjelent: *Demografia storica e storia della famiglia. Due genealogie intellettuali*. In Breschi, Marco–Derosas, Renzo–Viazzo, Pier Paolo (dir.): *Piccolo è bello. Approcci microanalitici nella ricerca storico-demografica*. Forum, Udine, 13–36.
- Oris, Michel–Ochiai, Emiko (2002): Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on «When Dad Died». In: Derosas, Renzo–Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern–Berlin–Bruxelles–New-York–Frankfurt am Main–Oxford, 17–80.
- Oris, Michel–Derosas, Renzo–Breschi, Marco (2004): Infant and Child Mortality. In Bengtsson, Tommy–Campbell, Cameron–Lee, James Z. et. al. (eds.): *Life Under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 359–398.
- Oris, Michel–Brunet, Guy–Widmer, Eric–Bideau, Alain (2007): La démographie sociale de la germanité. In Oris, Michel–Brunet, Guy–Widmer, Eric–Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*. Peter Lang, Bern, 1–46.
- Óri Péter (1998): Paradigmaváltás a francia történelmi demográfiában? *Demográfia*, 41/4. 414–455.
- Óri Péter (2006): Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Óri Péter (2007): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare No. 10. Demographic Research Institute Central Statistical Office, Budapest.
- Pakot Levente (2007b): Populația comitatului Odorhei în perioada Primului Război Mondial. In Bolovan, Ioan (coord.): *Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 115–130.
- Pakot Levente (2008): Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. In Faragó Tamás–Óri Péter (szerk.): *KSH NKI Történelmi demográfiai évkönyv 2006–2008*, KSH NKI, Budapest, 123–155.
- Pakot Levente (2009): Megözvegyülés és újraházasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia*, 52/1. 55–88.
- Pál-Antal Sándor (2002): A székelyföldi városok és kiváltságos helyek önkormányzata a XVII. század végéig. In Pál Antal Sándor: *Székely önkormányzattörténet*. Mentor, Marosvásárhely, 208–293.
- Pál Judit (2001): Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. In Pál Judit–Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténelmi tanulmányok*. Pro-Print, Csíkszereda, 178–223.
- Pál Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Perrenoud, Alfred (1991): The attenuation of mortality crises and the decline of mortality. In Schofield, Roger–Reher, S. David–Bideau, Alain (eds.): *The Decline of Mortality in Europe*. Clarendon Press, Oxford, 18–37.

- Perrenoud, Alfred (1993a): Mobilité et reproduction à l'échelle d'une communauté rurale. In *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*. Paris, P. U. F., 449–461.
- Perrenoud, Alfred (1993b): Histoire démographique et histoire sociale. *Annales de démographie historique 1993*, 383–389.
- Perrenoud, Alfred–Bourdelaïs, Patrice (1998): Le recul de la mortalité. In Bardet, Jean-Pierre–Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe*, vol. 1. Fayard, Paris, 57–101.
- Reher, S. David–Gonzales Quiñonez, Fernando–Sanz-Gimeno, Alberto (2001): Procesos de modernización y trayectorias de vida. Propuesta para el análisis sociodemográfico a partir de datos locales en España. (ADEH), Instituto Politécnico de Castelo Branco, Castelo Branco (Portugal).
- Reher, S. David–Gonzales-Quiñones, Fernando (2003): Do parents really matter? Child health and development in Spain during the demographic transition. *Population Studies*, 57/1. 63–76.
- Reher, S. David–Sanz-Gimeno, Alberto (2007): Rethinking Historical Reproductive Change: Insights from Longitudinal Data for a Spanish Town. *Population and Development Review*, 33/4. 703–727.
- Ruggles, Steven (1992): Migration, Marriage, ad Mortality: Correcting Sources of Bias in English Family Reconstitutions. *Population Studies*, 46/3. 507–522.
- Ruggles, Steven (1999): The Limitations of English Family Reconstitution. *Continuity and Change*, 14. 105–130.
- Sándor Lajos (1998): Fűrészek, malmok, ványolók jegyzéke az 1909-es kataszteri telekkönyv és telekkönyvi rajzok alapján. In Kardalus József (szerk.): *Népélet a Kis-Homoród mentén*. Szentegyháza, 112–116.
- Schellekens, Jona–van Poppel, Frans (2012): Marital Fertility Decline in the Netherlands: Child Mortality, Real Wages, and Unemployment, 1860–1939. *Demography*, 49. 965–988.
- Scrimshaw, S. Nevin–Taylor, E. Carl–Gordon E. John (1968): *Interactions of Nutrition and Infection*. World Health Organisation, Geneva.
- Sear, Rebeca–Steele, Fiona–McGregor, Ian A.–Mace, Ruth (2002): The effects of Kin on Child Mortality in Rural Gambia. *Demography*, 39/1. 43–63.
- Sear, Rebeca–Mace, Ruth (2008): Who keeps children alive? A review of the effects of kin on child survival. *Evolution and Human Behavior*, 29/1. 1–18.
- Skinner, William G. (1997): Family Systems and Demographic Processes. In Kertzer, I. David–Fricke, E. Thomas (eds.): *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*. University of Chicago Press, Chicago, 53–114.
- Smith, Daniel Scott (1973): Parental Power and Marriage Patterns: An analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts. *Journal of Marriage and the Family*, 35/3. 419–428.
- Szász Zoltán (1987): Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben*. III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1604–1623.
- Szombathy Ignác (1874): *Udvarhely szék és Udvarhely város rövid leírása*. Székelyudvarhely.
- Tamási Gáspár (1983): *Vadon nőtt gyöngyvirág*. Kriterion, Bukarest.
- Tárkány Szücs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- T. Nagy Imre (1902): *Csíkmegye közgazdasági leírása*. Különlenyomat a „Közgazdasági Szemle” 1902. évi október-decemberi füzeteiből. Budapest, 1902.
- Tóth Zoltán (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statisztikai Szemle*, 1. 62–86.

- Tsuya, O. Noriko–Campbell, Cameron–Feng, Wang (2010): Reproduction: Models and Sources. In Tsuya, Noriko O.–Feng, Wang–Alter, George–Lee, James Z. (eds.): *Prudence and Pressure. Reproduction and Human Agency in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 39–64.
- Yu, Wei-hsin–Su, Kuo-hsien–Chiu, Chi-Tsun (2012): Sibship Characteristics and Transition to First Marriage in Taiwan: Explaining Gender Asymmetries. *Population Research and Policy Review*, 31/4. 609–636.
- Vajda Lajos (1983): *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Bukarest.
- van Poppel, Frans (2000): Children in One Parent Families: Survival as an Indicator of the Role of the Parents. *Journal of Family History*, 25/3. 269–290.
- van Poppel, Frans–van Gaalen, Ruben (2008): The Presence of Parents and Childhood Survival: The Passage of Social Time and Differences by Social Class. In Bengtsson, Tommy–Mineau, P. Geraldine (eds.): *Kinship and Demographic Behavior in the Past*. Springer Science, Heidelberg–Berlin, 105–134.
- van Poppel, Frans–Reher, S. David–Sanz-Gimeno, Alberto–Sanchez-Dominguez, Maria–Beekink, Erik (2012): Mortality decline and reproductive change during the Dutch demographic transition: Revisiting a traditional debate with new data. *Demographic Research*, 27/11. 299–337.
- Varga E. Árpád (1997): A népesség fejlődése, a felekezeti és etnikai viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között. *Erdélyi Múzeum*, 59/1–2. 40–87.⁸⁹
- Varga E. Árpád (1998): *Tanulmányok a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest.
- Venczel József (1942): A székely népfelleg. *Hitel*, 7/1. 18–32.
- Venczel József (1980a): Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 27–52.
- Venczel József (1980b): Öt oltmenti székely község népmozgalma. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 106–118.
- Venczel József (1980c): Az önismeret útja. In Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 74–105.
- Vilquin, Eric (1978): La mortalité infantile selon le mois de naissance: Le cas de la Belgique au 19e siècle. *Population*, 33/6. 1137–1153.
- Wall, Richard (1996): Marriage, Residence and Occupational Choices of Senior and Junior Siblings in the English Past. *The History of the Family, An International Quarterly*, 1/3. 259–271.
- Willekens, F. (1999), The life course: models and analysis. In L.J.G. van Wissen & P.A. Dykstra (eds.), *Population issues: an interdisciplinary focus*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, p. 23–51.
- Woods, Robert (2000): *The Demography of Victorian England and Wales*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wrigley, E. A. (1966): Family Reconstitution. In Everseley, D. E. C.–Laslett, Peter–Wrigley, E. Anthony (eds.): *An Introduction to English Historical Demography: From the Sixteenth to the Nineteenth Century*. Basic Books, New York, 96–159.
- Wrigley, E. Anthony (1994): The Effect of Migration on the estimation of Marriage Age in Family Reconstitution Studies. *Population Studies*, 48/1. 81–97.

---

⁸⁹ A tanulmány javított változata megjelent: Varga 1998. 120–166., továbbá elérhető az interneten is: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd69-20.htm> (Megtekintve: 2009.02.19).

Wrigley, E. Anthony–Schofield, Roger (1973): Nominative record linkage and the logic of family reconstitution. In Wrigley, E. Anthony (ed.): *Identifying people in the past*. Arnold, London, 64–101.

Zsigmond Erzsébet (1995): *Sirató. Életem panaszos könyve*. Kríza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. (Előszót írta: *Monigl István*)
Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték–orientációk a népesedési magatartásban.
3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népességelőszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. *S. Molnár Edit – Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).
10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. *Hoóz István*: Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Készítették: *Bies Klára, Hablicsek László*: Területi népességelőszámítás 1981–2001.
16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)
17. Szerkesztette: *Hablicsek László, Monigl István*: Társadalmi-demográfiai prognózisok. A Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.
18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. *Csernák Józsefné*: A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.

21. Összeállította: *Cseh-Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.
- 1985.**
23. *Rátay Csaba – Tusnády Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.
26. *Hablicsek László – Monigl István – Vukovich Gabriella*: A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.
27. *Munkácsy Ferenc – Szentgáli Tamás – Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.
- 1986.**
28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.
29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális–tudati tényezők. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.
30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.
- 1987.**
31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc, Monigl István*: A népesedéspolitikai; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14–15.
32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terheltségek társadalmi–demográfiai vonatkozása.
33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.
- 1988.**
34. Szerkesztette: *Hablicsek Lászlók, Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.
35. *Csernák Józsefné – Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.
- 1989.**
36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.
- 1990.**
37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaulése Budapest, 1988. június 2.
38. *S. Molnár Edit – Virágh Eszter*: Közvélemény–kutatás népesedési kérdésekről – 1989.

1991.

39. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.*
40. *Joubert Kálmán – Gárdos Éva: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)*
41. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Sokgyermekes családok.*

1992.

42. *Hablicsek László: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.*
43. *Fóti János – Illés Sándor: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.*
44. *Falussy Béla – Miltényi Károly – Móritz Pálné – Paksy András: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.*
45. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény-kutatás főbb eredményeiről.*
46. *Csernák Józsefné – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.*

1993.

47. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)*
48. *Szukicsné Serfőző Klára: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.*
49. *Tóth Pál Péter: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.*

1994.

50. *Illés Sándor: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91-ben?*
51. *Szukicsné Serfőző Klára: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.*
52. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban.*
53. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.*

1995.

54. *Hablicsek László: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.*
55. *Szukicsné Serfőző Klára: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.*

1996.

56. *Szűcs Zoltán: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.*
57. *S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban*
58. *Illés Sándor – Hablicsek László: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.*
59. *Szukicsné Serfőző Klára: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.*

1997.

60. *Daróczi Etelka: A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.*

1998.

61. *S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Kamarás Ferenc – Hablicsek László: Házasságon kívüli szülések.*

2000.

62. *Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Dobossy Imre: Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.*
63. *Illés Sándor: Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.*
64. *Daróczi Etelka – Spéder Zsolt (szerk.): A korfa tetején. Az idősök helyzete Magyarországon.*
65. *Melegh Attila: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.*

2001.

66. *Gödri Irén: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.*
67. *Tárkányi Ákos: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.*
68. *Hablicsek László: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.*
69. *Spéder Zsolt – Monostori Judit: Mozaikok a gyermekszegénységről.*
70. *Joubert Kálmán – Gyenis Gyula: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejlettsége I.*

2002.

71. *Illés Sándor – Lukács Éva: Migráció és statisztika.*
72. *Tóth Pál Péter – Valkovics Emil: Népesedési helyzetünk.*
73. *Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (szerk.): Népeség – értékek – vélemények*

2003.

74. *Daróczi Etelka (szerk.): Kettős szorításban.*
75. *Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században.*

2004.

76. *Tóth Pál Péter: Külföldiekkel vagy idegenekkel...*
77. *Daróczi Etelka – Kovács Katalin: Halálozási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak.*

2005.

78. *Hablicsek László: A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021.*
79. *Gellérné Lukács Éva – Illés Sándor: Migrációs politikák és jogharmonizáció.*
80. *Gödri Irén – Tóth Pál Péter: Bevándorlás és beilleszkedés.*
81. *Kamarás Ferenc – Kapitány Balázs – Vaskovics László: Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon.*

2006.

82. *Blaskó Zsuzsa: Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka.*
83. *Joubert Kálmán (szerk.): Az Országos Longitudinális Gyermeknövekedés-vizsgálat eredményei születéstől 18 éves korig I.*

2007.

84. *Hablicsek László – Kovács Katalin: Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint, 1986–2005.*

2009.

85. *Illés Sándor (szerk.): Magyarország vonzásában.*
86. *Spéder Zsolt (szerk.): Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón.*
87. *Kovács Katalin: Munkapiac, munkakörülmények és egészség.*

2010.

88. *Melegh Attila–Kovács Éva–Gödri Irén: „Azt hittem célt tévesztettem.” A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban.*
89. *Gödri Irén: Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban.*
90. *Bálint Lajos: A területi halandósági különbségek alakulása Magyarországon, 1980–2006.*

2011.

91. *Pongrácz Tiborné (szerk.): A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.*
92. *Kovács Katalin: Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban Magyarországon (1971–2008) és az epidemiológiai átmenet elmélete.*
93. *Németh Zsolt: Az urbanizáció és a térbeli társadalomszerkezet változása Magyarországon 1990 és 2001 között*

2013.

94. *Murinkó Livia: Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei.*

MŰHELYTANULMÁNYOK

2002.

1. *Spéder Zsolt: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés.*

2003.

2. *Kapitány Balázs (szerk.): Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése.*
3. *Dobossy Imre – S. Molnár Edit – Virágh Eszter: Öregedés és társadalmi környezet.*

2004.

4. *Kapitány Balázs – Spéder Zsolt: Szegénység és depriváció. Társadalmi összefüggések nyomában.*

2006.

5. *Kovács Katalin: Egészség-esélyek.*

2007.

6. *Spéder Zsolt – Kapitány Balázs: Gyermek: vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések.*

2008.

7. *Monostori Judit: Korai nyugdíjba vonulás. Okok és következmények.*